

MODERN TRENDS IN SCIENCE AND PRACTICE

Volume 1

**Sherman Oaks
California (USA)
2021**

COLLECTIVE MONOGRAPH

MODERN TRENDS
IN SCIENCE
AND PRACTICE

VOLUME 1

COMPILED BY
VIKTOR SHPAK

CHAIRMAN OF THE EDITORIAL BOARD
STANISLAV TABACHNIKOV

GS PUBLISHING SERVICE
SHERMAN OAKS
2021

The collective monograph is a scientific and practical publication that contains scientific articles by doctors and candidates of sciences, doctors of philosophy and art, graduate students, students, researchers and practitioners from European and other countries. The articles contain research that reflects current processes and trends in world science.

Text Copyright © 2021 by the Publisher “GS publishing service” and authors.

Illustrations © 2021 by the Publisher “GS publishing service” and authors.

Cover design: Publisher “GS publishing service” ©

Authors: Bilyaeva O., Brahina K., Cherep A., Cherep O., Chyzhyk K., Dmitriuk N., Duchyminska T., Fedotova T., Galan I., Haiduk H., Hoshovska D., Hoshovskyi Ja., Ivanashko O., Karol I., Kordunova N., Kostiukievych T., Kostruba N., Kots M., Kryzhevskiy V., Kulchytska A., Kundiy Zh., Lyko D., Lyko S., Mahdysiuk L., Martyniuk V., Martynov V., Mudrak I., Nikitenko V., Oleynikova L., Omelchuk O., Omelchuk S., Patuta B., Portukhay O., Protsyuk R., Ruden` V., Sergeychuk O., Shmarova N., Shpak V., Skripnikov A., Sopina A., Vasylyeva G., Vichalkovska N., Virchenko G., Virna Zh., Voronkova V., Zubkovych I.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, or stored in a database or search engine without the prior written permission of the publisher. The authors are responsible for the content and reliability of their articles. Citation or other use of the monograph is possible only with reference to the publication.

Publisher “GS publishing service”
15137 Magnolia Blvd, # D,
Sherman Oaks, CA 91403, USA.

ISBN 978-1-7364133-4-0

DOI : 10.51587/9781-7364-13302-2021-005

Scientific editors-reviewers: Bobrovnyk S., Bondar Yu., Cherep A.,
Glukhovskiy P., Hovorov P., Kuznetsov Yu., Lazurenko V.,
Moiseienko V., Omelianchyk L., Protsiuk R., Virna Zh.

Modern trends in science and practice. Volume 1 : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2021. 174 p.

Available at: DOI : 10.51587/9781-7364-13302-2021-005

CONTENT

Construction and architecture

МАРТИНОВ Вячеслав Леонідович

СЕРГЕЙЧУК Олег Васильович

ВІРЧЕНКО Геннадій Анатолійович

ОПТИМІЗАЦІЯ РОЗТАШУВАННЯ ФОТОЕЛЕКТРИЧНИХ МОДУЛІВ НА ОГОРОДЖУВАЛЬНИХ
КОНСТРУКЦІЯХ БУДІВЕЛЬ 5

Earth sciences

ЛИКО Дарія Василівна

МАРТИНЮК Віталій Олексійович

ЛИКО Сергій Михайлович

ПОРТУХАЙ Оксана Іванівна

ЗУБКОВИЧ Іван Васильович

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ
В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ 10

КОСТЮКЕВИЧ Тетяна Костянтинівна

ОЦІНКА ВПЛИВУ ЗМІНИ КЛІМАТУ (RCP 8.5) НА ПРОДУКТИВНІСТЬ ЖИТА ОЗИМОГО
В СХІДНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ 18

Economic sciences

ВОРОНКОВА Валентина Григорівна

НІКІТЕНКО Віталіна Олександрівна

ЧЕРЕП Алла Василівна

ЧЕРЕП Олександр Григорович

ЄВРОПЕЙСЬКА ГУМАНІСТИЧНА ВІЗІЯ В УПРАВЛІННІ ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ
ЯК ОСНОВА ДОСЯГНЕННЯ ПРОГРЕСУ 24

ОЛЕЙНИКОВА Людмила Григорівна

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФІСКАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ЗАСАДАХ
НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ 34

ЧЕРЕП Алла Василівна

ЛИЩЕНКО Олена Германівна

РУДНІК Ольга Русланівна

НЕОБХІДНІСТЬ АДАПТАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ ВИРОБНИЦТВ ДО НОВИХ ПОТРЕБ
НАСЕЛЕННЯ НА ЗАСАДАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ 39

ЧЕРЕП Олександр Григорович

СОПІНА Анастасія Євгенівна

РОЗПОДІЛ ДОХОДІВ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ ЯК ОСНОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА 44

Medicine

Radu PROTSYUK

Serhii OMELCHUK

Iryna GALAN

NUTRITIONAL CORRECTION OF PROTEIN METABOLISM AS A METHOD OF
SECONDARY PREVENTION IN PATIENTS WITH PULMONARY TUBERCULOSIS 52

Vasyi` RUDEN`

SENTENCE ON MORTALITY AMONG THE POPULATION OF UKRAINE DUE TO DISEASES
OF THE CIRCULATORY SYSTEM AS AN IMPORTANT PROBLEM IN PUBLIC HEALTH 61

БІЛЯЄВА Ольга Олександрівна

КРИЖЕВСЬКИЙ Вадим Віталійович

КАРОЛЬ Іван Вікторович

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ЕНДОТОКСИКОЗУ ТА КОМПЛЕКСНОГО ЛІКУВАННЯ
ПЕРИТОНІТУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19 68

КУНДІЙ Жанна Петрівна	
СКРИПНІКОВ Андрій Миколайович	
ВАСИЛЬЄВА Ганна Юріївна	
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ.....	79

Psychology

Kateryna VRANINA	
ACQUIRING THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PEOPLE OF MATURE AGE: THE HUBRISTIC DETERMINATION'S DIMENSION OF THE MANIFESTATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE	83
ВІРНА Жанна Петрівна	
ІВАНАШКО Оксана Євгенівна	
ГАЙДУК Галина Анатоліївна	
АВТОБІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД В ПРАКТИЦІ ПРОФЕСІЙНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ.....	92
ГОШОВСЬКА Дарія Тарасівна	
ГОШОВСЬКИЙ Ярослав Олександрович	
ФЕНОМЕНОЛОГІЯ БІДНОСТІ, ДЕПРИВОВАНИЙ ХРОНОТОП І МАРГІНАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ.....	103
КОРДУНОВА Наталія Олександрівна	
МУДРАК Ігор Аркадійович	
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА.....	108
МАГДИСЮК Людмила Іванівна	
ПАТУТА Богдана Василівна	
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ "ГОТОВНОСТІ" ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ	114
ОМЕЛЬЧУК Олександр Володимирович	
СТАВЛЕННЯ ДО ГРОШЕЙ ЯК ОЗНАКА ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ЮНОСТІ.....	124
ЧИЖИК Катерина Олександрівна	
ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНА ДОПОМОГА В ЛІКУВАЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ НЕВРОЗІВ	131
ШМАРОВА Наталія Володимирівна	
ПРОГРАМА РЕВІТАЛІЗАЦІЙНОГО СУПРОВОДУ ПСИХОГЕНЕЗИ ПОТЕНЦІЙНИХ МІГРАНТІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ФРУСТРОВАНІСТЬ.....	137
ВІЧАЛКОВСЬКА Наталія Калинівна	
ПСИХОЛОГІЯ СПРИЙМАННЯ ОБМАНУ	147
ДМИТРИЮК Наталія Степанівна	
СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ ПЕРЕЖИВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ	151
КОСТРУБА Наталія Сергіївна	
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕДІАРЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАСЛІДКУ МАСОВИХ РЕЛІГІЙНИХ КОМУНІКАЦІЙ.....	155
Tamara DUCHYMINSKA	
Anna KULCHYTSKA	
Myhailo KOTS	
Tetiana FEDOTOVA	
OCCUPATIONAL BURNOUT AS A MANIFESTATION FACTOR OF AGGRESSIVE FORMS IN PERSONAL BEHAVIOR.....	165

Social communications

Viktor SHPAK	
SPECIFICS OF PUBLISHING BUSINESS AT THE STAGE OF TRANSITION FROM PLANNED TO MARKET ECONOMY	171

МАРТИНОВ Вячеслав Леонідович

доктор технічних наук, професор,
Київський національний університет будівництва і архітектури
ORCID ID: 0000-0002-0822-1970

СЕРГЕЙЧУК Олег Васильович

доктор технічних наук, професор,
Київський національний університет будівництва і архітектури
ORCID ID: 0000-0003-0226-3923

ВІРЧЕНКО Геннадій Анатолійович

доктор технічних наук, професор,
Національний технічний університет України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0001-9586-4538
Україна

ОПТИМІЗАЦІЯ РОЗТАШУВАННЯ ФОТОЕЛЕКТРИЧНИХ МОДУЛІВ НА ОГОРОДЖУВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЯХ БУДІВЕЛЬ

При реконструкції (термомодернізації) існуючих і проектуванні нових енергоефективних будівель постає задача підвищення ефективності використання геліосистем (колекторів і фотоелектричних модулів), які можуть забезпечувати будівлю гарячим водопостачанням, опаленням та електричною енергією.

Проведений аналіз досліджень показав, що підвищення ефективності використання геліосистем також можливе за рахунок оптимізації просторової орієнтації геліоприймачів, які можуть бути як суміщені з огороджувальними конструкціями будівель, так і розташованими окремо.

Гаряче водопостачання забезпечують сонячні колектори, основним компонентом яких є геліоприймальна поверхня (колектор), що перетворює променисту енергію сонця на теплову. На практиці найбільш поширені плоскі колектори, серед яких існують дві принципово різні групи:

- пристрій-геліоприймач з модульних елементів, з'єднаних один з одним, установлюють на огороджувальних конструкціях будівлі;
- колектор поєднується з елементом будівлі та утворює таким чином поліфункціональну конструкцію.

Зокрема, фотоелектричні модулі (ФЕМ) перетворюють енергію сонця на електричну енергію та можуть бути інтегровані в огорожувальні конструкції.

При реконструкції (термомодернізації будівель), коли неможлива зміна геометричної форми будівлі, виникають задачі з оптимального розташування геліоприймачів, а саме:

– визначення оптимальних геометричних параметрів просторової орієнтації геліоприймачів (азимута A_6 та кута нахилу ω) при заданій площі S_k для отримання максимального рівня надходження енергії від сонячної радіації (далі по тексту це задача 1);

– визначення оптимальних геометричних параметрів просторової орієнтації та мінімальної площі S_k геліоприймачів, розташованих на гранях будівлі, для забезпечення заданого рівня енергозабезпечення. При використанні геліосистем кількість перетвореної сонячної енергії на електричну залежить від: рівня Q_{cp} надходження СР на геліоприймач за інтервал часу року (кВт · год/м²), коефіцієнта корисної дії η та площі S_k .

Отже, кількість E перетвореної електричної енергії фотоелектричним модулем за інтервал часу ΔT розраховується за такою формулою:

$$E = Q_{cp} S_k \eta, \quad (1)$$

де Q_{cp} – рівень надходження СР на площину геліоприймача за інтервал часу ΔT протягом року (кВт · год/м²); η – коефіцієнт перетворення сонячної енергії на електричну (становить 5–18 відсотків); S_k – площа сонцеприймальної поверхні геліоприймача (м²) розташованого на грані.

По суті, перевагою сонячних колекторів є високий коефіцієнт η корисної дії (ККД) перетворення сонячної енергії на теплову, який досягає 45–60 відсотків. Кількість перетвореної колектором теплової енергії Q_{cprk} за інтервал часу року розраховується за формулою:

$$Q_{cprk} = F \sum_{j=1}^{j=n} \int_{t_1}^{t_2} I_{cp} m_j \eta_j dt \quad (2)$$

де Q_{cprk} – кількість теплової енергії, виробленої пасивною системою опалення (ПСО) за інтервал часу року ΔT (кВт · год/м²); I_{cp} – інтенсивність СР, що надходить на сонцеприймальну поверхню (Вт/м²); F – площа сонцеприймальної поверхні геліоприймача (м²); m_j – кількість днів в j -місяці; η_j – коефіцієнт корисної дії для кожного місяця.

Вікна є пасивними геліосистемами, і кількість надходження тепла від сонячної радіації Q_{cpe} (кВт год/м²) до приміщення за інтервал часу року ΔT визначається за формулою:

$$Q_{cpe} = Q_{cp} K \zeta \varepsilon_B S_B = \int_{T_1}^{T_2} \int_{t_1}^{t_2} I_{cp} K \zeta \varepsilon_B S_B dt dT, \quad (3)$$

де Q_{cpe} – коефіцієнт, що враховує затінення віконного прорізу непрозорими елементами; ε_B – коефіцієнт відносного проникнення СР для світлопрозорих конструкцій; K – коефіцієнт хмарності неба, який впливає на надходження СР; Q_{cp} – надходження СР на площину вікна за інтервал часу року ΔT (кВт · год/м²), I_{cp} – енергетична освітленість сонячною радіацією (Вт /м²).

При неможливості зміни орієнтації будівлі постає задача оптимізації орієнтації геліоприймачів за рахунок відповідного їх розташування на гранях будівлі, що можливо зробити, використовуючи полярні моделі залежності надходження СР Q_{cpi} на геліоприймач від азимута A_θ при заданому куті нахилу ω ($Q_{cpi} = f(A_\theta)$, при $\omega = const$ та для фотоелектричного модуля $-E_i = f(A_\theta)$ при $\omega = const$). Для визначення оптимального розташування геліоприймачів на огорожувальних конструкціях розроблено ППП *Gelioopt*.

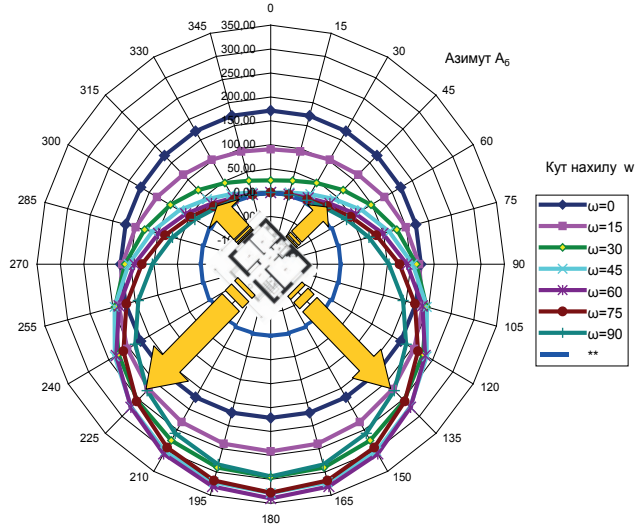
Результатом моделювання є площинні полярні моделі надходження тепла від СР залежно від азимутальної орієнтації $Q_{cpi} = f(A_\theta)$ при $\omega = const$ (кут нахилу 0, 15, 30, 45, 60, 75, 90°). У центрі моделі, яку зображено на рис. 1, виділено зону для розташування креслень будівлі (плану поверху або плану даху).

Суміщуючи креслення будівлі з геометричною моделлю надходження СР на геліоприймач, проводяться нормалі до грані будівлі та визначається величина надходження сонячної енергії на грань геліоприймача.

На рис. 2 зображено моделі залежності теплової енергії, перетвореної геліоприймачем, від його просторової орієнтації. Використовуючи креслення енергоефективної будівлі, план поверху та план даху, можливо визначити рівень перетвореної (теплової) енергії при розташуванні геліоприймачів на її гранях. При цьому геліоприймачі можуть бути розташовані на схилах даху будівлі та стінах, модель $Q_{cpi} = f(A_\theta)$ при $\omega = const$.

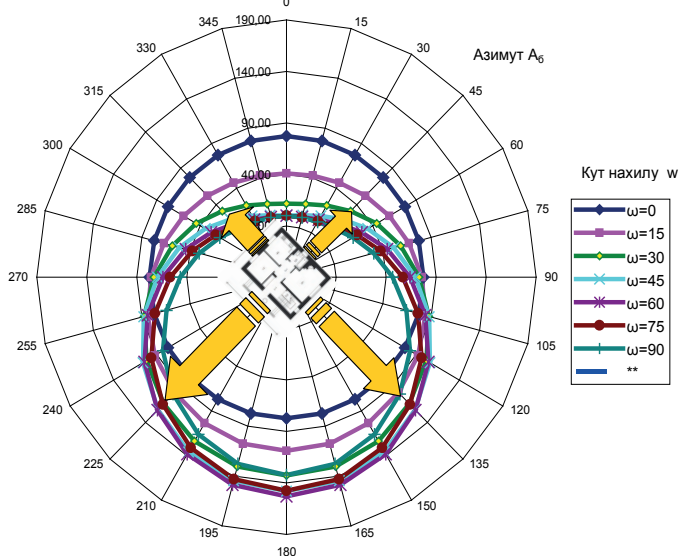
Класифікацію моделей надходження та перетворення СР, які будуються з використанням розробленої ППП *Gelioopt*, наведено на рис. 3.

**Залежність надходження СР на площину геліоприймача від просторової орієнтації за опалювальний період для 50 град Пн.Ш.
 $Q=f(A_g)$ при $w = \text{const}$**

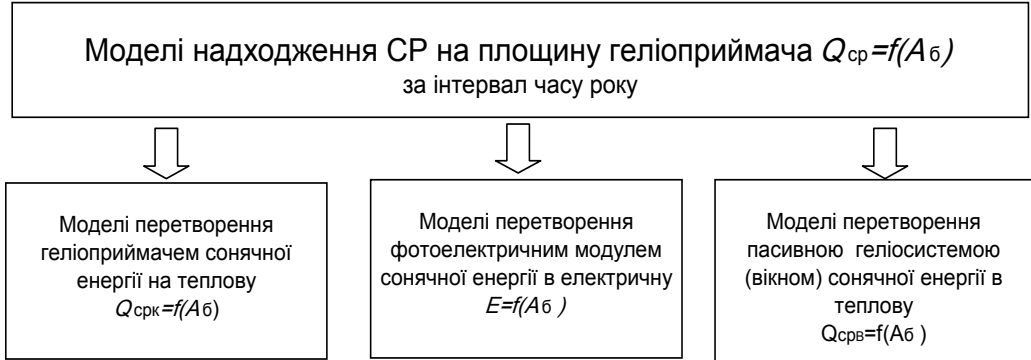
Рис. 1 – Визначення рівня надходження сонячної радіації на геліоприймачі, які розташовані на схилах даху та стінах будівлі, модель $Q_{\text{кспр}} = f(A_g)$ при $\omega = \text{const}$

**Виробка енергії для опалення колектором залежно від просторової орієнтації за опалювальний період для 50 град Пн.Ш.
 $Q=f(A_g)$ при $w = \text{const}$ (кВт год/м²) к.к.д. =45%**

Рис. 2 – Визначення рівня перетвореної енергії сонячним колектором залежно від просторової орієнтації

Моделі надходження та перетворення СР

Рис. 3 – Типи моделей надходження та перетворення сонячної радіації на електричну та теплову енергію

Таким чином, розроблено такі типи моделей, а саме моделі надходження СР на поверхні геліоприймачів і фотоелектричних модулів, моделі енергонадходження за рахунок перетворення СР на теплову або електричну енергію.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-5-9

ЛИКО Дарія Василівна

доктор сільськогосподарських наук, професор,
завідувач кафедри екології, географії та туризму,
Рівненський державний гуманітарний університет,
ORCID ID: 0000-0003-0184-0549

МАРТИНЮК Віталій Олексійович

кандидат географічних наук, доцент,
професор кафедри екології, географії та туризму,
Рівненський державний гуманітарний університет,
ORCID ID: 0000-0002-8654-3510

ЛИКО Сергій Михайлович

кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
професор кафедри екології, географії та туризму,
Рівненський державний гуманітарний університет
ORCID ID: 0000-0003-3792-1674

ПОРТУХАЙ Оксана Іванівна

кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
професор кафедри екології, географії та туризму,
Рівненський державний гуманітарний університет
ORCID ID: 0000-0002-9078-0658

ЗУБКОВИЧ Іван Васильович

аспірант кафедри екології, географії та туризму,
Рівненський державний гуманітарний університет
ORCID ID: 0000-0002-0641-2204

Україна

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Концепція сталого розвитку, яка офіційно була задекларована у 1992 році на конференції під егідою ООН в Ріо-де-Жанейро й відображена у «Порядку денному на XXI століття» передбачає такий «розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби»¹. Методологія концепції сталого розвитку ґрунтується на синергетичній тріаді економічної, соціальної та екологічної складових. Лише збалансованість параметрів (індикаторів) цих складових країни, регіону, територіальної громади локального рівня дозволить започаткувати поступальний розвиток.

1 Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): Пер. з англ. 2-ге вид. К.: Інтелсфера, 2000. 360 с.

У 2015 році на Саміті ООН зі сталого розвитку стратегія тисячоліття була конкретизована у «Цілі сталого розвитку» (ЦСР, або Глобальні цілі). ЦСР ухвалені на період до 2030 року і налічують 17 Глобальних цілей зі 169 завданнями². Указ Президента України від 30.09.2019 р. за №722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року»³ є тим керівним документом, що зобов'язує органи державної влади та місцевого самоврядування втілювати засадничі положення цього документу. ЦСР інтегровані у державну політику України на засадах «нікого не залишити осторонь». У процесі адаптації ЦСР для України із урахуванням специфіки національного розвитку було виокремлено 86 завдань зі 183 показниками для їхнього моніторингу⁴.

Важливе місце у ЦСР посідає соціальна складова, де проблеми подолання бідності, голоду, питання охорони здоров'я, якісної освіти, гендерної рівності тощо посідають пріоритетне значення. Власне, Глобальні цілі тисячоліття й спрямовані заради людини й прийдешніх поколінь.

Сучасний стан й тенденції розвитку демографічних процесів в Україні та її регіонах вказує на загрозливий, а подекуди катастрофічний стан. Негативні тенденції проявляються у старінні населення, перевищенні смертності над народжуваністю, високому міграційному відтоку молоді з сільської місцевості, навіть зникненні в окремих регіонах сільських поселень. Подальший розвиток таких тенденцій буде призводити лише до поглиблення соціальних проблем.

З огляду на вище означене актуальною проблемою є дослідження демографічних процесів регіонів України та Рівненської області зокрема. Результати таких пошуків дозволять виробити консолідовану соціально-демографічну політику як для окремих регіонів, так і для усєї держави.

Мета дослідження – розкрити особливості демографічних процесів Рівненської області та адміністративних районів для реалізації цілей сталого розвитку.

Головними завданнями пошуків були такі:

– проаналізувати особливості динаміки демографічних процесів регіону протягом 1991-2020 рр.;

– здійснити картографічне моделювання кількості, густоти та природного приросту населення області;

розкрити сучасний стан демографічної ситуації адміністративних районів Рівненської області;

2 Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda>

3 Указ Президента України №722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>

4 Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=a0fc2a99-ada3-4a6d-b65b-cb542c3d5b77&title=DobrovoliniiNatsionalniiOgliadSchodoTsileiStalogoRozvitkuVUkraini>

– запропонувати шляхи стабілізації демографічної ситуації регіону для потреб сталого розвитку.

Результати дослідження. Чисельність населення Рівненської області за даними Головного управління статистики (ГУС) в Рівненській області на 01.04.2021 р. складала 1147124 осіб (наявне населення) або 1146064 (постійне населення) осіб, що становить 2,76% від загальної кількості населення України. Із цієї кількості (станом на 01.01.2021) 602,7 тис. чол. (52,48%) проживає у сільській місцевості, а 545,8 тис. чол. (47,52%) – в містах і селах міського типу.

Динаміка чисельності населення області протягом 1991-2021 рр. показала, що за 30 років кількість населення скоротилася на 28,3 тис. чоловік. Середньорічні темпи скорочення населення протягом цього періоду становили 943,3 чол. за рік. Максимальний показник кількості населення за цей період становив у 1995 р. – 1194,5 тис. чол., а мінімальний на 01 січня 2021 року (1148,5 тис. чол.). З рис. 1 можна чітко виділити чотири періоди у динаміці чисельності населення області.

Динаміка чисельності наявного населення Рівненської області

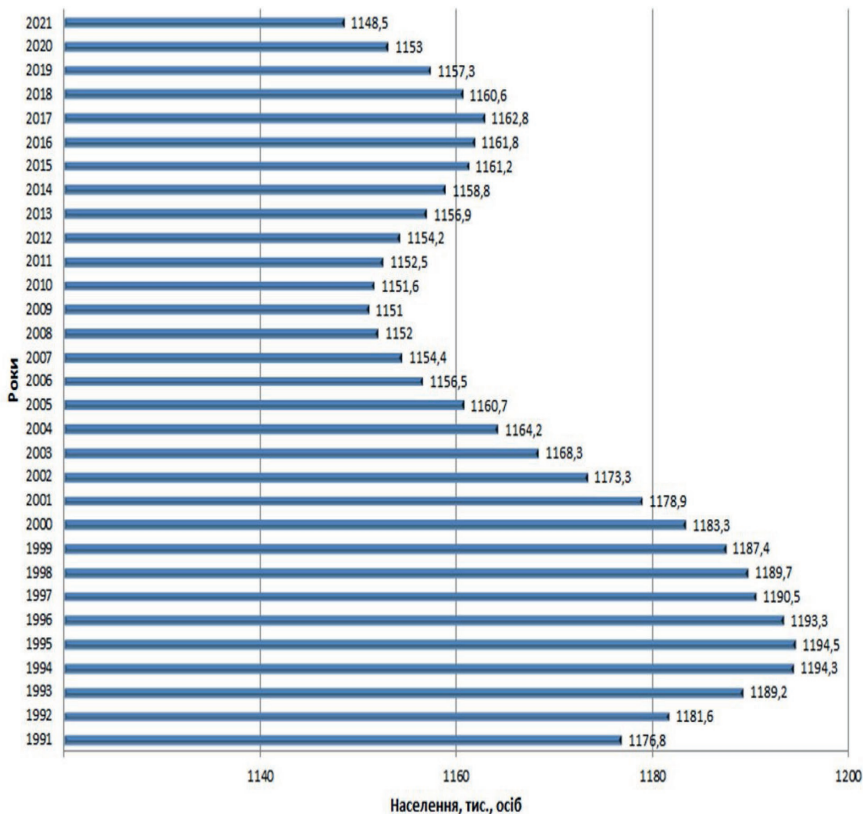

Рис. 1. Динаміка чисельності населення Рівненської області (1991-2021) (побудовано за матеріалами ГУС в Рівненській області, подані дані за роками станом на 01 січня поточного року)

Перший період (1991-1995 рр.) – позитивна динаміка зростання кількості населення області (середньорічні темпи – +3,54 тис. чол. у рік), другий період (1996-2009 рр.) – демографічна криза (середньорічні темпи – -3,02 тис. чол.), третій період (2010-2017 рр.) – демографічне пожвавлення (середньорічні темпи – +1,4 тис. чол.), четвертий період (2018-2021 рр.) – демографічний спад (середньорічні темпи – -3,03 тис. чол. у рік).

Судячи з високих темпів скорочення населення в останній період можна з впевненістю заявити про початок другої хвилі демографічної кризи. Населення області розподілене нерівномірно (рис. 2). За територіальним ранжуванням кількості населення в області можна виокремити два райони (Рівненський і Сарненський) з чисельністю жителів понад 80 тис. чол., три райони (Березнівський, Володимирецький і Костопільський) – до 80 тис. чол., чотири райони (Дубенський, Дубровицький, Здолбунівський і Рокитнівський) – до 60 тис. чол., шість районів (Гоцанський, Зарічненський, Корецький, Млинівський, Острозький і Радивилівський) – до 40 тис. чол. і Демидівський – до 20 тис. чол.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Межі області
- Районні центри
- Межі районів

Міста обласного значення

Кількість населення (осіб, станом на 01.01.2019)

- 15 500 Острого
- 37 563 Дубно
- 42 350 Вараш
- 246 535 Рівне

Райони Рівненської області

Кількість населення (осіб, станом на 01.01.2019)

- до 20 000
- до 40 000
- до 60 000
- до 80 000
- понад 100 000

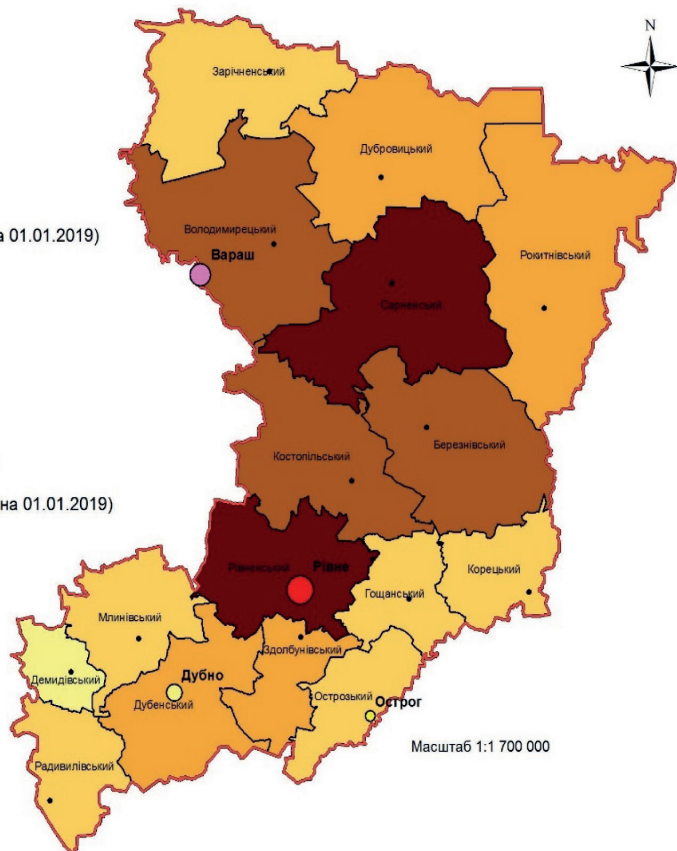

Рис. 2. Територіальне ранжування населення Рівненської області

Середня густина населення в області – 44,1 чол. на 1 км². Велика частка населення зосереджена на півдні області, де проживає 60% жителів. Тут мешкає й основна маса (понад 75%) міського населення. Найбільш густозаселеними є Здолбунівський та Рівненський райони області (понад 60 чол. на 1 км²). Цьому сприяло формування за останні 50 років Рівненсько-Здолбунівської промислової агломерації з одного боку, а з іншого – обласний центр і сам Рівненський район виступають полюсом притягання населення з прилеглих до Рівного населених пунктів. Від 50 до 60 чол. на 1 км² проживає в Гоцанському та Сарненському районах (рис. 3). Дуже низька густина населення (до 30 чол. на 1 км²) в прикордонних з Білоруссю районах (Дубровицький, Зарічненський та Рокитнівський).

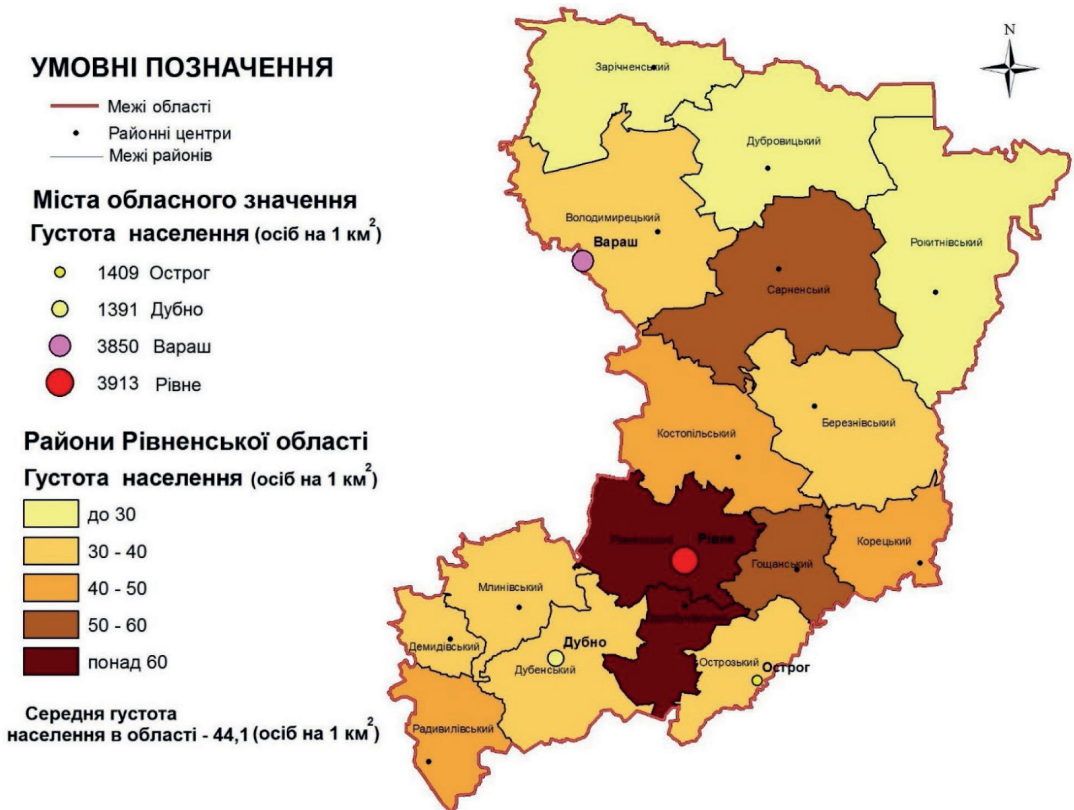

Рис. 3. Густина населення в Рівненській області

За показниками природного приросту населення Рівненської області можна також відзначити чотири хвили (рис. 4): перша (1990-1998 рр.) – позитивний природний приріст (коефіцієнт природного приросту від + 5,2/1000 осіб в 1990 році до + 0,4/1000 осіб в 1998 р), друга (1999-2007 рр.) – «депопуляційна яма» пік якої припадає на 2002 р (-1,8/1000 осіб.), третя (2008-2016 рр.) – позитив-

ний природний приріст населення з висхідним піком в 2012 р (+ 3,5/1000 осіб.), четверта (від 2017 р. й по сьогодні) – негативна динаміка природного приросту населення (2020 р. – -2,9/1000 осіб.).

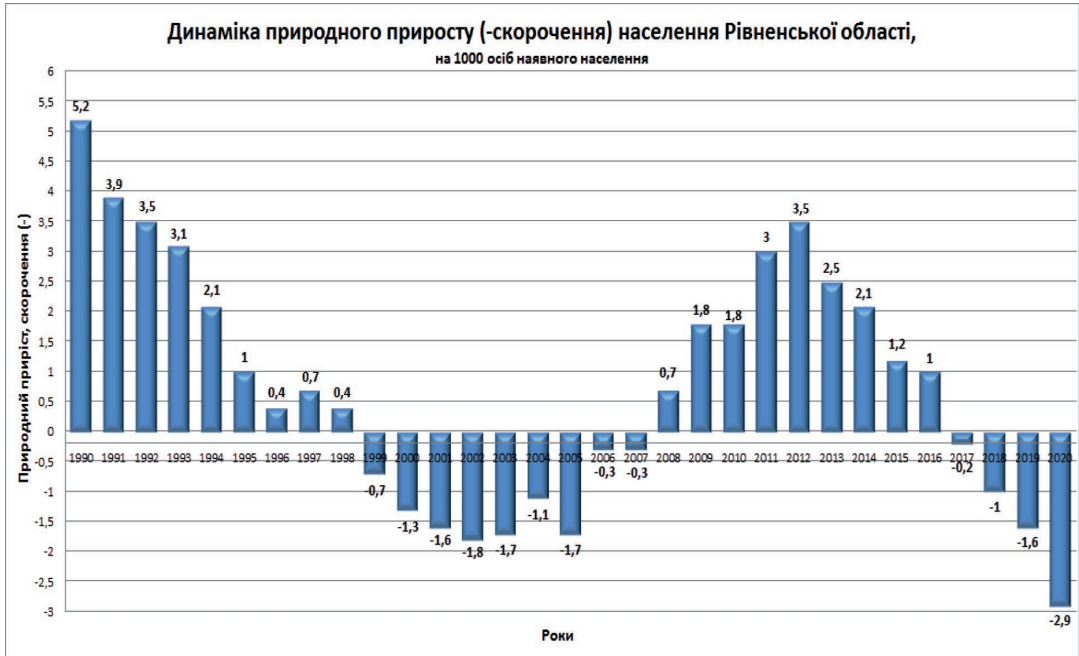

Рис. 4. Динаміка природного приросту (-скорочення) населення Рівненської області (побудовано за матеріалами ГУС в Рівненській області)

Територіальний аналіз природного приросту населення в Рівненській області (станом на 01.01.2014 р.) показав, що оптимістична ситуація спостерігається у Рокитнівському та Володимирецькому районах (+9 – +13/1000 осіб). Загрозлива ситуація щодо природного приросту виявлена у більшості південних районів області та Дубровицькому районі (-5 – 0/1000 осіб). У трьох районах області, зокрема Гошанському, Демидівському та Корецькому спостерігається кризова демографічна ситуація (-8 – -5/1000 осіб). Такі негативні тенденції відбиваються на процесах зайнятості, зменшені дохідної частини місцевих бюджетів тощо. Загалом в області, станом на 01.01.2014 р. спостерігався позитивний природний приріст (+2,1/1000 осіб) населення (рис. 5).

Згідно нового адміністративно-територіального устрою (АТУ) станом на 01.01.2021 р. в Рівненській області сформовано чотири адміністративних райони. За даними ГУС області (на 01.01.2021 р.), в Рівненському районі наявне населення становило 629531 осіб, Вараському – 138599 осіб, Дубенському – 167728 осіб, Сарненському – 212598 осіб, а в м. Рівному – 245289 осіб. Найвища густота населення у Рівненському районі – 86,8 осіб на 1 км². В облас-

ному центрі цей показник складає 3893,5 осіб на 1 км². Територіальний розподіл населення Рівненської області за новим АТУ наведено на рис. 6.

Рис. 5. Природний приріст населення Рівненської області

Висновки та пропозиції. Оцінка кількісних показників населення Рівненської області протягом 1991–2021 рр. показала негативні темпи динаміки чисельності населення. Демографічна криза припала на період 1996–2009 рр., а демографічний підйом – на 2010–2017 рр. Починаючи з 2018 року спостерігається демографічний спад населення області.

Тільки за останній рік населення Рівненської області скоротилося на 4,5 тис. осіб. (середньомісячні темпи скорочення становили 375,0 чол.). За винятком Рокитнівського та Сарненського районів у всіх адміністративних утвореннях спостерігався негативний абсолютний показник приросту населення.

Коефіцієнт народжуваності (на/1000 осіб.) в області варіює від 15,9 чол. (2012 р.) до 10,7 чол. (2019 р.), а коефіцієнт смертності (на/1000 осіб.) – від 11,3 чол. (1991 р.) до 14,2 чол. (2005 р.). На загальний приріст населення істотно впливає міграційний відтік жителів області. У порівнянні з загальнонаціональ-

ним рівнем темпи скорочення населення області більш оптимістичні, а Рокитнівський район виступає навіть лідером в Україні за темпами народжуваності та загальними показниками приросту населення.

Загальна кількість населення області - 1148,5 тис. осіб (станом на 01.01.2021)

Рис. 6. Розподіл населення Рівненської області за новим адміністративно-територіальним устроєм (станом на 01.01.2021 р.)

Розв'язання демографічної кризи в Рівненській області та територіальних громадах зокрема лежить в соціально-економічній площині. З огляду на зазначене пропонуємо:

- започаткування демографічного моніторингу на рівні територіальних громад, адміністративних районів та цілого регіону;
- створення робочих місць на селі шляхом пільгового кредитування малого бізнесу;
- облаштування житла для молодих спеціалістів в сільських територіальних громадах;

- формування освітньо-виховних кластерів на рівні територіальних громад;
- модернізація закладів та підвищення якості послуг соціального та медичного обслуговування;
- створення сприятливого середовища для впровадження інвестиційних програм та проектів;
- популяризація інвестиційної привабливості територіальних громад;
- надання підтримки суб'єктам господарювання у впровадженні нових технологій та розробці інноваційних ідей;
- розвиток культури (в тому числі закладів культури) у сільських територіальних громадах;
- формування модельних пілотних проектів розвитку локальних територій під патронатом облдержадміністрацій та громадських організацій.

Втілення основних напрямів соціального-економічного розвитку територіальних громад допоможе стабілізувати демографічну ситуацію у цілому регіону й сприятиме реальному виконанню цілей сталого розвитку України до 2030 року.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-10-18

КОСТЮКЄВИЧ Тетяна Костянтинівна

кандидат географічних наук,

Одеський державний екологічний університет

ORCID ID: 0000-0002-1952-8839

Україна

ОЦІНКА ВПЛИВУ ЗМІНИ КЛІМАТУ (RCP 8.5) НА ПРОДУКТИВНІСТЬ ЖИТА ОЗИМОГО В СХІДНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ

Вплив зміни клімату на сільське господарство та його наслідки для продовольчої безпеки викликають тривогу вже сьогодні - підвищення частоти та інтенсивності посухи, збільшення температури та концентрації озону¹. Сільське господарство завжди було областю взаємодії природи та людини. І сьогодні воно є ключем до вирішення двох найбільших проблем, що стоять перед людством: викоринити злидні і зберегти стабільний кліматичний "коридор", в якому може процвітати цивілізація.

---

¹ Оцінка вразливості до зміни клімату : Україна. URL: https://necu.org.ua/wp-content/uploads/ukraine_cc_vulnerability.pdf (дата звернення: 29.10.2021).

Адаптація сільського господарства до сучасних та майбутніх змін клімату сьогодні має вирішальне значення - ефективне планування і реалізація адаптаційних заходів на різних рівнях державних установ може допомогти в реалізації цього питання. Тому, оцінка майбутніх кліматичних змін сьогодні є дуже важливою, й не тільки для сільського господарства².

Сьогодні сучасним гібридам жита необхідно на 25 відсотків менше води для формування однієї тони зерна порівняно з пшеницею. Також, жито підтримує фізіологічні процеси навіть при зниженні водного потенціалу у тканинах. Якщо говоримо про стійкість до морозів, то для проростання зерна та для відновлення вегетації потрібні нижчі температури. Також сума активних температур для дозрівання у жита становить 1800 °С, тоді як у пшениці ця цифра становить 2100 °С³. Також цитоплазма у жита не денатурує навіть за тривалого замерзання. Підвищення вмісту цукрів і плюс ще підвищена стійкість до регенерації – все це робить його максимально стійкою як до посухи, так й до морозів. Тому жито є найстійкішою до різних несприятливих ґрунтово-кліматичних факторів культурою.

Провідна роль у формуванні врожаю рослин належить фотосинтезу. Розміри та тривалість роботи асиміляційного апарату мають велике значення для фотосинтетичної продуктивності, яка залежить від багатьох факторів, серед яких найважливішими є світло, тепло, волога та мінеральне харчування. Зміни клімату, які особливо відчутні останнє десятиліття, викликають зміну агрокліматичних умов вирощування озимого жита, які, у свою чергу, призводять до зміни темпів розвитку культури та показників формування фотосинтетичної продуктивності посівів⁴.

Метою дослідження є оцінка можливого впливу кліматичних змін на фотосинтетичну продуктивність посівів жита озимого на території Східного Лісостепу України за сценарієм RCP 8.5 (Representative Concentration Pathways)⁵ за період з 2021 по 2050 роки, який являє собою сценарій високого рівня викидів і концентрацій всього набору парникових газів.

2 Польовий А. М., Костюкевич Т. К., Толмачова А. В., Жигайло О. Л. Вплив кліматичних змін на формування продуктивності кукурудзи в Західному Лісостепу України. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2021. № 1(109). С. 29-36.

3 Костюкевич Т.К., Бортник М.І. Оцінка сучасного стану вирощування жита озимого в Східному Лісостепу України. Сучасний рух науки: тези доп. VII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 6-7 червня 2019 р. Дніпро, 2019. С. 843-846.

4 Костюкевич Т.К. Фотосинтетическая продуктивность посевов озимой ржи в Полесье Украины в условиях изменения климата. «Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante»: collection de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la conférence scientifique et pratique internationale. Bruxelles, Belgique: Plateforme scientifique européenne. 2019. V.7. P.77-80.

5 Climate Change 2013: The Physical Science Basis / T. F. Stocker, D. Qin, G.-K. Plattner, M. Tignor [et al.] / Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press, 2013. 1535 p.

Для відображення можливих змін у кліматичному режимі проводять порівняння з минулими даними, зокрема, середніми багаторічними величинами за базовий період. В роботі було розглянуто наступні варіанти: базовий (середні багаторічні умови) та клімат (умови, що очікуються за сценарієм). За базовий період береться період з 1986 по 2015 роки⁶. Оцінка впливу змін клімату на продуктивність культури жита озимого виконана на основі динамічної моделі продуктивності посівів сільськогосподарських культур А.М. Польового, в основу якої покладено систему рівнянь радіаційного, теплового, водного балансів і балансу біомаси (вуглеводів і азоту) у рослинному покриві в системі «середовище - рослина». Система «середовище - рослина» розглядається як складна динамічна система, що розвивається під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів⁷.

Агрокліматичні умови періоду вегетації жита озимого за умов кліматичних змін RCP 8.5 на території Східного Лісостепу у порівнянні з середніми багаторічними даними (1986-2015 рр.) представлено на рис.1. Наочно бачимо, що період вегетації культури за умов реалізації сценарію RCP 8.5 буде проходити на фоні значно знижених температур та збільшеної кількості опадів на початку та в середині вегетації. А ось наприкінці вегетації очікується значне зменшення кількості опадів.

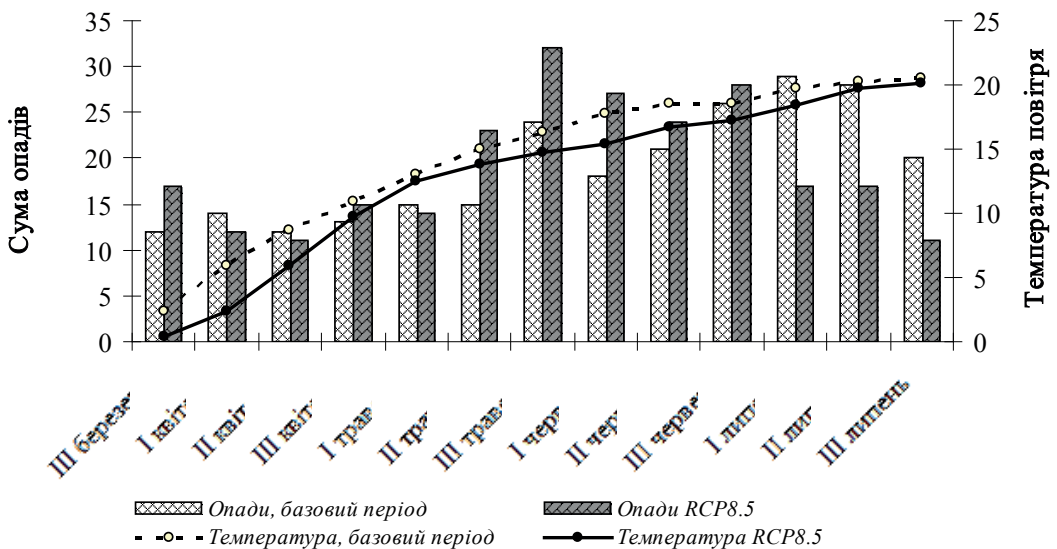

Рис. 1. Агрокліматичні умови весняно-літнього періоду вегетації жита озимого на території Східного Лісостепу за середніми багаторічними даними у порівнянні з очікуваними за сценарієм RCP 8.5

6 Агрокліматичний довідник по території України / за ред. Т. І. Адаменко, М. І. Кульбіді, А. Л. Прокопенко. Житомир : Полісся, 2019. 82 с.

7 Полевой А.Н Прикладное моделирование и прогнозирование продуктивности посевов. Л.: Гидрометеоздат, 1988. 318с.

Кількісна характеристика основних агрокліматичних показників весняно-літнього періоду вегетації жита озимого для території Східного Лісостепу України наведено в табл. 1. Так, відновлення вегетації за багаторічними умовами відбувається наприкінці третьої декади березня (26 березня). За умов реалізації сценарію RCP 8.5 відновлення вегетації почнеться 6 квітня, що на одинадцять днів пізніше ніж за базових умов. Закінчується вегетаційний період озимого жита фазою воскової стиглості, яка за базовими умовами відбувається в середині липня (14 липня), а за умов реалізації сценарію – наприкінці третьої декади липня (27 липня), тобто за умов реалізації сценарію RCP 8.5 тривалість періоду не зміниться, а тільки зміститься на більш пізні строки (табл. 1).

Середня температура повітря за період весняно-літньої вегетації жита озимого за умовами сценарію очікується на рівні середніх багаторічних значень. Сума опадів на сценарними даними очікується на рівні 222 мм, що становить 118 % від базових умов.

Таблиця 1.

**Агрокліматичні умови вегетаційного періоду жита озимого
за середніми багаторічними даними у порівнянні
з очікуваними за сценарієм RCP 8.5**

Період, роки	Відновлення вегетації	Тривалість періоду	Середня т-ра, °С	Сума опадів, мм	Вологозабезпеченість, %	ГТК, відн.од.
Базовий	26.03	111	14,9	188	79	1,18
RCP 8.5	6.04	112	14,7	222	82	1,31
Різниця	11	1	-0,2	+34	+3	+0,13

Вологозабезпеченість посівів характеризує ефективність використання рослинами зовнішніх факторів. За сценарних умов величина вологозабезпеченості становитиме 82% проти 79% за базовими умовами. Також, за рахунок сценарного збільшення кількості опадів збільшиться й величина ГТК - до 1,31 від. од.

За період весняно-літньої вегетації жита озимого в умовах Східного Лісостепу значних змін не очікується, крім збільшення суми опадів за умовами сценарію на 18% та збільшення температури повітря на початку вегетації та зменшення під час наливу зерна⁸.

8 Костюкевич Т.К. Оцінка впливу зміни клімату (RCP 8.5) на агрокліматичні умови вирощування жита озимого в Східному Лісостепу України. Scientific trends: modern challenges. Volume 2 : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2021. P. 41-46.

Основними показниками фотосинтетичної діяльності рослин, що визначають її продуктивність, є величина площі листя та динамічність її формування.

Розглянемо відмінності в інтенсивності нарощування площі листя у жита озимого за обома варіантами. Так, площа листя в період максимального розвитку за базовими умовами становить $2,4 \text{ м}^2/\text{м}^2$ (табл. 2), за умовами зміни клімату RCP 8.5 очікується збільшення площі листя до $2,9 \text{ м}^2/\text{м}^2$.

На рисунку 2 представлена динаміка накопичення відносної площі листя посівів в умовах зміни клімату RCP 8.5 у порівнянні з базовим періодом. Як бачимо, впродовж вегетаційного періоду динаміка наростання площі листя як за кліматичними змінами так й за багаторічними умовами була майже однаковою, але кількісні її показники значно відрізняються. Але у всіх випадках ці значення відповідають міжфазному періоду вегетації колосіння – молочна стиглість.

Таблиця 3.

Показники фотосинтетичної продуктивності посівів жита озимого за середніми багаторічними даними у порівнянні з очікуваними за сценарієм RCP 8.5

Варіант, сценарій	Період максимального росту				Суша біомаса рослини, $\text{г}/\text{м}^2$	Урожайність, %
	площа листової поверхні, $\text{м}^2/\text{м}^2$	інтенсивність фотосинтезу, $\text{мгCO}_2/\text{дм}^2\text{год}$	чиста продуктивність фотосинтезу, $\text{г}/\text{м}^2$ за добу	приріст загальної сухої біомаси, $\text{г}/\text{м}^2$ за декаду		
Базовий	2,4	18,4	6,4	143,6	607,8	100
RCP 8.5	2,9	24,0	7,1	186,9	881,8	121

На інтенсивність процесу фотосинтезу впливають освітленість, температура та інші фактори навколишнього середовища. Інтенсивність фотосинтезу посівів жита озимого в період максимального росту за сценарієм зміни клімату RCP 8.5 становитиме $24,0 \text{ мгCO}_2/(\text{дм}^2\cdot\text{годину})$, що значно більш, ніж за базовими умовами ($18,4 \text{ мгCO}_2/(\text{дм}^2\cdot\text{годину})$).

Для характеристики продуктивності роботи листя у посіві застосовується такий показник, як чиста продуктивність фотосинтезу, який виражає кількість грамів сухої біомаси рослини, створених одиницею листової поверхні за одиницю часу протягом вегетації. Максимальне значення чистої продуктивності фотосинтезу за базовими умовами становить $6,4 \text{ г}/\text{м}^2$ (табл. 2). За умовами сценарію RCP 8.5 очікується збільшення до $7,1 \text{ г}/\text{м}^2$ за добу. Це пов'язано, перш за все, з реакцією рослин на підвищення CO_2 в повітрі.

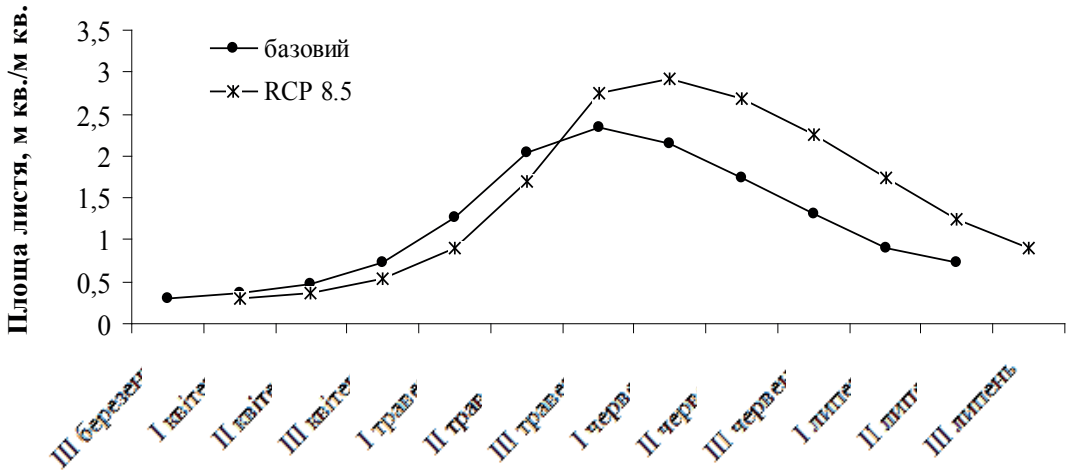

Рис. 2. Динаміка відносної площі листя посівів жита озимого за період вегетації за базових умов у порівнянні з сценарієм RCP 8.5

Оскільки сценарне значення площі листя збільшилось у порівнянні з базовим, то й сценарне значення рівнів динаміки загальної сухої біомаси жита озимого та його приростів теж збільшились. Так, максимальне значення приросту загальної сухої біомаси посівів за умовами сценарію RCP 8.5 становитиме 186,9 г/м² за декаду (табл. 2), що на 30% більш, ніж за базових умов. Відповідно, при реалізації кліматичного сценарію RCP 8.5 очікується збільшення сухої біомаси - до 881,8 г/м², проти 607,8 г/м² за базовими умовами (табл. 2). Таким чином, за умовами реалізації кліматичного сценарію RCP 8.5 очікується збільшення врожайності жита озимого на 21 %.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-18-23

ВОРОНКОВА Валентина Григорівна

доктор філософських наук, професор,
академік НАН ВО України,
завідувачка кафедри менеджменту організацій та управління
проектами, Інженерний навчально-науковий інститут
ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету, м. Запоріжжя
ORCID ID: 0000-0002-0719-1546

НІКІТЕНКО Віталіна Олександрівна

доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту організацій та управління
проектами, Інженерний навчально-науковий інститут
ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету, м. Запоріжжя
ORCID ID: 0000-0001-9588-7836

ЧЕРЕП Алла Василівна

доктор економічних наук, професор,
декан факультету економіки,
заслужений діяч науки і техніки України,
академік НАН ВО України,
Запорізький національний університет, м. Запоріжжя
ORCID ID: 0000-0001-5253-7481

ЧЕРЕП Олександр Григорович

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри управління персоналом і маркетингу,
Запорізький національний університет, м. Запоріжжя
ORCID ID: 0000-0002-3098-0105

ЄВРОПЕЙСЬКА ГУМАНІСТИЧНА ВІЗІЯ В УПРАВЛІННІ ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ ЯК ОСНОВА ДОСЯГНЕННЯ ПРОГРЕСУ

Актуальність теми дослідження у тому, що європейська концепція гуманістичної візії у будь-якому суспільстві відіграє значну роль у плані організації соціуму, колективу, організації, так як вона включає систему поглядів на певне історичне явище у його темпоральному розвитку, включає розробку стратегії і тактики управління людським розвитком, з точки зору бачення уявного майбутнього, щоб сприяти успішному економічному зростанню в інтересах всіх.

Актуальність дослідження європейської гуманістичної візії в управлінні людським розвитком має велике значення, так як вона формує сукупність цін-

ностей, в основі яких орієнтації на гуманістичну картину світу, етику відповідальності, формування цінностей сталого розвитку. Потенціал гуманістичної візії настільки великий, тому що в його основі цінності людського життя, що представляють простір буття людини у взаємодії з першою природою, суспільством та Космосом.

Саме європейська гуманістична візія в управлінні людським розвитком включає прогресивні та стабілізуючі алгоритми, які забезпечують сталий розвиток, що сприяють сталому розвитку суспільству, долають руйнівні тенденції соціуму. Потенціал європейської гуманістичної візії в управлінні людським розвитком настільки великий, що він формує універсалії стилю та якості життя, «зрізу» того соціального і культурного простору, що створює поле спілкування, принципи світоустрою, соціокультурне буття, детерміноване творчістю людського буття

Гуманістична візія в організації направлена на виконання місії, в основі якої цінності, цілі, завдання, наміри, плани, тобто націленість на те, щоб кожна організація створила образ гуманістичної візії в управлінні людським розвитком в умовах кризи, невизначеності, нестабільності, інформаційної стохастичності¹.

Мета дослідження – концептуалізація європейської концепції гуманістичної візії в управлінні людським розвитком, націленої на те, щоб розширити спектр ідей, які сприяють пошуку нових істин-орієнтирів, включають сукупність нових управлінських ідей та креативних технологій, в основі яких візія культурних, освітянських, інноваційних, інвестиційних ідей-комплексів, необхідних для людського розвитку та необхідності переформатувати ідеали Просвітництва за допомогою нових концепцій XXI століття, які були б дієвими і стимулювали, надихали, облагороджували.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати поняття «гуманістичної візії», його сутності, природи, властивостей, що продукується у нових підходах та технологіях, які входять у наукову концепцію людського розвитку;

2) розкрити напрями гуманістичної візії в управлінні людським розвитком, що детермінується новими ідеями концепції управлінського мислення, категоріями сталого розвитку соціально-відповідального суспільства, здатного забезпечити сталий розвиток, реалізувати імперативи справедливо-гуманного суспільства, базуючись на матриці антропоцентризму людського розвитку;

¹ Формування сучасних концепцій менеджменту організацій та адміністрування в умовах цифровізації : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю створення кафедри менеджменту організацій та управління проектами 23–24 вересня 2021 року / ред.-упорядник д.філософ.н., проф. В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С.26-30.

3) розкрити ідеали Просвітництва, що базуються на ідеалах людського розвитку, що демонструє нарощування можливостей людини через підвищення її потенціалу та реалізації можливостей в усіх сферах життєдіяльності².

Методологія дослідження: методи теоретичного аналізу - аналізу та синтезу, дедукції та індукції, історичного і логічного, абстрагування і моделювання, порівняльного аналізу, які сприяють проникненню в сутність досліджуваних феноменів як складних явищ та динамічних процесів.

На основі спостережень, порівнянь та узагальнень було сформульовано загальні твердження, щоб від них через індукцію перейти до найзагальніших законів та тверджень, що дозволяють показати проблему в її розвитку та зробити узагальнення.

Методи дослідження включають:

1) онтологічний підхід («логіка речей») пізнання, що посвячує необхідний взаємозв'язок явищ та предметів, які включаються до структури діяльності;

2) гносеологічний похід («логіка знання») пізнання, тобто встановлення необхідного зв'язку понять, за допомогою яких пізнається сутність, зміст та істина досліджуваних явищ;

3) формально-логічний похід (логіка доказу та спростування) проблем сучасного розвитку цивілізаційних процесів.

Розрізняють два походи до визначення предмета дослідження гуманістичної візії в управлінні людським розвитком:

1) вивчення актуальних проблем європейської гуманістичної візії в управлінні людським розвитком, що супроводжують історію європейської цивілізації;

2) вивчення світу як цілісності всіх форм буття людини.

Для нас важливим є цивілізаційний чи культурологічний похід, в основі якого людський розвиток, що привів до цифрової цивілізації

Нові концепції візії в управлінні людським розвитком розвиваються в умовах нелінійності, біфуркаційності, відмови від інструментальної, прагматичної раціональності, що реалізується з використанням інформаційно-комунікаційних технологій як чинника інтелектуального прогресу людства.

Гуманістична візія в управлінні людським розвитком покликана сприяти розвитку людини з метою зростання її у професійній та індивідуальній сферах діяльності, зміцнення соціальної справедливості і забезпечення економічного зростання, щоб покращити стан розвитку людського потенціалу, а для цього слід створити концепцію гуманістичної місії в організації.

² Рішення ради Національної Безпеки і Оборони України від 14 травня 2021 року про введення в дію Указу Президента України «Про Стратегію людського розвитку» від 2 червня 2021 року № 225/2021.

Гуманістична візія в управлінні людським розвитком знаходиться у центрі глобальної стратегії виживання організацій, які повинні долати кризові чинники, психологічну ентропію, захистити людей в умовах глобального соціуму, сприяти вкладенням інвестицій у людський розвиток, а для цього забезпечити інноваційне процвітання організації, забезпечити сталий розвиток існування цифрового суспільства, забезпечивши добробут, викорінення бідності та піднесення самоцінності окремої особистості³.

Гуманістична візія в управлінні людським розвитком – це намагання розвивати знання, навички та компетентності, щоб людина змогла реалізувати свій потенціал в якості корисних членів соціально-відповідального суспільства. Адже сьогодні в умовах цифровізації і глобалізації ситуація так розвивається стрімко, що рівень професійних знань на ринку праці швидко змінюється, а без розвитку людських ресурсів суспільство не може не тільки розвиватися, але й вижити, тому людські ресурси повинні бути у центрі гуманістичної візії організації, щоб підготувати контингент цифрових і мережевих компетентностей, які б дозволили людині швидко адаптуватися до цього суспільства.

Гуманістична візія в управлінні людськими ресурсами базується на Індексі людського капіталу (ІЛР), який включає сумарний показник його рівня, який людина може накопичити до 18 років з урахуванням ризиків, пов'язаних з низьким рівнем охорони здоров'я та освіти у тій країні, в якій вона живе. Важливою відмінною рисою індексу є те, що ІЛР вимірює внесок в систему охорони здоров'я та освіти, у продуктивність праці людей і країн, розвиток культури, економіки, технологій, розуму, особистості, освіти, уряду, релігії, грошей, інтернету, що сприяли розвитку цивілізаційного прогресу⁴.

Концепція людського розвитку є надзвичайно розгалуженою, так як вона включає такі сфери суспільного розвитку нації, як демографічна ситуація, освіта і культура, фізична культура і спорт, рівень життя, зайнятості та соціальної підтримки, забезпечення рівноправності чоловіків і жінок. Згідно за своїм інноваційним змістом дана концепція повинна знайти місце у розвитку підприємств, організацій, установ. В основі європейської парадигми гуманістичної візії в управлінні людським розвитком лежить антрополого-гуманістичний модус, що сприяє антропологічній трансформації соціальної держави, сталого суспільного розвитку та вимагає швидкого упровадження

3 Vitalina Nikitenko, Regina Andriukaitiene, Oleg Puchenko. Formation of sustainable digital economical concept: challenges, threats, priorities. *Humanities Studies*. 2019. Випуск 1(78). С. 140-153.

4 Vitalina Nikitenko. Evolution and further development of the real world in the conditions of technological changes in the context of socio-philosophical discourse. *Humanities Studies*. 2020. Випуск 4 (81). С.60-73.

«гуманістичних технологій», що відповідають сучасному соціальному європейському розвитку⁵.

«Гуманістичні технології» підкреслюють цінність кожної особистості як родової істоти, що відповідає європейському вектору розвитку. Цінність і значущість кожної особистості у парадигмі європейської філософії – це взагалі пріоритет всього європейського мислення, починаючи з Давньої Греції, філософії Відродження та філософії XVIII століття, таких течій як екзистенціалізм, філософська антропологія, персоналізм, неофрейдизм, тощо, в основі яких пробудження особистісного начала, самореалізація у зовнішньому світі, адекватне вираження особистості.

Філософські гуманістичні візії управління людським розвитком направлені на використання всього багатства теоретичної гуманістичної спадщини і залучення її до сучасного контексту філософської думки. «Гуманістичні технології» при цьому сприяють формуванню прогресивного типу соціумів, репрезентованих моделями на рівні гуманістичних матриць людини з метою визначення ефективних напрямів людського розвитку.

Сучасний контекст філософської гуманістичної візії людського розвитку представлено у гуманістичному менеджменті, законах, закономірностях, принципах і функціях, започаткованого спочатку «рухом за людські відносини» (Е. Мейо, В.Д.Скотт, М.П.Фоллет, А.Маслоу, Д.М.Грегор).

У центрі гуманістичної філософії та гуманістичного менеджменту людина з усіма потребами і можливостями, інтересами і діями, продовженого «Гуманістичним маніфестом». Німецький філософ Мартін Хайдеггер у своєму «Листі про гуманізм» говорив про те, що в хронології світової історії Новий час почався з виникнення гуманізму. Початок XXI століття як століття діалогу, толерантності та сталого розвитку має бути відзначений приходом та торжеством нового гуманізму як ідейно-філософської платформи розвитку людства⁶.

Ідеали гуманізму сформувалися як продукт людського розуму, які перебувають і сьогодні у стані постійної боротьби з іншими складниками людської природи і потребують постійного захисту. Принципи гуманізму – це спроможність людини застосувати розум і співпереживання, щоб принести користь і процвітання людству, так як сьогодні ідеали розуму, науки, безпеки та прогресу

5 Воронкова В.Г., Олексенко Р.І. Формування концепції соціального розвитку як динамічної системи у контексті публічного управління та адміністрування. Вісник Національного університету цивільного захисту України : зб. наук. пр. Київ, 2020. № 2 (13). С. 255-272.

6 Стівен Пінкер. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу / пер. з англ. Олена Любенко. Київ : Наш формат, 2019. С .20.

потребують захисту, як ніколи, необхідності людини заново утвердити ідеали Просвітництва (також знані як гуманізм, відкрите суспільство, толерантність)⁷.

Гуманізм – це моральний кодекс, який люди спільно ухвалюють, підтримують культурну різноманітність і потребують злагоди, поліпшення життя людей, добробуту, розвитку людського потенціалу. Визначено, що у безпосередній парадигмі розвитку механізм узгодження інтересів є механізмом практичної реалізації нової парадигми, де метою розвитку є сама людина, у всій різноманітності потреб, з урахуванням ефективної економії всіх видів ресурсів, що є умовою вирішення всіх проблем.

Інформаційно-комп'ютерні технології несуть революційні зміни, можуть змінити правила гри у бізнесі та суспільстві, впливають на всі науки, включаючи гуманітарні, сприяють появі нових форм організації компаній, роблять багатьох людей досить заможними, несуть фундаментальну реструктуризацію роботи, сприяють появі нових галузей виробництва та породжують нові умови роботи.

Інформаційно-комп'ютерні технології змінили світ та місце людини у цьому світі, породжуючи екосистему нових сервісів, робочих місць, бізнес-моделей та індустрій. Інформаційно-комп'ютерні технології вплинули також на методи викладання гуманітарних наук, які формують нові цінності, моделі поведінки, навички та звички, сприяли появі нової термінології типу блокчейн, криптовалюта, фінтех, іншртех, банкінг, що вимагає усвідомленого підходу до технологій, інновацій та прогресу⁸.

Отже, європейська гуманістична візія в управлінні людським розвитком як основа досягнення прогресу базується на знанні, що виступає рушійною силою розвитку, породжуючи можливість універсального розвитку особистості та справжнього розвитку індивіда на цій основі. Інформація та знання є продуктивною силою, яка є найголовнішою у конкурентній боротьбі, яка спрямована на технічний прогрес та справжні технологічні прориви, пов'язані з впровадженням штучного інтелекту, нанотехнологій, біотехнологій, соціогуманітарних технологій, які з'явилися як результат розробки нових технологій та алгоритмів інформаційної системи, що впливають на багатство розвитку людської особистості.

Європейська гуманістична візія в управлінні людським розвитком сприяє удосконаленню інтелектуальних можливостей людини, впливає на них, сприяє їхньому розширенню, перетворюючи механізми взаємодії людини та суспіль-

7 Воронкова В. Г., Череп А. В. Креативні цифрові технології як мегатренди розвитку туристичного бізнесу: поширення європейського досвіду в Україні. Humanities studies: збірник наукових праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2020. Випуск 6 (83). С.165–179.

8 Олексенко Р. І. Людина в умовах інформаційного суспільства як об'єкт соціально-економічної рефлексії. Становлення і розвиток інформаційного суспільства як основи забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави. Київ, 2017. С. 59–62.

ства на примноження прогресу людської цивілізації. Швидкість та масштаби електронних мереж змінюють європейську гуманістичну візію в управлінні людським розвитком, наповнюючи її новим змістом, змінюючи уявлення про наше сучасне життя. У той же час швидкість електронних мереж сприяє також дезінформації, маніпуляції свідомістю молоді та нераціональним рішенням, у зв'язку з чим людина має протидіяти даним тенденціям.

Людину не можна уявити без машини, комп'ютеру, Інтернету, без них немає майбутнього, тому європейська візія має сприяти розвитку мережевої культури, оскільки культура - найбільш фундаментальний спосіб людського буття. У плані людського розвитку вона є «навчанням у процесі», так як спрямована на формування інтелектуального капіталу, формування креативної особистості, яка опановує нові комунікаційні навички; сприяє посиленню кваліфікації та професіоналізації, без яких не буде реалізована її місія⁹.

Так, таємниця неповторного успіху Кремнієвої долини у тому, що люди були озброєні необхідними навичками та були здатні працювати в будь-якій ІТ-компанії та досить швидко приносити ефективність. Розвиток веб-технологій вимагав розвитку знань і не лише програмування, а й інших наук, у тому числі природничих, математичних, гуманітарних, інженерних.

Як засвідчив аналіз, успішність нових технологій залежить від розвитку соціального (інтелектуального) капіталу, який розвиває «критична маса людей», тобто сукупний інтелект. Соціальний капітал - це обмін знаннями, що сприймаються поколінням міленіалів (люди покоління Z), сприяють тому, щоб вивести кампанію на новий рівень. Навички в інформаційному суспільстві формуються швидше, ніж їх викладають в університетах, тому треба поспішати за тим, щоб не тільки формувати теоретично навички, а й впроваджувати їх у практику інформаційного суспільства. Аналітика та інформація правлять світом, підказуючи компаніям, чого хочуть їхні клієнти і що вони думають про компанію загалом¹⁰.

Отже, завдяки інформаційно-комп'ютерним технологіям європейська гуманістична візія в управлінні людським розвитком отримала «друге дихання» в інформаційному столітті і сформувалася у контексті розвитку «нової хвилі» освіти. Світ, який є предметом європейської гуманістичної візії в управлінні людським розвитком, сьогодні представлений інформаційним (цифровим,

9 Воронкова Валентина, Пунченко Олег, Пунченко Наталя. Мегатренды информационно-компьютерных технологий как проявление глобальных тенденций развития цифрового мира. THEORY AND PRACTICE: PROBLEMS AND PROSPECTS Scientific articles. Lietuvos sporto universitetas, 2019. P.244-252.

10 Череп Алла, Воронкова Валентина, Никитенко Виталина. Обратная сторона технологических инноваций и их последствия в условиях инновационно-информационного общества. THEORY AND PRACTICE: PROBLEMS AND PROSPECTS Scientific articles. Kaunas 2020. P. 462-470.

електронним) суспільством і базується на інформаційно-інтелектуальній компоненті, яка у філософії представлена розумом та знаннями. Інновації, що відбуваються в одній сфері життя соціуму, викликають несподівані зміни в інших сферах. Значний вплив на суспільство можуть здійснювати нововведення у сфері культури та особливо ідеології.

Віра в неминучість прогресу сприяла розвитку Європи XVII- XIX століттях. У рамках європейської візії інновація – це сучасна форма об'єктивації нового, за яким закріплюється статус основного чинника соціального розвитку¹¹.

Підведемо підсумки. Європейська цивілізація на протязі свого історичного розвитку сформувала універсалії в управлінні людським розвитком, під якими ми розуміємо сформовані цінності, укорінені у традиціях кожного народу, пов'язані з творчістю, діяльністю, ментальністю; праобрази, праформи поведінки та мислення, що характеризують розвиток культурних явищ особистості, що є регулятором суспільного та індивідуального життя.

До цінностей європейської гуманістичної візії в управлінні людським розвитком слід віднести загальнолюдські форми суспільного життя: виробництво, працю, форми дозвілля та спілкування, громадський порядок та управління, виховання та освіту, духовне життя, що сприяли формуванню суспільства технологій.

«Суспільство технологій» – це суспільство, що володіє новими якостями, в якому використовуються технічні засоби підготовлені спеціально навченими людьми, у якому велику роль відіграє Інтернет, призводячи до якісних інноваційних змін, які дають можливість отримувати необхідні ефекти - соціальні, економічні та інші переваги для покращення життя людей.

«Суспільство знань» сформувалося з урахуванням розвитку трьох напрямів, тісно пов'язаних між собою:

1) smart-освіта;

2) smart-управління;

3) smart-оточення, що мають великий вплив на вивчення їх сутності, так як вони переводять так звану «важку» працю на «розумну» (інтелектуальну), яка є основним ресурсом інтелектуального суспільства¹².

Smart-освіта передбачає посилення уваги до розвитку особистості, її інтелекту та когнітивно-емоційної сфери. Ми живемо в епоху, яка висуває безліч

11 Резанова Наталья. Философский концепт инновации как фактор изменений. TARPTAUTINĖ MOKSLINĖ - PRAKTINĖ KONFERENCIJA KONFERENCIJOS TEZIŲ RINKINYS 2017 m. gegužės mėn. 11-12 d. Kaunas. P.55.

12 Воронкова Валентина Кивлюк Ольга, Андриякайтене Регина. Антропологичні виміри smart-суспільства: теоретико-концептуальний досвід. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя. 2018. Вип. 73. P.25-40.

нових проблем, які слід вирішувати, так як вони відкривають перед людством великі можливості.

Таким чином, в основі європейської гуманістичної візії в управлінні людським розвитком лежить «суспільство технологій» та «суспільство знань», що сприяли:

- 1) досягнення прогресу;
- 2) ноосферної освіти як соціокультурного феномена, в основі якого розвиток інтелекту, творчо-креативної особистості, якісно нового типу мислення;
- 3) «перебудова свідомості» та становлення нового типу індивідуальної та суспільної свідомості;
- 4) формування інноваційності smart-суспільства, smart-особи, smart-управління¹³.

Практичні рекомендації

1. Сприяти удосконаленню європейської концепції гуманістичної візії в управлінні людським розвитком, пов'язаним з інформаційно-комп'ютерними технологіями, які сприяють ефективному вирішенню багатьох проблем¹⁴.

2. Європейська концепція гуманістичної візії в управлінні людським розвитком має бути доповнена розвитком нових технологій – штучний інтелект, робототехніка, генна інженерія, нано-технології, враховувати наслідки нових відкриттів, як етичні, і практичні, за допомогою яких можна пізнати світ та зробити нові відкриття.

3. Європейська гуманістична візія в управлінні людським розвитком має сприяти удосконаленню розуму людини, ефективності його використання, щоб змінити життя людини на краще, сприяти розвитку науки, науково-технічного і технологічного прогресу.

4. Розвивати проривні технології, які несуть нові ринки, нові можливості та сприяють як розвитку технологій, так і розвитку людини та суспільства. Для цього треба навчитися працювати з великими даними (BIG DATA), тому що оволодіння інформацією несе нові перемоги та нові можливості, які перевищують усі можливості нинішніх технологій.

5. Європейська гуманістична візія людського розвитку вчить «мислити на перспективу», щоб особистість прагнула стати кращою, ніж сьогодні, виро-

13 Voronkova, Valentyna, Kyvliuk, Olga, Nikitenko, Vitalina, Oleksenko, Roman. «Stem-education» as a factor in the development of «smart-society» : forming of «stem-competence». Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. Вип. 72. Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2018 .С. 114-124.

14 Венгерська Н. С., Воронкова В. Г., Бескоровайна Л. В. & Череп А. В. Використання креативних цифрових технологій у сфері туризму під час пандемії COVID-19: економічні і соціальні наслідки. Humanities studies: Collection of Scientific Papers. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia. National University, 2021. 7 (84).С.91-101.

бляла життєздатні стратегії майбутнього, враховувала тенденції, які формують майбутнє.

6. Європейська гуманістична візія націлена на креативне мислення та креативних людей, які б формували креативні команди, здатні стати ефективними лідерами проривних технологій.

7. Європейська гуманістична візія людського розвитку націлена на формування гуманітарної (інформаційної) культури, в основі якої теорія інформації, програмування, комп'ютерне моделювання, когнітивна психологія, креативний менеджмент, креативна економіка, креативна інформатика.

8. Розвивати інформаційну інфраструктуру суспільства, в основі яких пріоритет інформаційно-комп'ютерних технологій, що формують інформаційно-комунікаційне суспільство, в основі якого комунікація та спілкування, діалог та толерантність, інновації як головний чинник просування до smart-суспільства, в основі якого суспільний інтелект, що становить сутність цивілізаційного етапу розвитку

Слід враховувати, що наука сама по собі існує на той бік добра і зла, все залежить від того, як її використовувати.

Можливо, що через 10-20 років інфраструктурою «розумних міст» керуватиме штучний інтелект, працюватимуть автомобілі з автопілотом, існувати доповнена реальність, генетично модифікована їжа, нові ефективні джерела енергії, «розумні матеріали», велика кількість гаджетів та пристроїв, з'єднаних між собою та здатних обмінюватися інформацією. Це буде новий світ, який відрізнятиметься від світу 1970-1980-х років, а наше життя докорінно зміниться завдяки тому, що люди краще розумітимуть природу і навчатимуться ефективно її використовувати.

Стаття виконана у рамках проекту Жана Моне «Європейська гуманістична візія в управлінні людськими ресурсами (European Humanistic Vision in Human Resource Management).

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-24-33

ОЛЕЙНИКОВА Людмила Григорівна

доктор економічних наук, старший науковий співробітник,
Державна навчально-наукова установа
«Академія фінансового управління»
Київ, Україна

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФІСКАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ЗАСАДАХ НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ

У чинному антикорупційному законодавстві детально опрацьовано питання конфлікту інтересів, що виникає у державного службовця при виконанні своїх обов'язків, і запропоновано шляхи його вирішення. В той же час зберігається ряд недоліків, а саме: неможливість проводити активні заходи із викриття корупціонерів, особливо латентних, через пряму заборону пропонування неправомірної вигоди; не завершено реформу застосування методів фінансового контролю доходів і витрат державних службовців, що призводить до збереження формалізму у цьому питанні; не регламентовані аналітично-спостережні методи антикорупційної діяльності, що дозволяли б не тільки викривати корупційну діяльність окремих осіб, але і визначати рівень корумпованості органів державної влади на інтегральному рівні, що є необхідним, для своєчасного вжиття організаційно-правових заходів.

Таким чином, існує щонайменше дві причини для того, аби для викриття корупціонерів у фіскальній службі застосовувати оперативні комбінації, коли відповідними оперативними підрозділами створюється спеціальний суб'єкт господарювання, який застосовується для включення в корупційні схеми і дозволяє найбільш ефективно задокументувати усю систему корупційних зв'язків, у тому числі – шляхом активної пропозиції встановити корупційні зв'язки посадовим особам фіскальної служби, які обґрунтовано підозрюються у корупції.

Проте, на сьогодні для такої діяльності існує правова перешкода у вигляді ст.370 КК України «Провокація підкупу»¹. На сьогодні закон не просто не дає можливостей для реалізації необхідних оперативних заходів, але і прямо визначає їх, як кримінально каране діяння. Разом з тим, не можна не погодитися, що правові обмеження можливостей провокації підкупу теж мають під собою об'єктивні підстави. Фактично, межею застосування провокації підкупу має

1 Кримінальний Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2341-14>.

стати той стан особи, коли вона сама схильна до отримання хабарів і прийняла їх пропозиції добровільно. У разі, коли схилення посадової особи до прийняття хабара досягається через примус, або використання її скрутного становища – така провокація підкупу з боку посадових осіб державних органів має залишатися протиправним і кримінально караним діянням.

З огляду на це, для підвищення ефективності виявлення корупції у формі викриття конкретних фактів скоєння корупційних дій, доцільно здійснити наступні кроки у галузі нормативного забезпечення діяльності відповідних органів²:

1. Виключити зі статті 370 КК України³ положення, що стосуються відповідальності за провокацію підкупу посадової особи органу державної влади, залишивши лише відповідальність за провокацію здійснення підкупу стосовно громадян, які не є державними службовцями (тобто відповідальність за схилення громадянина до того, аби він запропонував надати неправомірну винагороду посадовій особі органу державної служби).

2. Внести зміни до законодавства з питань оперативно-розшукової діяльності, передбачивши можливість застосування провокації підкупу до посадових осіб органів державної влади, але встановивши при цьому чітку регламентацію такого оперативного заходу, в тому числі – заборону здійснювати провокацію підкупу у поєднанні із загрозою застосування насильства, а так само – стосовно особи, щодо якої достовірно відомо, що вона перебуває у скрутному становищі (тобто є на момент провокації підкупу підвищено вразливою для таких пропозицій), з чітким переліком підстав для того, щоб вважати особу такою, яка перебуває у скрутному становищі.

3. Доповнити Кримінальний кодекс України⁴ окремою статтею, що буде встановлювати кримінальну відповідальність за провокацію підкупу, здійснену стосовно службової особи органу державної влади, з порушенням встановленого законодавством про оперативно-розшукову діяльність порядку.

4. Доповнити Кримінальний процесуальний кодекс України положеннями про те, що особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності за отримання хабара, у разі, якщо отримання такого хабара стало результатом провокації підкупу в той час, коли особа перебувала у скрутному становищі⁵.

2 Олейнікова Л. Г. Запровадження інструментів податкового контролю в цілях виявлення та припинення корупційних порушень у податкових органах України. Науково-теоретичний та інформаційно-практичний журнал «Фінанси України». – 2020. – №11. – С. 94–113. <https://doi.org/10.33763/finukr2020.11.094>.

3 Кримінальний Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2341-14>.

4 Там само.

5 Олейнікова Л.Г. Формування конкурентоспроможних систем оподаткування: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит. Київ: ДННУ «Академія фінансового управління». 2021. 556 с.

Внесення відповідних змін до законодавства і впровадження на цій підставі відповідної практики правоохоронних органів дозволить підвищити ефективність протидії корупції.

Друга форма – викриття корупційних дій реалізується шляхом виявлення їх ознак. Слід зазначити, що на сьогодні цей напрямок законодавством врегульований недостатньо. Зрозуміло, що стосовно тих державних структур, які глибоко вражені корупцією, застосування лише викриття конкретних фактів вчинення корупційних дій недостатньо – в умовах, коли корупція стає частиною корпоративної культури відповідного органу, заміна декількох працівників іншими (навіть якщо попередні були звільнені через притягнення їх до відповідальності за корупцію) не призведе до очищення від корупції відповідного органу. Скоріше навпаки, в умовах корумпованості інших працівників нові співробітники органу з часом теж будуть залучені до функціонування корупційних мереж, або тим чи іншим способом примушені залишити службу у такому органі. Недостатню ефективність класичних методів боротьби з корупцією можна бачити на прикладі аналізу даних, щодо притягнення до адміністративної відповідальності.

Статистика, що доступна для аналізу не дає можливості оцінити, інформацію щодо притягнутих до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення саме у фіскальному відомстві, проте, якщо порівнювати незначну кількість виявлених фактів взагалі у бюджетній сфері із результатами опитування громадян, що наведені вище, то можна зробити висновок, що така робота в Україні не є ефективною. Аналіз доступних даних свідчить, що, наприклад в 2013 році до адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень притягнуто 1696 осіб, за ознаками кримінальної корупції до суду направлено 1754 правопорушень, а засуджено за вчинення кримінальних корупційних правопорушень 799 осіб⁶. У 2018 році виявлено 9 155 корупційних кримінальних правопорушень, притягнуто до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень 2 565 осіб (проти 2400 в 2017 році), направлено до суду з обвинувальним актом – 2 226 правопорушень (проти 2 051 в 2017 році). При цьому, у 2018 році кримінальними корупційними правопорушеннями завдано збитків на суму майже 5,5 млрд гривень, з яких відшкодовано державі лише 601,5 млн грн., у тому числі органами, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства – 708 тис. грн. Як видно, суми виявлених завданих збитків корупційними

6 Звіт про результати проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції у 2013 році, Міністерство юстиції України, квітень 2014. – С. 3–6..

правопорушеннями на порядки відрізняються від тих сум, що відшкодовані державі, що також свідчить про складність процесу відшкодування та низьку ефективність такої роботи сьогодні. За результатами розгляду обвинувальних актів в 2018 році засуджено 766 корупціонерів, у тому числі 53 особи – до позбавлення волі⁷, що не сильно відрізняється від аналогічного показника п'ятирічної давності. Така статистика існує в умовах, коли Україна посідає 120 місце серед 180 країн у світовому рейтингу сприйняття корупції⁸.

У такій ситуації необхідним є прийняття рішення щодо проведення більш радикальних заходів з очищення відповідного органу (або структурних підрозділів) від осіб, які беруть безпосередню участь у корупційній діяльності, або виявляють лояльність щодо неї. При цьому визначення наявності підстав для застосування таких підходів має ґрунтуватися на використанні аналітично-спостережних механізмів, чітко регламентованих законодавством. Для прикладу, з направлених у 2018 році до суду кримінальних проваджень (2226 справ), майже кожна п'ята – про одержання неправомірної вигоди (691), половина – привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (1 733)⁹.

На сьогодні чинне законодавство передбачає застосування лише двох аналітично-спостережних механізмів: контроль фінансового стану державного службовця та членів його родини (причому останніх – фактично за їх згодою, що передбачено ч. 7 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції»¹⁰; вивчення способу життя державного службовця без конкретних правових наслідків такого вивчення.

При цьому юридична відповідальність посадових осіб за порушення, що можуть бути виявлені при застосуванні цих механізмів, передбачена лише за формальними ознаками – неподання, або несвоєчасне подання декларації, зазначення у декларації неправдивих відомостей (що може бути викрито або внаслідок помилки, або виключно за умови доведення факту отримання неправомірної вигоди від конкретного корупційного порушення, а в останньому випадку для особи наступить відповідальність за іншими статтями кримінального законодавства). Таким чином, на сьогодні застосування ана-

7 Узагальнені статистичні та аналітичні дані про діяльність органів прокуратури у 2018 році. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html?_m=publications&_t=rec&id=248318.

8 Corruption Perceptions Index 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.transparency.org/cpi2018>.

9 Узагальнені статистичні та аналітичні дані про діяльність органів прокуратури у 2018 році. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html?_m=publications&_t=rec&id=248318.

10 Закон України «Про запобігання корупції» від 18.10.2019 №1700-VII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1700-18>

літично-спостережних механізмів для боротьби з корупцією зводиться, переважно до формальних процедур.

Необхідною є модернізація механізмів викриття ознак корупції таким чином, щоб за результатами застосування цих механізмів існувала можливість прийняття конкретних правових рішень, але при цьому зберігати максимально можливу індивідуалізованість покарання. При цьому слід розуміти, що застосування аналітично-спостережних механізмів завжди ґрунтується на припущеннях, тобто, певний набір ознак вважається підтвердженням наявності якоїсь події, хоча однозначно довести, що мала місце саме така подія неможливо.

Наприклад, при співставленні доходів та витрат державного службовця може бути з'ясовано, що витрати такої особи значно перевищують її доходи. Така ситуація може бути пояснена тим, що особа має корупційні статки, які, зі зрозумілих причин, не відображає в офіційній фінансовій звітності, але, так само можливо, що приховані статки особи мають некорупційний характер – наприклад, особа здійснює у вільний час індивідуальну трудову діяльність у якості фрілансера, і така діяльність не викликає конфлікту інтересів із державною службою. Більш того, можлива ситуація, коли додаткова трудова діяльність особи не суперечить обмеженням, встановленим законодавством для державних службовців (особа може займатися індивідуальною викладацькою діяльністю), і пов'язана лише з приховуванням доходу від оподаткування. Відповідно, застосування методу контролю і моніторингу реального способу життя фізичних осіб в порівнянні із легально отриманими сумами доходів, з яких ними сплачені податки, може однозначно свідчити лише про те, що така особа має незадекларовані доходи, але визначення джерела походження таких доходів може бути лише предметом припущення.

В той же час, враховуючи особливу суспільну небезпечність корупції, та негативні наслідки застосування невивірених методів боротьби з нею, вважаємо, що для досягнення позитивного ефекту, допустимим є застосування законодавчо закріплених припущень щодо походження незадекларованих доходів державного службовця, та застосування на цій підставі санкцій до такого службовця. При цьому слід взяти до уваги, що особа, уповноважена на виконання функцій держави, має відповідати підвищеним вимогам щодо її доброчесності, оскільки недотримання законів з боку державних службовців (навіть якщо таке недотримання законів не пов'язане із корупцією) призводить до правового нігілізму інших членів суспільства. Особливе значення це

має для працівників ДПС, оскільки вони уповноважені на виконання функцій держави, пов'язаних саме зі стягненням з платників податків частини їх доходу. Враховуючи, що виконання податкового обов'язку не може позитивно сприйматися переважною більшістю платників, формуючи певний опортунізм, особи, що представляють у податкових відносинах інтереси держави, повинні мати бездоганну репутацію в очах суспільства.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-34-39

ЧЕРЕП Алла Василівна

доктор економічних наук, професор,
Запорізький національний університет
ORCID ID: 0000-0001-5253-7481

ЛИЩЕНКО Олена Германівна

кандидат економічних наук, доцент,
Національний університет «Запорізька політехніка»

РУДНІК Ольга Русланівна

Запорізький національний університет

НЕОБХІДНІСТЬ АДАПТАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ ВИРОБНИЦТВ ДО НОВИХ ПОТРЕБ НАСЕЛЕННЯ НА ЗАСАДАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Наукові дослідження показали, що сучасний світ характеризується стрімким науково технічним прогресом, що торкається всіх галузей економічного та суспільного розвитку. Цей багатоетапний шлях формування постіндустріального суспільства потребує активного впровадження інновацій у виробничий процес. З одного боку, введення інноваційної діяльності на виробництвах держави може забезпечити їй інтенсивний розвиток та дати можливість самоствердитися на світовому ринку товарів і послуг; з іншого боку – запровадження нововведень (усучаснення виробничого процесу), означатиме для підприємств зустріч з новими викликами, які породжуватимуть певні бар'єри між ними та інноваціями, що обумовлює в подальшому необхідність виявлення головних причин зазначеної проблеми та пошуку оптимальних шляхів її рішення.

Питаннями запровадження інновацій на виробництвах, зокрема введення новітніх інформаційних технологій у виробничий процес займалися такі віт-

чизняні вчені як Войтко С.В. і Кулинич О.О.¹ та Нужна О.А. і Пиріг С.О.², які у своїх наукових дослідженнях обґрунтували доцільність використання інформаційних технологій на підприємствах України та запропонували напрямки розвитку ІКТ-сфери у забезпеченні належного рівня конкурентоспроможності на міжнародному ринку ІТ-послуг

Перспективи сталого розвитку національної економіки України з використанням інноваційно-інвестиційної моделі досліджували Бодров В.Г., Гусев В.О. та Мартиненко В.Ф.³ Проблеми інноваційного розвитку розглядали: Бажал Ю.М.⁴, Баранов О.Г.⁵, Нурліхіна Г.Б., Ткачук О.О. Череп О.Г.⁶.

Але не висвітленими залишаються питання щодо оцінки стану інноваційної діяльності на українських та іноземних виробництвах, визначення основних переваг та недоліків її складових, відображення найбільш масштабних проблем та сучасних реалій, що пов'язані з низьким використанням інноваційного потенціалу, розробка пропозицій щодо запровадження інновацій у виробничий процес країни.

Інноваційний розвиток держави є відображенням двох масштабних процесів: інтеграції та глобалізації. Його основою є активне впровадження нововведень (нової техніки, технологій виробництва, продукції, послуг) у всі сфери суспільного життя з метою покращити їх функціонування, тим самим підвищивши загальний рівень конкурентоспроможності країни. Під підвищенням конкурентоспроможності країни мається на увазі поліпшення функціонування економічної, соціальної та політичної (законодавчої) складових життя населення. Щоб мати можливість конкурувати на світовому ринку товарів та послуг, у сучасний період розвитку держава має вирізнитися інноваційною інфраструктурою, а саме нововведеннями у :

- виробництво;
- фінансовий ринок;

- 1 Кулинич О. О. Напрями розвитку ІКТ-сфери у забезпеченні належного рівня конкурентоспроможності на міжнародному ринку ІТ-послуг / О. О. Кулинич, С. В. Войтко. // Економіка. Управління. Інновації. 2014. – № 2
- 2 Пиріг С. О. Інформаційні технології та їх використання на підприємствах України / С. О. Пиріг, О. А. Нужна // Економічний форум. – 2014. – № 3. – С. 190–195
- 3 Бодров В. Г. О. Гусев, В. Ф. Мартиненко. Інноваційно-інвестиційна модель сталого розвитку національної економіки : навч.-метод. матеріали . – К.: НАДУ, 2009. – 60 с.
- 4 Бажал Ю. М. Інноваційна теорія економічного розвитку: М. Туган-Барановський, Й Шумпетер і проблеми перехідної економіки України / Ю. Бажал // Наукові записки. – 2000. – Том 18. Економічні науки. – С. 3-7.
- 5 Баранов О. Г. Інноваційні теорії: представники і проблеми структуризації / О. Г. Баранов // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2009. – Вип. 42. – С. 45-56.
- 6 Череп О.Г. Інноваційна політика на промислових підприємствах Запорізької області.// О.Г. Череп, Г.Б. Нурліхіна, О.О. Ткачук. Вісник Запорізького національного університету. Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя: ЗНУ, № 2 (46) 2020 – С. 26-31; Череп О.Г. Інноваційний розвиток підприємств: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2019. -548 с

- соціальне забезпечення (охорона здоров'я, освіта, послуги);
- інженерно-технічне забезпечення;
- логістичні зв'язки;
- туризм.

Кожна зазначена галузь здійснює свою діяльність на головних принципах інноваційного розвитку (рис.1).

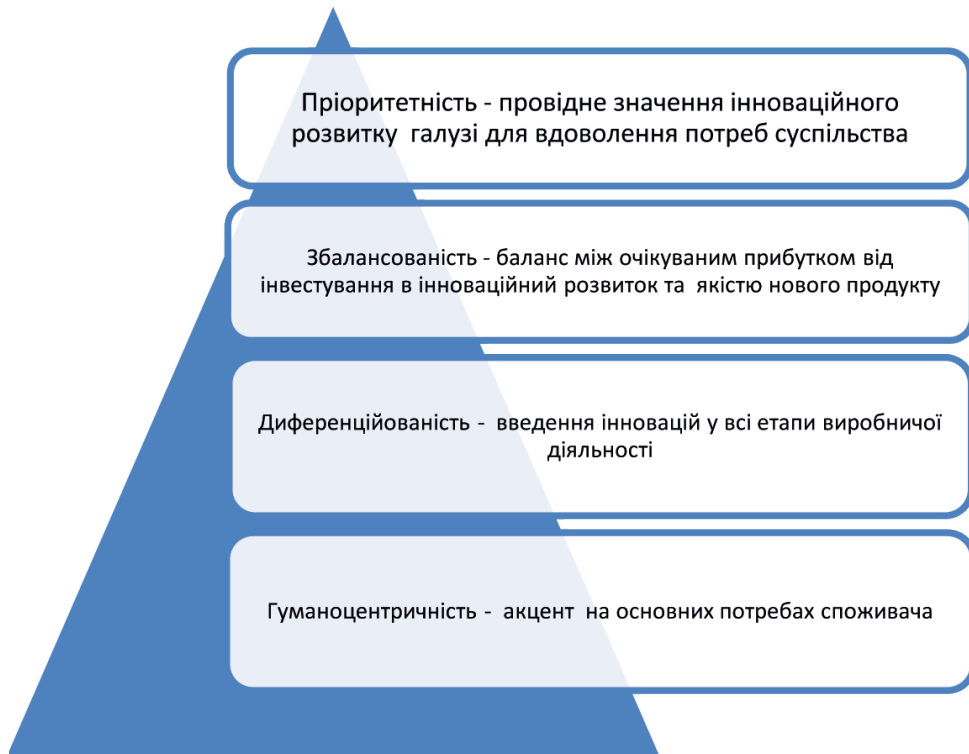

Рис. 1. Принципи інноваційного розвитку виробництва

Встановлено, що наразі, впровадження інновацій є тим підсилюючим фактором, що допоможе закріпити за країною провідні позиції у світовій торгівлі. Вважаємо за доцільне детально розглянути фактори підвищення конкурентоспроможності держави шляхом інтенсифікації інноваційного прогресу у таблиці 1.

Спершу, вважаємо за доцільне розпочати з аналізу викликів, з якими стикаються сучасні українські виробництва ⁷.

⁷ Напрями розвитку ІКТ-сфери у забезпеченні належного рівня конкурентоспроможності на міжнародному ринку ІТ-послуг / О. О. Кулинич, С. В. Войтко. // Економіка. Управління. Інновації. 2014. № 1; Пиріг С. О. Інформаційні технології та їх використання на підприємствах України / С. О. Пиріг, О. А. Нужна // Економічний форум. 2014. № 3. С. 190–195; Череп А.Г. Формирование конкурентоспособной системы налогообложения: социальная ответственность государства и налогоплательщиков: монография. // Л.Г. Олейникова, А.Г. Череп, Г.А. Андиржанова. Алматы: ООО « Kim LV Trade». 2019. 194 с.

**Підсилюючі фактори конкурентоспроможності
шляхом впровадження інновацій**

Сфера життя	Підсилюючі фактори	Очікувані результати впровадження інновацій
Економічна	Інновації на виробництвах	Значне зростання обсягів виготовленої продукції Поява на ринках нової продукції Зростання національного доходу країни Поява нових форм організації ринкових відносин (з появою інновацій споживачі змінюють свої потреби, з'являються нові вимоги до кінцевого продукту)
	Реформування фінансового ринку	Отримання найбільш оптимальних джерел фінансування Інвестування коштів в наукову діяльність Залучення до вітчизняних виробництв зарубіжного капіталу
	Ефективність ринку праці	Зростання потреб в робочій силі Поява нових робочих місць Заохочення молоді до інноваційної діяльності Стимул робітників до ефективної, високопродуктивної праці, підвищення рівня кваліфікації кадрів Збільшення попиту на інтелектуальну працю
	Посилення інтеграційних зв'язків між країнами	Взаємодія вітчизняних виробників з іноземними Розвиток ТНК Можливість ефективного обміну досвідом у сфері науково-технічного прогресу Можливість отримання іноземного інвестування
Соціальна	Освіта	Побудова нової програми отримання знань для сучасної молоді, з метою в подальшому забезпечити високі темпи розвитку країни, сформувані висококваліфікований трудовресурсний потенціал. Отримати спеціалістів, які спроможні швидко пристосовуватися до нових вимог сучасної економіки, вирішувати складні завдання та пропонувати вигідні шляхи вирішення проблем.
	Послуги Медичне обслуговування Соціальний захист	Спрощення побутових умов населення, завдяки нововведенням у сфері обслуговування.
Політична (законодавча)	Інтенсивне реформування Державна підтримка та регулювання Впровадження нової державної політики	Побудова нового курсу дій, направлених на підтримку вітчизняного виробника в період активного інноваційного розвитку економіки, з метою закріпити його позиції як на внутрішньому так на зовнішньому ринку товарів і послуг. Забезпечення злагодженого функціонування держави та суспільства.

На основі вищеподаної таблиці можна однозначно зрозуміти важливість впровадження інновацій в країні, в особливості на виробництвах. Адже саме від розвитку виробничої діяльності в державі залежить економічний та соціальний добробут населення.

З метою внесення пропозицій щодо інновацій на виробництвах, пропонуємо розпочати оцінку їх сучасного стану. Перший, найвагомий виклик – це відсутність в Україні організації, яка займалася б інноваційно-інвестиційними питаннями. Фактично, держава та й деякі підприємці не надто зацікавлені оновленням процесу виробництва продукції. Вітчизняні підприємці не відчувають належної державної підтримки, а працівники не мають мотивації до удосконалення їх сфери діяльності.

Актуальними проблемами стають відсутність стимулювання інноваційних розробок, недостатньо розвинена система пільгового кредитування розробників інновацій, не відповідне державне страхування закордонних та вітчизняних інвесторів.

Не варто зневажати той факт, що на сучасних ринках з'являється величезна кількість нової зарубіжної продукції, яка поступово витісняє традиційні товари. Це насамперед пов'язано зі швидкою зміною вимог споживача щодо сучасного продукту.

Поєднуючи останні досягнення НТП з нововведеннями в співробітництві з працівниками на виробництвах, ефективною інновацією було б створення спеціальної ІТ-платформи, сутність якої полягала б у вільному вираженні думок та пропозицій працівників щодо поліпшення процесу виготовлення продукції. Таке впровадження в змозі дати гарні зрушення у сферах сільського господарства та харчової промисловості, бо в цьому випадку, трудові ресурси згаданих виробництв одночасно є споживачами, які мають своє бачення продукту, який споживають.

Перед виробництвами постає завдання швидко адаптуватися до нових потреб населення та за допомогою інноваційних методів зробити свої товари конкурентоспроможними у просторі світової торгівлі.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на фармацевтичну промисловість, інноваційна діяльність якої направлена на створення більш ефективних та безпечних для людини препаратів. Виробництвам зазначеної галузі не вистачає сучасного обладнання та технологій через неналежну фінансову підтримку. На прикладі фармацевтичних підприємств для вирішення існуючої проблеми доцільно було б ввести таке інноваційне рішення як співпраця підприємств.

На нашу думку, саме такого інноваційного підходу потребують багато виробництв. Звичайно, даний підхід заперечує умови конкуренції серед виробників, та з іншого боку, інтеграція виробничих потужностей при розробці певного продукту дасть можливість залучити більше кваліфікованих фахівців та ресурсів, що значно пришвидшить процес його розробки.

Не варто відкидати той факт, що цей метод ймовірно стане поштовхом до активного інвестування розробленої інновації, бо навіть коротка співпраця кількох сильних підприємств може збільшити шанси до успішної реалізації задуму з отриманням максимального прибутку.

Отже, в умовах сучасного розвитку виробництв їх головною проблемою є нестача інновацій, які могли б значно полегшити процес виробництва, зробити виготовлений продукт більш конкурентоспроможним на зовнішньому та внутрішньому ринках, максимізувати прибуток та зменшити витрати на ресурси. Особливо, на виробництвах не вистачає сучасного високотехнологічного обладнання, нововведень в управлінні персоналом та взаємодії споживачів і підприємців, оновлених технологій самого процесу виготовлення продукції. Процес поширення інновацій в першу чергу залежить від злагодженого функціонування держави та суспільства, ефективності реформування, тому, для розширення масштабів інноваційного прогресу на виробництвах варто розробляти правильну інноваційну політику, акцентуючи увагу на інтеграційну взаємодію із зарубіжними країнами та потребами споживача.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-39-44

ЧЕРЕП Олександр Григорович

доктор економічних наук, професор,
Запорізький національний університет
ORCID ID: 0000-0002-3098-0105

СОПІНА Анастасія Євгенівна

Запорізький національний університет
м. Запоріжжя, Україна

РОЗПОДІЛ ДОХОДІВ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ ЯК ОСНОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Доходи населення відіграють важливу роль в економіці держави. Оскільки це, по-перше, податкові надходження до бюджету країни. По-друге, один із показників рівня життя населення. Недостатній рівень доходів може призвести до збільшення частки населення, які незадоволені низькими умовами життя та рівнем соціально-економічного розвитку країни. Відбувається еміграція робочої сили, у тому числі висококваліфікованих працівників. Це призводить до зменшення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості наці-

ональних виробництв. Повноцінному розвитку України заважає велика нерівність розподілу доходів, тому поліпшення механізму його розподілу є актуальною проблемою у наш час. Завдяки підвищенню доходів та розвитку соціальної інфраструктури, підвищується рівень життя населення, а саме: збільшується тривалість життя, коефіцієнт народжуваності, рівень освіченості; зменшується кількість захворювань та кількість померлих. Тому дослідження концепції, виявлення та вирішення проблем механізму розподілу доходів є важливим для розвитку країни та досягнення стабільності в економіці.

За визначенням, що наведено у великому тлумачному словнику сучасної української мови (уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел), дохід - це гроші або матеріальні цінності, одержувані державою, юридичною та фізичною особою внаслідок якої-небудь діяльності (виробничої, комерційної, посередницької і т. ін.)¹. Згідно з джерелом², дохід — це сукупність усіх надходжень, які бізнес отримав у звітному періоді. В джерелі³ дохід представлено як виручку від реалізації продукції, товарів, робіт або послуг без вирахування наданих знижок та непрямих податків і зборів; дивіденди, відсотки та інші доходи, отримані від фінансових інвестицій. Враховуючи існуючі точки зору науковців щодо визначення сутності доходу, пропонуємо розглядати його як грошові і не грошові надходження в результаті будь-якої діяльності (виробництва та реалізації продукції, наданні послуг, операцій з капіталом, тощо).

Грошові доходи включають в себе складові, які відображені на рисунку 1.

За ідеальних умов, розподіл доходів між населення країни відбувається наступним чином: 10% доходів розподіляється між 10% населення, 20% – між 20% населення, 30% – між 30% населення, 40% – між 40% населення, 50% – між 50% населення, 60% – між 60% населення, 70% – між 70% населення, 80% – між 80% населення, 90% – між 90% населення, 100% – між 100% населення⁴.

За реальних обставин, розподіл доходів є нерівномірним. Графічно це зображають за допомогою кривої Лоренца. Чим більший розрив між лінією абсолютної рівності доходів і кривою Лоренца, тим більший ступінь нерівності розподілу доходів. В Україні в період з 2015–2018 рр. розрив між лінією абсолютної рівності та кривою Лоренца стабільно зменшувався, і лише в 2019 році значно збільшився (рис. 2).

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. К. ; Ірпінь : Перун, 2005.

2 Фінансові показники бізнесу: дохід, виручка, прибуток. URL: <https://journal.ostapp.com.ua/uk/articles/post/dohod-vyrucka-pribyl>

3 Облік доходів діяльності підприємства. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2019/december/issue-99/article-105875.html>

4 Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

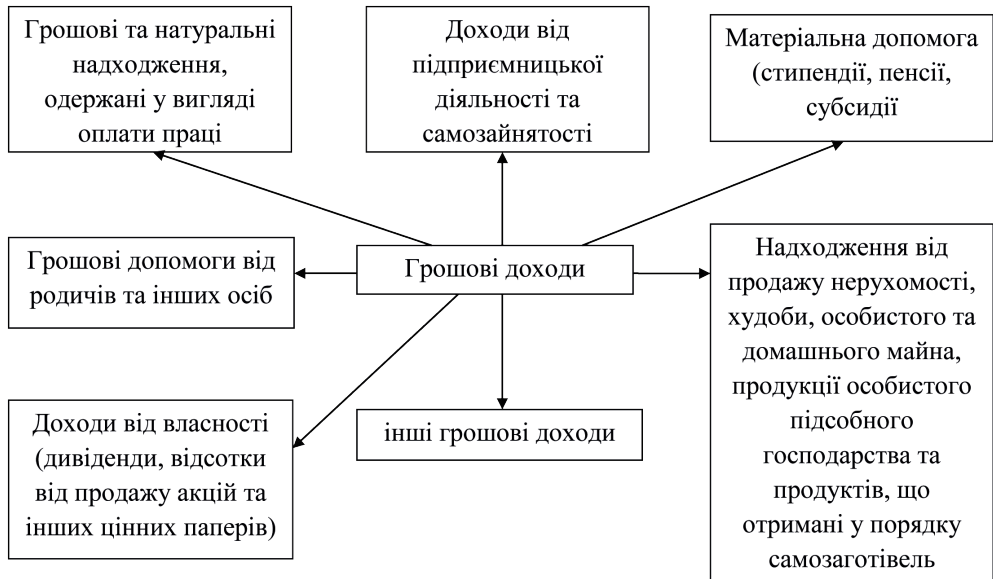

Рис. 1. Складові грошових доходів, розроблено автором на основі,⁵

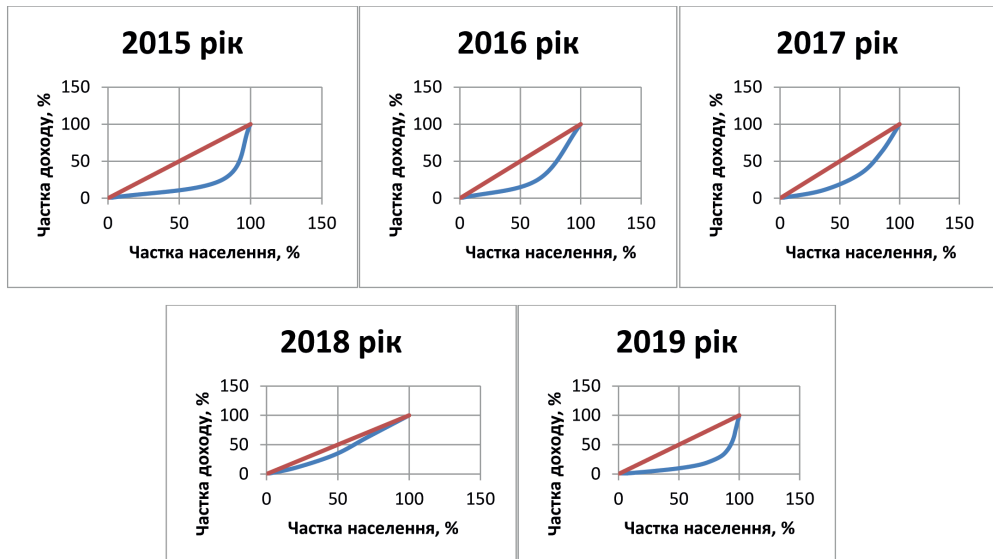

Рисунок 2. Розподіл загальних доходів за децильними (10% - ми) групами населення у період з 2015 – 2019 роки,⁶

Ще один з показників, що відображає ступінь нерівності розподілу доходів - індекс Джині. Він показує міру нерівності доходів населення в країні, може приймати значення від 0 до 1, де 0 означає абсолютну рівність, а 1 позначає повну нерівність. Ступінь нерівності розподілу доходів в Україні наведено в табл. 1.

5 Глосарій термінів. URL: https://ukrstat.org/metod_polog/glos_stat.htm

6 Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 1.

Ступінь нерівності розподілу доходів в Україні⁷

Показники	2016 рік	2017 рік
Індекс Джині	0,244	0,256
Децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення, разів	2,8	3,0
Співвідношення грошових доходів найбільш та найменш забезпечених 10% населення (децильний коефіцієнт фондів), разів	4,9	5,2
Співвідношення грошових доходів найбільш та найменш забезпечених 20% населення (квінтільний коефіцієнт фондів), разів	3,4	3,6

Однак ці данні в повній мірі не відображають реальну ситуацію розподілу доходів, оскільки офіційні дані не враховують доходів від тіньового сектору економіки. Тіньова економіка – господарська, комерційна та економічна діяльність, здійснювана поза державним обліком і контролем⁸.

Можна виділити 4 основні причини розвитку тіньової економіки: соціальну, адміністративну, економічну та законодавчу (рис. 3)⁹.

Задля збільшення власних прибутків, «тіньові» підприємства не перерозподіляють власних доходів до бюджетів та державних цільових фондів, не сплачують податків.

За результатами дослідження стану тіньової економіки в Україні, що провела компанія Ernst & Young¹⁰, 846 млрд гривень (23,8% від офіційного ВВП за 2018 рік), перебуває в тіні.

Прибуток – один із показників рівня життя населення. В період з 2015 до 2019 років більша частина населення отримувала менше половини прибутку.

При цьому, в Україні недостатній рівень забезпечення соціальної сфери, порівняно з високо розвинутими країнами світу (табл. 2). З таблиці 2 ми бачимо, що Норвегія має найбільшу питому вагу видатків на соціальну сферу – 40 %. Словаччина і Японія також мають дуже високий рівень питомої ваги видатків на соціальну сферу, відповідно – 35,6% і 29%. Оскільки видатки на соціальну сферу самі високі у Норвегії, Словаччини та Японії, то і індекс людського розвитку, відповідно, також є самим високим у цих країн. І навпаки, якщо в Україні видатки на соціальну сферу є самими низькими, то і індекс людського розвитку також, відповідно, є самим низьким. Тож ми бачимо досить тісний взаємозв'язок між рівнем забезпечення соціальної сфери та індексом людського розвитку.

7 Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

8 Енциклопедія сучасної України URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18747

9 Причини тіньової економіки України. URL: <https://www.klubok.net/article2533.html>

10 Дослідження тіньової економіки в Україні компанією Ernst & Young. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2878152-u-tini-perebuvaе-majze-cvert-ekonomiki-ukraini-doslidzenna-ey.html>

Рис. 3. Причини появи тіньової економіки (розроблено автором на основі джерела¹¹)

Таблиця 2.

Видатки на соціальну сферу в Україні та високо розвинутих країнах, 2018 рік¹²

Країна	Видатки на соціальну сферу, млн \$	Видатки на соціальну сферу, %	Індекс людського розвитку
1	2	3	4
Україна	11332	24,7%	0.774
Норвегія	80373,3	40%	0.956
Японія	315719,4	29%	0.917
Словаччина	13713,12	35,6%	0.858

11 Причини тіньової економіки України. URL: <https://www.klubok.net/article2533.html>; Олейнікова Л.Г. Пріоритети формування державної політики оподаткування малих і середніх підприємств в Україні. Вісник Запорізького національного університету. Збірник наукових праць. Економічні науки. Запоріжжя: ЗНУ, № 2 (42). 2019. С. 110–115.

12 Статистичний щорічник України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm; Статистика Норвегії. URL: <https://www.ssb.no/en/offentlig-sektor/statistikker/offinnut/kvartal/2020-09-11>; Нихон токэй нэнкан 2018: [Статистичний щорічник Японії 2018]. Statistics Bureau. URL: <http://www.stat.go.jp>; Проект бюджетного плану Словацької Республіки на 2018 рік. URL: <http://ec.europa.eu> › 2018_dbp_sk_en; United Nations Development Programme. Індекс людського розвитку. URL: <http://hdr.undp.org/en/countries>; Cherep A. V. Methodological approach to the redistribution of investment projects within a company According to formal criteria. // A.V. Cherep, O. G. Cherep, D.V. Krylov, V. G. Voronkova. Financial and credit activity-problems of theory and practice. Volume 28, Issue 1. 2019. p. 256–263; Oleynikova L.G. Use of State Support Levers for Small and Medium-Sized Enterprises within the Dynamic Environment. // P. V. Gudz, Pavlinka Ileva-Naydenova, A. V. Cherep, L.G. Oleinikova. Ікономічески изследвания. 2021. Книжка 2. P. 140–158; Cherep A. V. Theoretical and methodical basics of investment as a small and midsize business's development tool: mono graph // A.V. Cherep, O.G. Cherep, L.G. Oleinikova, D.V. Krylov. London: Autor House. 2020. 296 p.

Невеликий розмір прибутку та рівень соціальної захищеності населення може призвести до нестабільності в країні, збільшення частки населення, яка незадоволена низькими умовами життя (рис. 4).

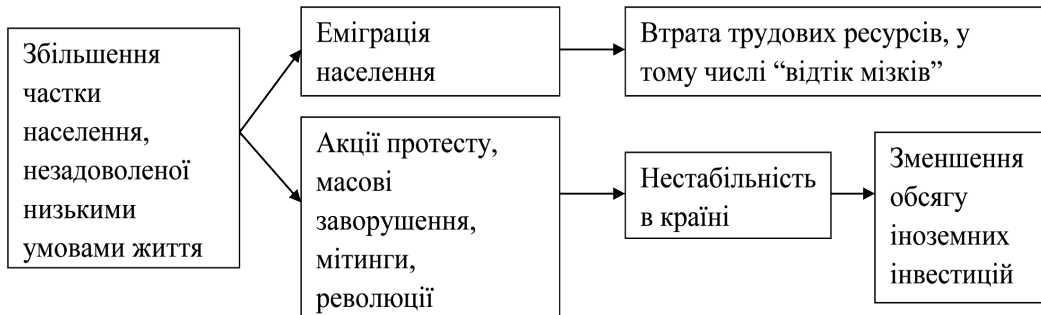

Рис. 4. Вплив недостатньої соціальної захищеності на економіку країни

Порівняємо статистичні дані за 2018 рік щодо розподілу доходу між населенням в Україні та Швеції (табл. 3). У Швеції індекс Джині більше ніж в Україні в 1,2 рази, проте, значне фінансування соціальної сфери забезпечує високий показник індексу людського розвитку.

Таблиця 3

Індекс Джині в Україні та Швеції, 2018 рік¹³

Показники	Україна	Швеція
Індекс людського розвитку	0,774	0,943
Індекс Джині	0,263	0,32

Вважаємо за доцільне поділитися своїми думками, щодо удосконалення управління розподілом доходів між українцями:

1. Посилити контроль за сплатою податків. За прикладом Словаччини впровадити трьох етапну систему боротьби із несплатою податків [11]. Як наслідок, зменшиться частка тіньового сектору економіки в країні та збільшиться кількість відрахувань до бюджету України і, відповідно, до соціальної сфери (оскільки вона фінансується переважно з державного бюджету). Це призведе до покращення рівня життя серед населення.

2. За прикладом Швеції, на більший прибуток накладати більший податок. Таким чином між будь-якими категоріями населення Швеції співвідношення

¹³ Державна служба статистики України. URL://www.ukrstat.gov.ua/; United Nations Development Programme. Індекс людського розвитку. URL: <http://hdr.undp.org/en/countries>; Статистика Швеції URL: <https://www.scb.se/en/>

у заробітній платі не перевищує 1:3¹⁴. Це зменшить ступінь нерівності при розподілі доходів.

3. За прикладом США, перевести більшу частину розрахунків у безготівкову форму. Це значно зменшить рівень тіньової економіки в країні, оскільки стане легше відслідковувати операції переказу коштів.

4. Поліпшувати стан соціальної сфери в країні. Удосконалити нормативно-правову базу щодо підтримки малозабезпечених верств населення (люди з обмеженими можливостями; люди, які втратили годувальника внаслідок бойових дій на сході України; самотні люди з низькими доходами), а саме: надання цим категоріям населення матеріальної підтримки та пільг щодо медичного обслуговування.

5. Підтримка розвитку медичної галузі як такої, що забезпечує здоров'я і життя всіх верств населення. Особливо це є актуальним у період пандемії COVID-19.

6. Розвиток освіти (вищої, передвищої, середньої спеціальної та середньої), з урахування досвіду Європейських країн, в умовах інтернаціоналізації і цифровізації економік країн світу.

7. Оскільки одна із причин появи тіньової економіки – кризові явища в країні, то треба розвивати та поліпшувати стан економіки в країні. Це можна зробити завдяки проведенню певних заходів:

- Удосконалити законодавчу та податкову систему таким чином, щоб стимулювати розвиток бізнесу, інвестицій та створювати такі умови, щоб підприємцям та інвесторам було вигідно створювати бізнес та інвестувати в нього. Наприклад, надавати пільги чи створювати «податкові канікули» для підприємців, які тільки розпочали свій бізнес.
- Стабілізація фінансової та банківської системи.
- Визначити «точки зростання економіки», тобто галузі економіки, які приносять найбільше прибутку у державний бюджет. Та застосувати фіскальний (податковий) метод проведення державної соціально-економічної політики, а саме створювати податкові пільги для пріоритетних галузей економіки. При цьому, зробити більший акцент на інтенсивному економічному зростанні, а не на екстенсивному. Тобто підвищення продуктивності праці та збільшенню ефективності використання обмежених природних ресурсів. Для цього потрібно розвивати третинний сектор (транспорт і зв'язок, торгівля, фінанси і страхування, освіта,

¹⁴ Державні установи Швеції. Бюджет Швеції. URL: <https://www.government.se/articles/2017/09/the-2018-budget-in-five-minutes/>

медицина, туризм, житлово-комунальне господарство, мобільний зв'язок) та, за прикладом Японії, Південної Кореї, Сингапуру, розвивати четвертинний сектор економіки (наука: IT-технології, робототехніка, біоінженерія, генетична інженерія; створювати дослідницькі центри, науково-технологічних зон, технопарків, технополісів, кластерів). Це призведе до зменшення залежності від природних ресурсів та забезпечить сталий розвиток економіки. Наприклад, сьогодні в Україні 1 тонна пшениці коштує в 2–3 рази дешевше, ніж один iPhone.

- Створення вільних економічних зон, впровадження податкових пільг для розвитку певного регіону. Це призведе до залучення інвестицій у підприємства та їх активний розвиток.
- Розвиток виробництва для внутрішнього споживача. Вітчизняні продукти будуть дешевше, ніж імпортні.

Всі ці заходи призведуть до розвитку вітчизняних підприємств, підвищенню зарплат працівників; створенню нових робочих місць та потреби у вітчизняних висококваліфікованих працівниках.

Вважаємо, що розподіл доходів між цільовими групами залежить від економічного становища в країні. Проте існуючі проблеми заважають рівномірному розподілу доходів. Подолання тіньової економіки та корупції, зміна законодавства та проведення податкових реформ покращать стан соціальної сфери в Україні.

Проблемою розподілу доходів серед українців є низький рівень контролю за сплатою податків, відсутність ефективного покарання за неофіційне працевлаштування, порівняно низький розвиток економіки в країні та недостатній розвиток соціальної сфери.

Держава вже приймає заходи щодо реформування законодавства, щоб забезпечити населенню України гідний рівень життя. Усі заходи, направлені на поліпшення розподілу доходів серед українців повинні бути направлені на вирішення проблем, щодо тіньової економіки та соціальної нерівності населення країни.

Radu PROTSYUK

Doctor of medical sciences, professor; O.O. Bogomolets
National Medical University, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-0688-7349

Serhii OMELCHUK

Doctor of medical sciences, professor; O.O. Bogomolets
National Medical University, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0003-3678-4241

Iryna GALAN

Assistant, O.O. Bogomolets
National Medical University, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-3769-5964

NUTRITIONAL CORRECTION OF PROTEIN METABOLISM AS A METHOD OF SECONDARY PREVENTION IN PATIENTS WITH PULMONARY TUBERCULOSIS

At present, Ukraine is one of the countries with a high incidence of tuberculosis – this figure is one of the highest among the countries of Central and Eastern Europe. According to the WHO, the European region has low rates of treatment effectiveness – 72% (in Ukraine – 67%). The effectiveness of treatment is influenced by many factors. One of them is disorders of various types of metabolism, which arise and develop under the direct influence of the tuberculosis process.¹

Tuberculosis (TB) leads to significant disorders of protein metabolism, the development of dystrophic processes. There is a tendency to reduce the total level of amino acids in the acute phase of the tuberculosis process, due to essential amino acids (EAA), which is explained by their excessive use for energy and plastic needs of the body.² In addition, there is a link between the amino acid composition of the blood and pathological changes in TB (severity of the tuberculosis process, the presence of

1 World Health Organization, Global tuberculosis report 2019. In: Global tuberculosis report 2019; 2019; Gwenan M KNight, C Finn McQuaid, Peter J Dodd, Rein M G J Houben (2020). The Global Burden of Latent Tuberculosis Infection: A Re-estimation Using Mathematical Modelling. 13(10) Epub 2016 Oct 25. [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(19\)30307-X](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(19)30307-X); Туберкульоз. URL: <http://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/tuberkuloz>.

2 Musuenge, B.B.; Poda, G.G.; Chen, P.-C. Nutritional Status of Patients with Tuberculosis and Associated Factors in the Health Centre Region of Burkina Faso. *Nutrients* 2020; 12:2540. <https://doi.org/10.3390/nu12092540>; Lee D-Y, Kim E-H. Therapeutic Effects of Amino Acids in Liver Diseases: Current Studies and Future Perspectives. *J Cancer Prevention*. 2019;24(2):72–78. <https://doi:10.15430/JCP.2019.24.2.72>; Корж О.В., Тлустова Т.В., Цокурова О.В., Лазуткіна Д.М. Стан фактичного харчування та харчовий статус хворих на туберкульоз легень. *Вестник гигиены и эпидемиологии* 2009; 1: 178–182.

symptoms of intoxication, the prevalence of the process in the lungs, the presence of decay cavities, bacterial excretion).³ Current data on the state of protein metabolism (PM) (metabolism of essential and non-essential amino acids), the influence of the nature of nutrition, nutritional correction of metabolic processes and their relationship with PM in TB patients in modern epidemiological conditions in Ukraine, low material the provision of most patients is quite limited and contradictory.⁴

The above facts indicate that the study of the amino acid composition of blood serum (AAC BS), the study of PM, comparative assessment of PM depending on the clinical form and in comparison with healthy individuals, the study of the effects of antimycobacterial therapy (AMBT) on PM, study the effectiveness of nutritional correction of PM is a promising scientific field that has not only theoretical significance but also practical interest, as it opens opportunities for new approaches to diagnosis, reduction of treatment, secondary prevention of complications and increasing the level of social rehabilitation of patients with newly diagnosed tuberculosis (NDTB).

We conducted a clinical examination and determination of the state of PM in 102 patients with NDTB. To assess the state of PM was investigated the content of individual nonessential amino acids (nEAA) (ornithine, aspartic acid, serine, glutamic acid, proline, glycine, alanine, cysteine, tyrosine, glutamine) and EAA (lysine, histidine, arginine, threonine, valine), isoleucine, phenylalanine, leucine) serum amino acids, their total amount, as well as the content of ammonia (mg in 100 ml of blood serum) in patients with NDTB. Assessment of the functional state of the liver was performed based on the results of biochemical tests (level of total protein, total bilirubin, thymol test, level of ALT, AST, urea) by conventional methods. Upon admission to patients for treatment, a comprehensive examination was performed by the amount of diagnostic minimum required for persons with pulmonary pathology. The results of the study of PM in patients with NDTB showed a direct relationship between the degree of changes in PM with the prevalence of tuberculosis in the lungs. Patients with focal TB tend to decrease the total amount of amino acids (AATA), the

3 I.O. Galan, V.I. Petrenko, R.H. Protsyuk, S.T. Omelchuk, H.F. Marchenko Status of protein metabolism in patients with the first time diagnosed pulmonary tuberculosis depending of clinical form *Ukrayins'kyu naukovo-praktychnyy zhurnal. Tuberkul'oz, lehenevi khvoroby, VIL-infektsiya* 2018; 1(32):33-40. (Ukrainian) <https://doi.org/10.30978/TB2018-1-33>; Скорняков С.Н., Сабадаш Е.В., Медвинский И.Д., Новиков Б.И., Павлов В.А. Аминокислотный баланс плазмы крови и моноцитов у больных туберкулезом как фактор, отражающий тяжесть течения туберкулезного процесса. *Медицинская иммунология*. 2015;17(1):75-80. <https://doi.org/10.15789/1563-0625-2015-1-75-80>

4 Климович И. И., Дорошенко Е. М. Фонд свободных аминокислот в плазме крови больных активным туберкулезом лёгких. *Проблемы туберкулеза и болезней лёгких*. 2003; 1:18 – 22; Grobler L, Nagpal S, Sudarsanam TD, Sinclair D. Nutritional supplements for people being treated for active tuberculosis. *Cochrane Database Syst Rev*. 2016 Jun; 2016(6): CD006086. Published online 2016 Jun 29. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD006086.pub4>

total amount of nonessential amino acids (nEAA TA), and the total amount of essential amino acids (EAA TA) due to a decrease in the content of certain nEAA (glutamic acid, glutamine, alanine, methionine) and increased levels of ammonia ($p < 0,05$) in blood serum. Patients with infiltrative TB have even more pronounced changes in PM: significant ($p < 0,05$) increase in ammonia, decrease in AATA, EAA TA due to lysine, histidine, methionine, arginine, phenylalanine, and nEAA TA due to glutamic acid, glutamine. The largest changes were found in patients with disseminated TB: a significant ($p < 0,05$) increase (2.7 times) in ammonia, a decrease (1.3 times) in AATA, a decrease in EAA TA by reducing the content of almost all EAA, a significant decrease in nEAA TA due to reducing the content of all nEAA. Deep disorders of PM, BAAP imbalance, accumulation of end products of protein breakdown in TB worsens the prognosis of the disease, which we observe in such patients (Table 1).

Table 1.

The content of essential and non-essential amino acids and blood serum ammonia in patients with newly diagnosed pulmonary tuberculosis depending on the clinical form and in comparison with healthy individuals

Amino acid (mg in 100 ml of blood serum)	Healthy people (n = 30)	Focal NDTB (n = 11)	Infiltrative NDTB (n=67)	Disseminated NDTB (n=24)
1	2	3	4	5
Ornithine	0,7±0,1	0,7±0,1	0,7±0,02	0,6±0,1
Aspartic acid	0,1±0,01	0,1±0,01	0,1±0,01	0,1±0,01
Serine	0,9±0,1	0,9±0,01	0,8±0,01	0,7±0,04**
Glutamic acid	0,7±0,1	0,6±0,1	0,5±0,02*	0,5±0,02*
Proline	1,8±0,2	1,8±0,1	1,5±0,1**	1,4±0,1**
Glycine	1,5±0,1	1,5±0,1	1,2±0,03*.*	1,1±0,04*.*
Alanine	3,3±0,3	3,1±0,1	3,0±0,1	2,9±0,03
Cysteine	0,8±0,1	0,8±0,1	0,8±0,03	0,8±0,02
Tyrosine	1,5±0,1	1,5±0,1	1,3±0,1	1,2±0,1*.*
Glutamine	8,5±0,8	7,8±0,1	6,2±0,4*.*	5,9±0,1*.*
The total amount of nonessential amino acids	19,7±0,9	18,3±0,3	15,9±0,4*.*	15,3±0,2*.*
Lysine	2,2±0,2	1,7±0,1*	1,7±0,1*	1,4±0,1*.*
Histidine	1,1±0,1	0,8±0,1*	0,8±0,1*	0,7±0,1*
Arginine	1,2±0,1	1,2±0,1	0,9±0,1*.*	0,7±0,1*.*
Threonine	1,2±0,1	1,0±0,1	1,0±0,1	0,8±0,1*
Valine	1,9±0,2	1,7±0,1	1,7±0,1	1,5±0,2
Methionine	0,4±0,04	0,3±0,02*	0,3±0,02*	0,2±0,03*.*

Continuation of the table 1.

1	2	3	4	5
Isoleucine	0,7±0,1	0,7±0,1	0,7±0,1	0,5±0,1
Phenylalanine	0,7±0,04	1,0±0,1*	0,6±0,03*. **	0,9±0,1**
Leucine	1,2±0,1	1,2±0,1	1,0±0,1	0,9±0,1*. **
The total amount of essential amino acids	10,9±0,7	9,6±0,6	8,8±0,4*	7,6±0,6*. **
The total amount of amino acids	30,6±2,4	28,4±0,8	24,7±0,8*. **	22,8±0,6*. **
Ammonia	0,7±0,1	0,9±0,1*	1,5±0,1*. **	1,9±0,1*. **

Notes: * - significant discrepancies with the indicators of healthy individuals, $p < 0,05$;

** - the intergroup value of the indicator differs significantly in patients with focal, infiltrative, disseminated TB, $p < 0,05$.

Thus, a comparative assessment of the state of PM in patients with NDTB depending on the clinical form and in comparison with healthy individuals indicates a pronounced violation of PM: amino acid imbalance, decrease in total and individual essential and essential amino acids, increased blood serum ammonia concentration, which became the basis for further research to select an effective way to correct these disorders. To study the dynamics of PM in patients with NDTB who received standard AMBT and to evaluate the effectiveness of prebiotics in combination with nutritional correction of protein metabolism in complex treatment, we selected a group of patients with infiltrative NDTB.

The analysis of the results of the dynamics of the indicators of the state of PM showed that under the influence of treatment with antimycobacterial drugs (AMBD) the content of most EAA and their total amount did not reach the indicators of healthy individuals. There was only a steady trend to increase EAA TA from 8.8 ± 0.4 to 9.1 ± 0.2 mg per 100 ml of blood serum compared to pre-treatment, which, in turn, was 16.5%, significantly lower ($p < 0.05$) of the corresponding indicator in healthy individuals (10.9 ± 0.7 mg in 100 ml of blood serum). Analysis of the dynamics of the results of studies of the content of nEAA showed that there was a significant ($p < 0,05$) increase in nEAA TA by 12.2% (from 15.9 ± 0.4 to 18.1 ± 0.2 mg in 100 ml of blood serum) in comparison with the indicators before the beginning of treatment and there was a steady tendency to increase in comparison with the indicator in healthy individuals (19.7 ± 0.9 mg in 100 ml of blood serum). A reliable ($p < 0,05$) increase in the concentration of four AA - serine, proline, glycine, glutamine in comparison with the corresponding indices before treatment has been established. And in comparison with the indicators of healthy donors, there was a steady tendency to increase the content of such nEAAs as

glycine, proline, glutamine. The content of other nEAAs remained virtually unchanged. Quite natural was a certain positive effect of AMBT on AATA, namely, there was a significant ($p < 0.05$) increase of 9.2% (from $24,7 \pm 0,8$ to $27,2 \pm 0,5$ mg in 100 ml of blood serum) in comparison with the indicators before treatment, but in comparison with the indicator in healthy individuals there was only a steady tendency to increase it (30.6 ± 2.4 mg in 100 ml of blood serum).

In patients with infiltrative NDTB before treatment, a significant increase in serum ammonia was observed. In our opinion, this is due to the pronounced phenomena of intoxication, the widespread tuberculous process in the lungs, and deep disorders of PM (massive protein breakdown). It should be noted that under the influence of AMBP treatment there was a significant ($p < 0.05$) decrease in ammonia content by 40.4% (from 1.41 ± 0.06 to 0.841 ± 0.02 mg in 100 ml of blood serum) compared with an indicator before treatment, and there was a steady tendency to approach the figure in healthy individuals (0.7 ± 0.1 mg in 100 ml of blood serum).

The obtained data convincingly show that the use of AMBT has a positive effect on some indicators of PM, but it is not enough for the full normalization of metabolic processes (achieving indicators of healthy people), namely the full recovery of all PM disorders (amino acid composition of blood serum) that occurred in patients on infiltrative NDTB.

Based on the data obtained, we have identified priority clinical indicators for the inclusion of nutritional correction of protein metabolism in the comprehensive treatment of patients with newly diagnosed tuberculosis: the patient has risk factors (socially vulnerable patients, unemployed, retired, homeless, from prison); prolonged development of the disease, accompanied by prolonged intoxication and respiratory syndrome; weight loss (weight loss up to 10 kg was in 55.2% of patients); lesions of the pathological process of large volumes of lung tissue, which is accompanied by its disintegration (65.7% of patients had darkening areas in the lungs with a diameter of 1 cm to the size of the lung lobe and more, 76.1% of them had decay cavities); bacterioexcretion (68.7% of patients were found to have *Mycobacterium tuberculosis*); signs of PM disorders (before treatment, some common changes were detected, which indicate a violation of PM, namely: - a significant decrease ($p < 0.05$) EAA TA to $8,8 \pm 0,4$ mg in 100 ml of serum and nEAA TA ($p < 0.05$) to 15.9 ± 0.4 mg in 100 ml of blood serum, which led to a significant decrease in AATA ($p < 0.05$) by 19.3% (from $30.6 \pm 2,4$ to $24,7 \pm 0.8$ mg in 100 ml of blood serum), significant ($p < 0,001$) increase in ammonia content by 2.1 times (from $0.7 \pm 0,1$ to $1,41 \pm 0,06$ mg in 100 ml of blood serum).

We then randomized 67 patients for infiltrating NDTB which were divided into two groups: the main group – 35 patients, who were given prebiotic based on lactulose and nutritious protein metabolic correction (NPMC) in the comprehensive treatment of tuberculosis and control group (II group) of 32 patients receiving standard AMBT. In terms of age, sex and clinical characteristics, the patients of the groups studied did not differ.

Although catabolic processes dominate anabolic processes in tuberculosis patients, as well as significant intoxication syndrome and AMBT admissions, patients have an urgent need for pathogenetic substantiation of the nutritional of correction of disorders of metabolic processes. Pathogenic mechanisms determine the direction of the nutritional correction of metabolic processes in the design of the diet.

For the first time, a differentiated approach in the formation of a diet of TB patients is proposed, taking into account the stage of development of the tuberculosis process and the general state of the organism. It seems necessary to enrich the diet of TB patients with appropriate foods of high quality for nutritional correction of immunopathological and metabolic processes, according to the pathogenesis links. Our research has made it possible to identify 4 main pathogenesis links on which we can influence with biologically active substances: reduction of inflammation (activation of immunometabolic processes, reduction of expression of proxy cytokines, increase of phagocytes activity, protection of mucous membranes, activation of cell antibacterial immunity, interleukin synthesis, antioxidant tissue protection, antiseptic, anti-inflammatory, desensitizing, specific bacteriostatic effects); normalization of metabolic disorders caused by inflammation and long-term chemotherapy (increased appetite, enzyme inductors, prevention of negative effects of specific therapy) completion of inflammation and activation of reparative mechanisms (acceleration of epithelisation, restoration of synthetic function of intestinal microflora); correction of psycho-emotional status. According to each of the pathogenesis links, biologically active substances are identified and the group of products with the highest content of these biologically active substances is recommended, and the accessibility of these products to all segments of the population is taken into account⁵.

Integrated treatment scheme for NDTB of lung patients was carried out as follows: standard AMBT was combined with the NKPM by enriching patients' diets with appropriate food listed in the diagram of pathogenic nutritional correction for lung NDTB patients. When forming a diet, an individual approach was taken,

5 Процюк Р.Г., Омельчук С.Т., Аністратенко Т.І., Галан І.О. Патогенетичне обґрунтування нутриціологічної корекції порушень процесів обміну при класичній схемі лікування вперше виявленого туберкульозу легень: Інформаційний лист про нововведення в системі охорони здоров'я. Київ: Укрмедпатентінформ МОЗ України. 2016; 20: 8.

taking into account the general state of the organism, the stage of development of the tuberculosis process and food habits. In parallel, a prebiotic based on lactulose was prescribed.

According to a comparative analysis of the clinical efficacy of lactulose-based prebiotics combined with the nutritional correction of exchange processes in the comprehensive treatment of TBT patients, we have found a positive influence on the dynamics of disappearance of intoxicating and respiratory syndrome. It was found that a stable normalization of body temperature, improved appetite, disappearance of night sweats were observed on average after 19.75 ± 3.2 days in patients of the main and 30.55 ± 4.1 days in the control group after treatment ($p < 0.05$). The main-group patients' intoxication syndrome faded faster by 10.8 ± 0.97 days. The disappearance of the cough, a significant decrease in shortness of breath from the start of treatment, were observed on average after 37.24 ± 5.12 days in the main group patients and after 46.19 ± 3.44 days in the control group. So the respiratory complaints from the main group patients disappeared more quickly by 8.95 ± 1.68 days.

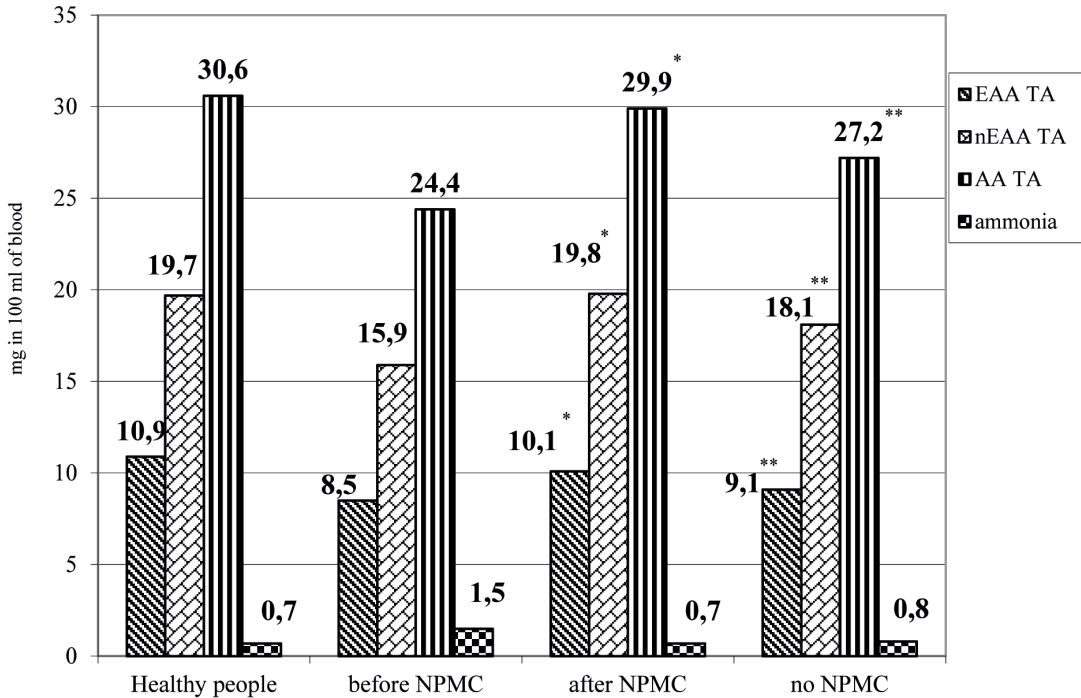
It should be noted that at the end of treatment the disappearance of decay, cavities was observed in 28 patients of the main group (87.0%), which was probably higher ($p < 0.05$) than in the control group of patients 16 (53.3%). Increase in the frequency of healing of decay, cavities at the end of treatment by 34.0%. This process is initiated directly during the use period and lasts another 2-3 months, giving a higher percentage of decay cavities healing at the end of the treatment than under the normal AMBT treatment.

An analysis of the duration of the treatment showed that in the main group it was 171.3 ± 4.3 days and in patients of the control group it was 192.4 ± 7.2 days. Thus, the average duration of treatment for patients who in comprehensive treatment received a prebiotic based on lactulose and NPOC ($p < 0.05$) was 21.1 ± 2.9 days shorter in the control group.

Analysis of the results obtained on the evolution of PM rates in lung patients with NDTB who took a lactulose-based prebiotic in combination with the NKPM and the group of lung NDTB patients who received a standard AMBT shows that the use of lactulose-based prebiotics in combination with the NKPM in the complex treatment of TB patients contributes to a pronounced normalization of PM, which is manifested significantly ($p < 0.05$) higher content of individual EAA (lysine, histidine, arginine, threonine) and, accordingly, higher EAA TA in patients of the main group (almost equal to indicators of healthy individuals)

compared with similar indicators in patients of the control group, after 2 months of treatment. The main patients group have higher levels of individual nEAA (serine, glutamic acid, glycine, glutamine) with certainty ($p < 0.05$) and therefore higher nEAA TA than control group patients.

In the patients of the main group, who in complex treatment applied a correction scheme proposed by us, the level of EAA TA (10.1 ± 0.1 mg in 100 ml of blood serum), nEAA TA (19.8 ± 0.1 mg in 100 ml of blood serum) and AA TA (29.9 ± 0.2 mg in 100 ml of blood serum) compared to the corresponding indicators in the control group (EAA TA (9.1 ± 0.2 mg in 100 ml of blood serum), nEAA TA (18.1 ± 0.2 mg in 100 ml of blood serum) and AA TA (27.2 ± 0.5 mg in 100 ml of blood serum) and it was not distinctly different from those in healthy persons (picture1).

P. 1. Indicators for the total sum of essential, substituted amino acids, their total amount and ammonia in primary and control patients and healthy individuals

Notes: * - The group value of the indicator accurately differs from that of the treatment, $p < 0.05$;

** - valid differences between the main and control group, $p < 0.05$.

Patients in the control group after treatment showed only a tendency to increase ($p > 0.05$); EAA TA (9.1 ± 0.2 mg in 100 ml blood serum), nEAA TA (18.1 ± 0.2 mg in 100 ml of blood serum) and AA TA (27.2 ± 0.5 mg in 100 ml of blood serum) compared with the corresponding indicators in healthy individuals.

Analysis of biochemical parameters showed that in patients of the main group there was a significant ($p < 0.05$) decrease in ALT by 55.2% (2.2 times) and bilirubin by 33.0%. In the control group, although there is a tendency to reduce ALT and bilirubin, but no statistically significant decrease is observed ($p > 0.05$). It should be noted that the common protein level in both groups did not exceed reference values, but in the main group there was a reliable ($p < 0.05$) increase in the total protein level to 76.19 ± 0.57 g/l compared to 73.26 ± 0.47 l in the control group. In addition, patients in the main group had a positive ($p < 0.05$) increase in the level of urea from 3.3 ± 0.18 to 5.28 ± 0.24 mmol/l. The concentration of urea in the control group patients is definitely lower, indicating low PM intensity. Taking into account the subjectivity of the estimation of symptoms of intoxication, biochemical indicators are an objective factor of improvement of general state of organism, including state of liver.

On the basis of the results of the research, a nutritional protein metabolic correction scheme for lung tuberculosis patients, which includes foodstuffs, has been validated and introduced into the work of specialized institutions, bioactive substances that have a positive influence on the relevant pathogenesis links (reduction of inflammation, normalization of metabolic disorders caused by inflammation, long-term AMBT, activation of reparative mechanisms, correction of psycho-emotional status) and can be used during all stages of treatment. This has contributed to a reduction in the average length of hospitalization, a reduction in the duration of the extinction of intoxicating and respiratory syndrome, and an increase in the rate of healing of cavities at the end of the treatment, insignificant positive effect on biochemical blood and PM. The above-mentioned makes it possible to recommend the use of a prebiotic based on lactulose in combination with nutritional correction of protein exchange in the comprehensive treatment of lung tuberculosis patients as a method of secondary prophylaxis, to improve the treatment and rehabilitation of lung tuberculosis patients by including antimycobacteric drugs in the standard treatment regimen.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-52-60

Vasyl` RUDEN`

Honored Doctor of Ukraine,
Academician of the Academy of Sciences of Higher Education of
Ukraine,
Doctor of Medical Sciences, Professor,
Danylo Halytsky Lviv National Medical University, Lviv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-6971-4891

SENTENCE ON MORTALITY AMONG THE POPULATION OF UKRAINE DUE TO DISEASES OF THE CIRCULATORY SYSTEM AS AN IMPORTANT PROBLEM IN PUBLIC HEALTH

According to the data of WHO, it has been established that at the global level in 2019, diseases of the circulatory system [I00-I99] (DCS) have remained the leading cause of mortality for the last 20 years¹.

The problem with this is that cardiovascular disease [I00-I99] has never shortened so many lives in the world as it does today². This thesis is supported by the data of WHO, which states that the number of detected cases of cardiovascular diseases [I00-I99] in the world have almost doubled: from n=271 million in 1990 to n=523 million in 2019, then as the number of deaths due to DCS has steadily increased: from n=12.1 million in 1990 to n=18.6 million deceased in 2019, with the indicator of specific weight of diseases of the circulatory system [I00-I99] P=16% of the general number of cases of deaths in the countries of the world³.

Given the global burden of the class of diseases of the circulatory system [I00-I99] and its detrimental impact on the quality of life of population in the world – premature mortality, we analyzed the dynamics and structures of mortality among the population of Ukraine due to cardiovascular diseases [I00-I99] for the period 2009-2019, which made this study relevant in its own content.

Aim of the study – substantiation of the established biostatistical tendencies in the state of mortality and its structure due to diseases of the circulatory system [I00-I99] among the population of Ukraine in the total number of dead persons for the period 2009-2019.

1 10 vedushchikh prichin smerti v mire. Informatsionnyy byulleten VOZ ot 9 dekabrya 2020 g. Retrieved from <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/the-top-10-causes-of-death>

2 Golukhova, E. Z. Zabolevaniya serdechno-sosudistoy sistemy – pandemiya sovremennoy epokhi. Sotsialnoye znacheniyе i posledstviya. Diseases of the cardiovascular system are a pandemic of the modern era. Social significance and implications. Retrieved from http://heart-master.com/clinic/cardiovascular_disease/

3 VOZ: vse bolshe lyudey umirayet v rezul'tate bolezney serdtsa. Novosti OON ot 9 dekabrya 2020. Health care. Retrieved from <https://news.un.org/ru/story/2020/12/1392082>

Material and methods. The epidemiological, one-time, continuous, prospective scientific study with the use of statistical data of the State Statistics Service of Ukraine⁴, the Center for Medical Statistics of the Ministry of Health of Ukraine⁵ is performed for the period 2009-2019 and with their compilation and processing in spreadsheets of package of Microsoft Office Excel 2019. The retrospective, biostatistical, mathematical, abstract and graphic research methods are used, as well as methods of copying, deductive awareness, structural and logical analysis taking into account the principles of systematicity.

Results and discussion. Before interpreting the obtained results of the performed study concerning such natural phenomenon as mortality among the population of Ukraine due to diseases of the circulatory system [I00-I99] in the last decade (2009-2019), we consider it appropriate to pay attention to the results of the analysis of the environment of this process – the number of population in the country for the period under study, which will allow the reader to more accurately, constitutively and meaningfully understand the established biostatistical tendencies of this genesis, in the state of mortality and its structure due to diseases of the circulatory system [I00-I99].

The analysis of the obtained data on the general number of permanent populations in Ukraine – as the object of this scientific work, convincingly showed that during the investigated period its number decreased in the analyzed 2019, according to the indicator of absolute loss (A_{loss}) - by $n=-3979795$ people and the coefficient of rate of loss (R_{loss}) - by $P=-8.66\%$, and was $n=41983564$ inhabitants, while in the base 2009, this biostatistical value was 45963356 inhabitants (Fig. 1).

The reasons for the identified tendency in the decline of the general number of permanent population are: firstly, such an existing natural phenomenon in Ukrainian society as the demographic crisis⁶. Secondly: the capture and temporary occupation of Crimea in February-March 2014 by Russia⁷, and thirdly - the local Russian armed aggression against Ukraine since April 2014 in the east of the country, covering parts of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine⁸.

4 Pokaznyky zdorovia naselennia ta vykorystannia resursiv okhorony zdorovia v Ukraini za 1993-2018 roky. State Institution "Center for Medical Statistics of the Ministry of Health of Ukraine". Retrieved from <http://medstat.gov.ua/ukr/statdov.html>

5 Demografichna ta sotsialna statystyka: naselennia Ukrainy (1990-2018). State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/>

6 Paliienko, O. A. (2017). Demografichna kryza v Ukraini: shliakhy yii podolannia. A young scientist, 9.1 (49.1), 133-135. Retrieved from <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/viewFile/1813/1863>

7 Zadorozhnii, O. V. (2015). Aneksiia Krymu - mizhnarodnyi zlochyn: Monohrafiia. Ukrainian Association of International Law. Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Department of International Law. Kyiv: K.I.S.

8 Vasylenko, V. A. (2014). Rosiisko-ukrainska viina 2014 roku: prychny, perebih ta polityko-pravovi otsinky. Ukrainian week, 42, 28-42. Retrieved from https://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2014/10_2014/17/26-42.pdf

In the context of the specified topic research in the title, it is established (Fig. 2) that in the monitored 2019 the absolute expression of the general number of the dead

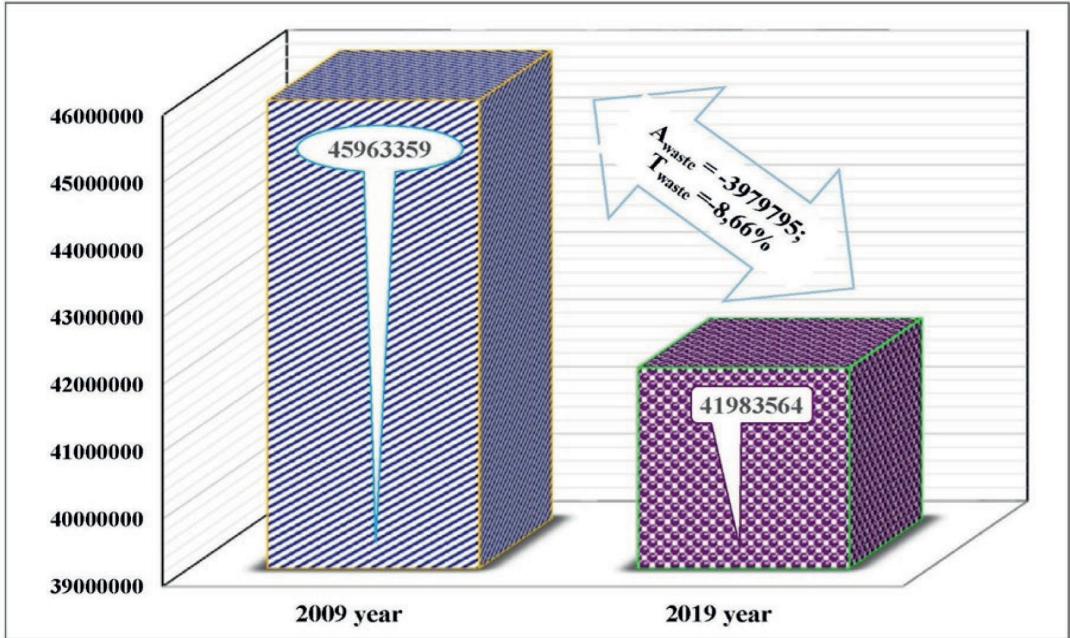

Fig. 1. The biostatistical data on the number of permanent population in Ukraine in 2009 and 2019

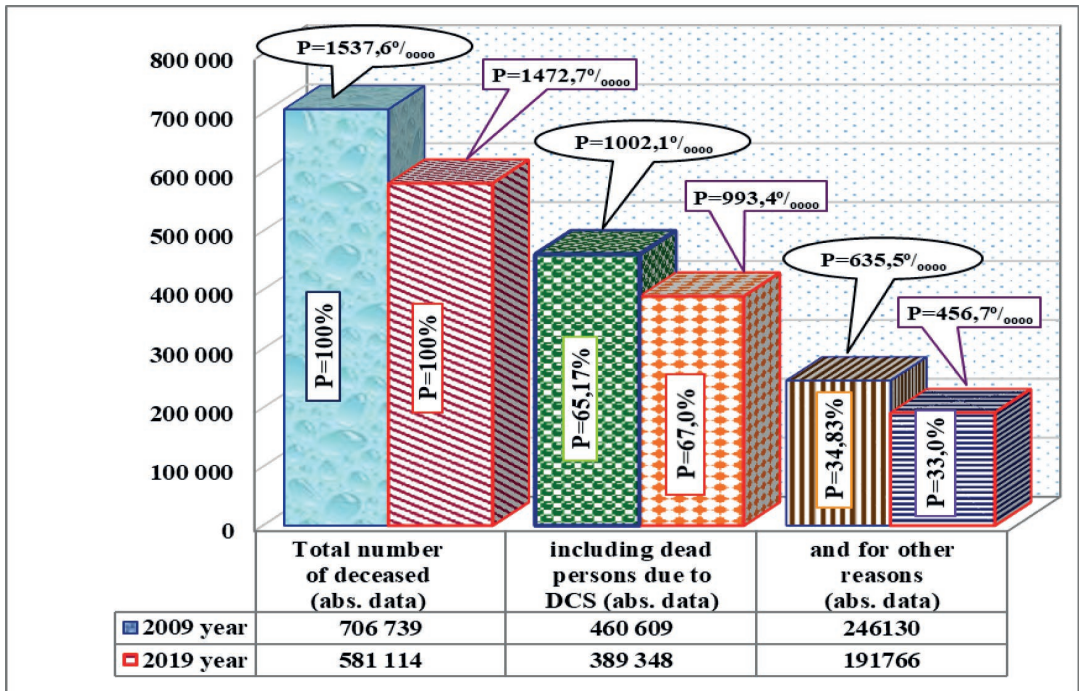

Fig. 2. The statistical data on mortality of the population of Ukraine in the context of the class of diseases of the circulatory system [I00 - I99] in 2009 and 2019

pearsons in Ukraine – n=581114 cases of deaths, and this is, in accordance with the value of A_{loss} by n=-125625 and the indicator of R_{loss} – by P=-17.78% less cases of deceased, with the level of prevalence and $P=1472.7\%_{000}$, than in the base 2009, where the total number of deaths in Ukraine – n=706739 with the indicator of raw mortality $P=1537.6$ deaths per 100 thousand population.

It is established that in the general number of dead persons in Ukraine in the analyzed 2019 (n=581114) the number of deceased due to diseases of class of the circulatory system [I00-I99] (DCS) – n=389348 cases of deaths (Fig. 2), which in the general structure of the deceased the studied natural phenomenon – mortality due to DCS – $P=67.00\%$, whereas in the base 2009 the analyzed indicator of the structure – $P=65.17\%$, although the absolute expression is equal to n=460609 cases, which is, in accordance with the indicator of R_{loss} $P=15.47\%$ or according to A_{loss} by n=71261 cases of dead persons due to DCS more than in the chain 2019.

It is also found out that for the observed period of time (2009-2019) in Ukraine due to diseases of the class of circulatory system [I00-I99] annually on average die ($M \pm m$) n= 421049±648.9 persons.

It is proved that the indicator of mortality level due to diseases of circulatory system [I00-I99] in 2019 (Fig. 2), is $P=993.4\%_{000}$, while in 2009 this integral – $P=1002.1$ cases of the deceased due to DCS per 100 thousand population.

In addition, it is demonstrated that mortality due to cardiovascular pathology [I00-I99] among the permanent population of Ukraine, according to the correlation coefficient (P_{corr}), in the analyzed 2019 are recorded as $P_{corr}=1$ case of dead persons due to DCS per 108 inhabitants of the country, whereas in 2009 this indicator has the numerical expression $P_{corr}=1:100$.

Table 1.

The biostatistical data on mortality of the population of Ukraine due to diseases of the circulatory system [I00 - I99] in the context of the main rating nosologies during 2009–2019

No	Name of the nosological form of the DCS class which caused the death	Years	Data on dead persons due to DCS					
			Absolute data	P_{000}	P%	P_{corr}	Average number of deceased	
							per day (M)	for the studied year ($M \pm m$)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1.	Died because of DCS [I00 - I99], in particular, due to:	2009	$\sum_{I00-I99}=460609$	1002.1	100.0	1:100	1262	421049±649
		2019	$\sum_{I00-I99}=389348$	993.4	100.0	1:108	1067	

Continuation of the table 1

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
2.1	Coronary heart disease [I20, I24 - I25]	2009	310982	676.6	67.52	1:148	852	287749±536
		2019	268341	692.9	68.92	1:156	735	
2.2	Vascular lesions of the brain [I60 - I69]	2009	100482	218.6	21.82	1:457	275	87083±295
		2019	76232	179.5	19.58	1:551	209	
2.3	Myocardial infarction [I21- I24]	2009	10086	21.9	2.19	1:4557	28	10283±101
		2019	10065	25.3	2.59	1:4171	28	
2.4	Hypertension [I10 - I15]	2009	597	1.3	0.13	1:76991	2	522±23
		2019	323	0.08	0.08	1:129980	1	
2.5	Other diseases of the circulatory system	2009	38462	8.35	8.4	1:1195	105	32286±180
		2019	34387	8.83	8.8	1:1221	94	

The detailed analysis of the number of deceased due to DCS among the population of the country in the context of nosologies of the class of diseases of the circulatory system [I00-I99] clearly shows (Table 1), that the first ranking place in the last decade, in the structure of DCS mortality confidently occupies mortality due to coronary heart disease [I20, I24-I25] (CHD) with the indicator of specific weight $P=67.52\%$ ($n=310982$) in 2009 and $P=68.92\%$ ($n=268341$) – in 2019.

It is important to determine that the absolute expression of dead persons due to the cause among the population in Ukraine decreases in the base 2019 according to the indicator of R_{loss} by $P=-15.89\%$, and in accordance with the coefficient of A_{loss} - by $n=-42641$ case and is $n=268341$ deaths [I20, I24-I25], with the indicator of prevalence of CHD $P=692.9\%$ ₀₀₀₀ and indicator of correlation $P_{corr}=1:156$, against $n=310982$ died in the base 2009 and levels of prevalence $P=676.6/100$ thousand population, where, according to the coefficient of correlation one case of mortality due to CHD [I20, I24-I25] per 148 inhabitants of Ukraine.

It was also significant that in Ukraine for the analyzed period (2009-2019) $M=287749\pm536$ inhabitants died annually due to coronary heart disease.

It is also found that the indicator of specific weight of deceased due to coronary heart disease [I20, I24-I25] in the total number of all deaths among the population of Ukraine ($n=706739$) in the base 2009 is equal to $P=44.00\%$ ($n=310982$), whereas in the chain 2019 the specific weight of mortality among the population due to CHD is $P=45.90\%$ ($n=268341$) from the total number of all dead persons ($n=581114$) in the country.

It is determined that the second estimated position in the structure of mortality due to diseases of the circulatory system [I00-I99] among the population of Ukraine for the analyzed years (Table 1) is steadily occupied by the group of diseases combining cerebral vascular lesions [I60-I69] with indicators of frequency $P=19.58\%$ ($n=76232$)

in the studied 2019, which according to the coefficient of R_{loss} is by $P=-24.13\%$ or in accordance with A_{loss} by $n=-24250$ deceased are less than in the base 2009, where mortality due to cerebrovascular pathology [I60-I69] is $P=21.82\%$ ($n=100482$).

It is also found that the annual mortality due to vascular pathology of the brain [I60-I69] on average ($M\pm m$) for the studied period – $n=87083\pm 295$ cases of the dead persons, with the level of prevalence of mortality due to vascular lesions of the brain [I60-I69] among the population of Ukraine $P=179.5$ deceased per 100 thousand population in 2019 and $P=218.6\text{‰}$ in 2009.

It is appropriate to emphasize the fact that the indicator of the specific weight of the group of diseases: vascular lesions of the brain [I60-I69], in the structure of the general number of all the dead persons in Ukraine in 2009 ($n=706739$) – $P=14.22\%$ ($n=100482$), while the specific weight of mortality of population due to cerebrovascular pathology is [I60-I69] among all deceased ($n=581114$) in 2019 – $P=13.12\%$ ($n=76232$).

It is established that the third ranking place in the general number of dead persons due to DCS ($n=389348$) among the inhabitants of the country in the chain 2019, according to the value of the indicators of structure, constantly shares (Table 1), during the scientifically monitored ten-year period, myocardial infarction [I21-I24] (MI) with the frequency $P=2.59\%$ ($n=10065$), with the level of prevalence of this pathology [I21-I24] $P=25.3$ cases per 100 thousand population, while in the base 2009, the corresponding biostatistical data on deaths due to MI have the following numerical expression: $P=2.19\%$ ($n=10086$) and $P=21.9/100$ thousand.

The fourth structural position among the number of deceased population by cause of cardiovascular diseases [I00-I99] is consistently occupied by the deaths due to hypertension [I10-I15], where the numerical expression in 2009 is $P=1.3\%$ or $n=597$ cases, with $P=0.13\text{‰}$, against $P=0.08\%$ ($n=323$) and $P=0.08$ cases of deaths due to hypertension [I10-I15] per 100 thousand population in 2019.

The specific weight of dead persons due to other nosological forms, as a whole, in the chain 2019 (Table 1) is $P=8.8\%$ ($n=34387$) deaths in the total number of all deceased of the class of DCS ($n=389348$), while in the base 2009, the indicator of the structure of the dead persons due to this pathology is $P=8.4\%$ or $n=38462$ of the studied cases. The prevalence of deaths due to other diseases of the circulatory system is respectively – $P=8.83/100$ thousand and $P=8.35\text{‰}$.

Conclusions. 1). It is proved that despite the reduction of the total permanent population of Ukraine in the period 2009-2019 for known reasons (*demographic crisis, and since 2014 - the capture and temporary occupation of Autonomous*

Republic of Crimea by Russia, as well as local Russian armed aggression against Ukraine in Donetsk and Luhansk regions) by $n=3979795$ persons or $P=8.66\%$, the indicator of specific weight of dead persons among the population of the country due to the class of diseases of the circulatory system [I00-I99] in the base 2009 is $P=65.17\%$ ($n=460609$), while in the chain 2019 the specific weight of deceased due to this pathology [I00-I99] is $P=67.00\%$ ($n=389348$) in the total number of all deaths in the analyzed years (respectively: $n=706739$ and $n=581114$).

2). It is established that in the structure of dead persons due to DCS [I00-I99] for the last decade under study the first ranking place steadily occupies mortality due to coronary heart disease [I20, I24-I25] (2009 - $P=67.52\%$ or $n=310982$, with $P=676.6\text{‰}$ and 2019 - $P=68.92\%$ / $n=268341$, where $P=692.9/100$ thousand); the second evaluation position is shared by the deceased with vascular lesions of the brain [I60-I69] (occasionally: $P=21.82\%$ or $n=100482$, with $P=218.6/100$ thousand and $P=19.58\%$ / $n=76232$, where $P=179.5\text{‰}$); the third ranking place is occupied by mortality due to myocardial infarction [I21-I24] (respectively: $P=2.19\%$ or $n=10086$, with $P=21.9\text{‰}$ and $P=2.59\%$ / $n=10065$, where $P=25.3/100$ thousand), while those who died due to hypertension [I10-I15] are assigned the fourth position with the indicator of specific weight $P=0.13\%$ ($n=597$) and $P=0.08\%$ ($n=323$). In general, these four rated by the frequency of mortality of nosologies of DCS class diseases caused in 2009 $P=91.65\%$ ($n=422147$) deaths, while in 2019 the analyzed rating specific weight of deaths was $P=91.17\%$ ($n=354961$).

3) Given the excessive direct negative burden of mortality due to DCS ($P=67.0\%$, $n=389348$), which is dominant in the structure of general mortality among the population of Ukraine ($n=581114$) in 2019, on the quality of life of people, the state of socio-economic well-being resource provision of society, from the state of Ukraine is required to make decisive and effective priority adequate management decisions of preventive genesis to minimize cardiovascular pathology by adopting at the level of the Verkhovna Rada of Ukraine of the National program of measures for the prevention of diseases of the circulatory system, which would correspond to the content of the «European guidelines for the prevention of cardiovascular diseases in clinical practice (2016 revision)»⁹.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-61-67

9 Evropeyskiye rekomendatsii po profilaktike serdechno- sosudistykh zabolevaniy v klinicheskoy praktike (2017). Peresmotr 2016. Russian journal of cardiology, 6 (146), 7–85. Retrieved from https://figshare.com/articles/journal_contribution/_____-_____-2016_pdf/5372764

БІЛЯЄВА Ольга Олександрівна

доктор медичних наук, професор,
професор кафедри загальної та невідкладної хірургії
Національного університету охорони здоров'я України
імені П. Л. Шупика
ORCID ID: 0000-0003-2862-0423

КРИЖЕВСЬКИЙ Вадим Віталійович

доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та невідкладної хірургії
Національного університету охорони здоров'я України
імені П. Л. Шупика
ORCID ID: 0000-0002-8538-2583

КАРОЛЬ Іван Вікторович

кандидат медичних наук,
асистент кафедри загальної та невідкладної хірургії
Національного університету охорони здоров'я України
імені П.Л. Шупика;
лікар-хірург, лікар хірург-онколог КНП «Броварська
багатопрофільна клінічна лікарня»
ORCID ID: 0000-0003-3684-0127
Україна

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ЕНДОТОКСИКОЗУ ТА КОМПЛЕКСНОГО ЛІКУВАННЯ ПЕРИТОНІТУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

В сучасному світі постійно розширюється діапазон хірургічних операцій на органах черевної порожнини у зв'язку зі стрімким розвитком новітніх технологій. В цей же час збільшується і кількість людей, які пізно звертаються за медичною допомогою і особливо це стало відчутно в умовах пандемії COVID-19. Однією з причин є страх людей захворіти на COVID-19 в медичному закладі. Все це зумовлює звернення пацієнтів за медичною допомогою у важкому стані, хірургічні втручання проводяться при високому ризику та на фоні декомпенсації важкої супутньої патології, що збільшує ймовірність виникнення ранніх післяопераційних ускладнень, які часто потребують проведення повторних хірургічних втручань.

Загальний гнійний перитоніт в термінальній стадії становить серйозну проблему в хірургії, оскільки є причиною великої кількості ускладнень та летальних випадків¹. На сьогоднішній день летальність при поширених формах

1 Акилов Х.Д., Кахаров М.А., Джураев Т.Д., Урунов Б.С., Сидиков А.У. Сравнительные результаты хирургического лечения больных терминальной стадией перитонита. Научно-практический журнал ТИППМК. 2012; 3: 109–12.

перитоніту залишається на рівні 32–44 %, а у випадках розвитку поліорганної недостатності – сягає 75–100 %². Лікувальна тактика цієї категорії пацієнтів може розвиватися в двох напрямках: програмована санація черевної порожнини та релапаротомія за необхідністю.

Залишаються дискусійними методи та період санації черевної порожнини, які зазвичай прогнозуються в період першого хірургічного втручання. Більшість авторів вважають, що програмовані санації черевної порожнини мають проводитися через 24–48 годин³. Але деякі автори вважають, що релапаротомію потрібно виконувати на 3–4 добу після першого втручання, ґрунтуючись на клініко-лабораторних, рентгенологічних та ультразвукових методах дослідження⁴.

Скілька видів повторних хірургічних втручань в абдомінальній хірургії, кожне з яких має свій лікувально-тактичний підхід. Релапаротомія «за необхідністю» або «за вимогою» - це повторна операція, метою якої є ліквідація загрозливих життю ускладнень первинного хірургічного втручання або прогресуючих ускладнень первинного гострого гнійно-запального захворювання органів черевної порожнини. Під час виконання цього хірургічного втручання враховується об'єм виконаної первинної операції, вираженість ускладнень, наявність декомпресії кишечника, адекватність санації та дренивання черевної порожнини. Програмована релапаротомія включає в себе 2 види таких повторних хірургічних втручань, які мають різні підґрунтя та мотиви їх виконання. Першою є «санаційна (етапна) релапаротомія» або «програмована санація черевної порожнини», яка проводиться з метою санації гнійних осередків в черевній порожнині та виконується на 1–2 добу після первинного хірургічного втручання. Другою є «експлоративна релапаротомія» за принципом «Second Look», яка виконується для оцінки спроможності швів анастомозу, сформованого при первинній операції та життєздатності кишечника при наявності сумнівів під час першого хірургічного втручання у випадках сегментарних мезентеріальних тромбозів, защемленні кишки та її странгуляції⁵.

2 Савельев В.С., редактор. Хирургия гнойного перитонита: 80 лекций по хирургии. Москва: Литера; 2008. 910 с.; Біляева О.О., Крижевський В.В., Кароль І.В. Причини незадовільних результатів діагностики перитоніту на догоспітальному етапі. Український медичний часопис. 2021; 4 (144): 1 – 4. DOI: 10.32471/umj.1680-3051.144.214004.

3 Гельфанд Б.Р., Филімонов М.І., Подачин П.В. Выбор режима этапного хирургического лечения распространенного перитонита. Анналы хирургии. 2009. 4: 5–10.

4 Абдуллаев У.Б., Тагаев К.Р. Выбор хирургической тактики при распространенном гнойном перитоните. Здобутки клінічної і експериментальної медицини. 2015; 2, 3: 24–8.

5 Андрющенко В.П., Федоренко С.Т., Дворчин О.М. Релапаротомія у невідкладній абдомінальній хірургії. Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник Української медичної стоматологічної академії. 2013; 13 (1): 38–40.

Прихильники програмованих санацій аргументують свій погляд на цю проблему профілактикою розвитку інтраабдомінальних ускладнень і виконання хірургічного втручання в менш скомпроментованій черевній порожнині. Їхні опоненти, які віддають перевагу релапаротоміям за необхідністю, вважають невиправданими програмовані санації, а повторне хірургічне втручання має виконуватися тільки за абсолютними показаннями⁶.

При програмованих санаціях черевної порожнини виявляються рідинні скупчення, рідкий гній з фібринозними плівками, які рихло спаяні з органами та зрощення петель кишечника, розділення яких пов'язане з незначним ризиком ятрогенного пошкодження стінки кишки. При релапаротоміях за необхідністю виявляються множинні міжпетлеві абсцеси, рідинні скупчення в усіх відлогих місцях черевної порожнини, щільні фібринозні нашарування та зрощення петель кишечника, розділення яких має високий ризик пошкодження стінки кишки. Це свідчить про доцільність виконання програмованих санацій черевної порожнини в термінальній стадії перитоніту⁷.

Дуже важливим складовими успішного лікування гострого перитоніту є санація та дренажування черевної порожнини від якості виконання яких багато в чому залежить перебіг післяопераційного періоду та необхідність виконання повторних хірургічних втручань. Загальновідомо, що для усунення джерела перитоніту потрібно використовувати найменш травматичну і технічно просту методику, але немає єдиної думки хірургів на рахунок дренажування черевної порожнини та повторних хірургічних втручань⁸.

Щодо необхідності дренажування черевної порожнини думки спеціалістів розходяться. Противники дренажування аргументують свою позицію тим, що дренажі не завжди забезпечують адекватну евакуацію вмісту черевної порожнини та контроль ділянки хірургічного втручання. Окрім цього вони можуть бути причиною таких інтраабдомінальних ускладнень як персистенція інфекції та пролежні стінки кишки. Дискутабельним залишається питання і щодо кількості дренажів, їх матеріалу і форми, способів встановлення та тривалості дренажування⁹.

6 Sandra RB, Omer OA, Patta A, Ashraf S. The gloved hand as a thermal sensor during intra-operative peritoneal lavage: Is it accurate and reliable? J Emerg. Med. Trauma Acute Care. 2010; 9: 2–8.

7 Акилов Х.Д., Кахаров М.А., Джураев Т.Д., Урунов Б.С., Сидиков А.У.. Сравнительные результаты хирургического лечения больных терминальной стадией перитонита. Научно-практический журнал ТИПМК. 2012; 3: 109–12.

8 Лупальцов В.І., Ягнюк А.І. Шляхи поліпшення результатів лікування перитоніту на сучасному етапі. Клінічна хірургія. 2015; 4: 32–6.

9 Petrowsky H, Demartines M, Rousson V, Clavien PA. Evidence-based value of prophylactic drainage in gastrointestinal surgery: a systematic review and meta-analysis. Ann Surg. 2004 Dec; 240 (6): 1074–84; discussion 1084–5. DOI: 10.1097/01.sla.0000146149.17411. c. 5.

Дренування може бути профілактичним і лікувальним. Профілактичні дренажі запобігають скупченню рідини в черевній порожнині і за характером виділень дозволяють визначити наявність таких післяопераційних ускладнень, як внутрішньочеревна кровотеча, неспроможність швів анастомозу тощо. Лікувальні дренажі забезпечують відтік гною чи ексудату з черевної порожнини при неможливості проведення адекватної санації під час хірургічного втручання¹⁰.

Таким чином, залишається дискусійним питання вибору тактики лікування поширених форм перитоніту. Немає єдиної думки щодо вибору методів хірургічних втручань, режиму санації черевної порожнини та критеріїв завершення хірургічного лікування. Тому, враховуючи все вище сказане, тема даного дослідження є актуальною, а необхідність подальшого вивчення проблеми не залишає сумнівів.

За 2020 рік в хірургічному відділенні Броварської багатопрофільної клінічної лікарні було прооперовано 1316 хворих, з яких у 265 хворих спостерігався перитоніт, що склало 20,1 %. Розподіл пацієнтів за статтю був таким: 124 (46,8 %) жінки та 141 (53,2 %) чоловік.

Для порівняння провели аналіз оперованих хворих в 2018 році, який відноситься до передпандемічної епохи. Протягом цього року в хірургічному відділенні Броварської багатопрофільної клінічної лікарні виконані хірургічні втручання в 1798 хворих, серед яких перитоніт визначався у 230 пацієнтів, що становило 12,8 %. Осіб чоловічої статі серед них було 126 (54,8 %), а осіб жіночої статі – 104 (45,2 %).

Захворювання, що стали причиною перитоніту представлені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Структура захворювань, що викликали перитоніт

Нозологія	Кількість випадків			
	2018 рік		2020 рік	
	Абс.	%	Абс.	%
1	2	3	4	5
Гострий апендицит	146	63,5	177	66,8
Гострий холецистит	31	13,5	32	12,1
Перфоративна виразка шлунку або дванадцятипалої кишки	25	10,8	23	8,7

¹⁰ Ханевич М.Д., Бардаков В.Н., Зубрицкий В.Ф. Послеоперационная интраабдоминальная инфекция в неотложной хирургии. Санкт-Петербург: Аграф+; 2009. 288 с.; Шевченко Ю.Л., Стойко Ю.М., Зубрицкий В.Ф., Левчук А.Л., Голубев И.В., Забелин М.В. и др. Необходимо ли дренирование брюшной полости при перитоните. Новый взгляд на старую проблему. Вестник Национального медико-хирургического центра им. Н.И. Пирогова. 2012; 7 (3): 11–4.

Продовження таблиці 1.

1	2	3	4	5
Перфорація пухлини	2	0,9	4	1,5
Гострий деструктивний панкреатит	2	0,9	6	2,2
Тромбоз мезентеріальних судин	9	3,9	1	0,4
Перфорація тонкої кишки	5	2,2	5	1,9
Травми черевної порожнини	7	3,0	11	4,2
Дивертикулярна хвороба ободової кишки з перфорацією	3	1,3	6	2,2
Всього	230	100	265	100

Як видно з таблиці, структура захворювань за порівнювані роки істотно не відрізнялася, проте в 2020 році порівняно з 2018 дещо зросла кількість перитонітів спричинених гострим апендицитом – 66,8 % та 63,5 % відповідно ($p < 0,05$).

Перед розглядом хірургічних втручань варто висвітлити структуру перитоніту у пацієнтів дослідження за 2020 рік. Враховуючи поширеність процесу, місцевий перитоніт був виявлений у 144 (54,3 %) хворих, дифузний – у 78 (29,4 %), розлитий – в 29 (11,0 %) та загальний – у 14 (5,3 %) хворих.

За характером ексудату структура перитоніту була наступною: серозний – в 75 (28,3 %) хворих, серозно-фібринозний – в 57 (21,5 %), фібринозно-гнійний – у 37 (13,9 %), гнійний – в 76 (28,7 %), каловий – в 3 (1,1 %), геморагічний – у 15 (5,7 %), та жовчний – у 2 (0,8 %) хворих.

У 142 (53,6 %) пацієнтів була виявлена реактивна стадія перитоніту, у 110 (41,5 %) – токсична та у 13 (4,9 %) хворих – термінальна стадія.

Для виявлення відмінності у частоті перитоніту в залежності від стадії за 2018 та 2020 роки наведемо дані в таблиці 2.

Таблиця 2.

Структура перитоніту в залежності від стадії

Стадія	Кількість випадків			
	2018 рік		2020 рік	
	Абс.	%	Абс.	%
Реактивна	131	57,0	142	53,6
Токсична	95	41,3	110	41,5
Термінальна	4	1,7	13	4,9
Всього	230	100	265	100

З таблиці видно, що у 2020 році порівняно з 2018 роком зросла кількість пацієнтів з термінальною стадією перитоніту, що склало 4,9 % та 1,7 % відповідно ($p < 0,05$), зокрема за рахунок зменшення кількості пацієнтів з реактивною стадією перитоніту у 2020 році.

Далі розглянемо хірургічні втручання, які виконувалися у пацієнтів з приводу гострих гнійно-запальних захворювань органів черевної порожнини ускладнених перитонітом протягом 2020 року.

З приводу гострого холециститу виконували лапароскопічну холецистектомію в 30 випадках та у 2 пацієнтів виконана холецистектомія з лапаротомного доступу. З приводу гострого апендициту виконувалася типова апендектомія в 174 пацієнтів, та апендектомія з лапаротомного доступу – у 3. При перфоративній виразці шлунку або ДПК ушивання перфорації виконане в 13 пацієнтів та висічення виразки з різними видами пластики – в 10. При мезентеріальному тромбозі виконана діагностична лапаротомія – випадок визнаний неоперабельним.

У 4 пацієнтів з перфорацією пухлин були проведені наступні хірургічні втручання. В 1 пацієнта було поєднання перфорації виразки шлунку та пухлини сигмовидної кишки – виконано секторальну резекцію шлунку та операцію Гартмана. Ще в 1 пацієнта було поєднання перфорації раку шлунка з некрозом поперечно-ободової кишки – виконано резекцію шлунка за Більрот II та резекцію поперечно-ободової кишки. Одному пацієнту нами була виконана релапаротомія з приводу перитоніту, який був спричинений неспроможністю ілео-трансверзоанастомозу після правобічної геміколектомії – проведена резекція анастомозу з накладанням ілеостоми. Ще одному пацієнту було виконано правобічну геміколектомію та накладено ілеостому з приводу перфорації пухлини печінкового кута ободової кишки. Двоє пацієнтів померли.

В 6 пацієнтів з гострим деструктивним панкреатитом були застосовані пункційно-дренувальні методики під контролем УЗД. В одного з них після цього була проведена лапаротомія. У цієї групи пацієнтів спостерігали 2 летальних випадки.

З 5 пацієнтів у яких спостерігали перфорацію тонкої кишки у 2 випадках проведено ушивання перфорації. Резекція кишки виконана у 3 пацієнтів з яких у 2 накладено анастомоз та в 1 сформована ілеостома. В 1 пацієнта виникла евентерація, з приводу чого довелося проводити повторне хірургічне втручання – закриття евентерації.

При дивертикулярній хворобі ободової кишки з перфорацією в 4 пацієнтів була проведена резекція відповідної ділянки ободової кишки з накладанням

колостоми, в 1 пацієнта – ушивання дивертикула та ще в 1 проведено тільки санацію черевної порожнини.

При травмах органів черевної порожнини виконували різноманітний спектр хірургічних втручань для усунення джерела перитоніту та зупинки кровотечі.

Для визначення важкості стану пацієнтів визначали Мангеймський індекс перитоніту (МІП) за параметрами, які представлені в таблиці 3.

Таблиця 3.

Мангеймський індекс перитоніту

Фактор ризику	Оцінка важкості, бали
Вік понад 50 років	5
Жіноча стать	5
Наявність органної недостатності	7
Наявність злоякісної пухлини	4
Тривалість перитоніту понад 24 год	4
Причиною перитоніту є патологія товстої кишки	4
Поширений перитоніт	6
Характер випоту: серозний, прозорий	0
мутний, гнійний	6
каловий	12

Органна недостатність: 1) нирки: креатинін в крові – понад 177 ммоль/л, сечовина – понад 16,7 ммоль/л, олігурія, діурез менше 20 мл/год; 2) легені: $pO_2 < 50$ мм рт.ст., $pCO_2 > 50$ мм рт.ст.; 3) шок (за критеріями Shoemaker): гіпо- або гіпердинамічний стан кровообігу; 4) кишкова непрохідність: паралітична тривалістю понад 24 год або повна механічна обструкція.

МІП передбачає 3 ступені тяжкості: I ступінь – МІП менше 21 бала – летальність 0–11 %; II ступінь – МІП 21–29 балів – летальність 11–50 %; III ступінь – МІП понад 29 балів – летальність 41-87 %. У 194 (73,2 %) хворих визначався I ступінь МІП, в 63 (23,8 %) – II ступінь та у 8 (3,0 %) – III ступінь МІП.

У пацієнтів з III ступенем МІП були наступні захворювання: в 4 – перфорація пухлини, в 1 – гострий деструктивний панкреатит, в 1 – тромбоз мезентеріальних судин та у 2 – дивертикулярна хвороба ободової кишки з перфорацією. Цим пацієнтам проводили програмовані санації черевної порожнини, окрім випадку мезентеріального тромбозу, де ситуація визнана неоперабельною. Одному з пацієнтів нами виконувалася релапаротомія на вимогу з приводу неспроможності анастомозу, а первинне хірургічне втручання було виконане в іншій клініці. Повторні хірургічні втручання виконані в 2

пацієнтів з II ступенем МІП: в 1 після резекції тонкої кишки виникла евентерація – проведено закриття евентерації; ще в 1 хворого з гострим деструктивним панкреатитом після проведеного дренивання парапанкреатичного простору під контролем УЗД, яке виявилось неефективним, була виконана лапаротомія. В 1 пацієнта з I ступенем МІП було виконано повторне хірургічне втручання за принципом «Second Look» з метою оцінки життєздатності петлі тонкої кишки, яка виявилася нежиттєздатною і було проведено її резекцію з формуванням анастомозу.

Важливе значення для визначення ризику летальності при перитоніті має шкала оцінки гострих і хронічних змін – APACHE II (Acute Physiology and Chronic Health Evaluation). В її основі лежить бальна оцінка фізіологічних і патологічних параметрів хворих, що представлені в таблиці 4. Автори розробили параметри за якими можна підрахувати суму балів, які найбільш точно прогнозують розвиток захворювання.

Таблиця 4.

Шкала APACHE II (Acute Physiology and Chronic Health Evaluation)

Фізіологічний показник	Бали									
	Патологічно високі значення				0 +1	Патологічно низькі значення				
	+4	+3	+2	+1		+2	+3	+4		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Ректальна температура, °C	>41	39-40.9		38.5-38.9	36-38.4	34-35.9	32-33.9	30-31.9		<29.9
Середній АТ= (2×АТ _{діаст.} +АТ _{сист.}), мм рт.ст.	>160	130-159	110-129		70-109		50-69			<49
Частота серцевих скорочень в 1 хв	>180	140-179	110-139		70-109		50-69	40-54		<39
Частота дихання в 1 хв (спонтанного або апаратного)	>50	35-49		25-34	12-24	10-11	6-9			<5
Оксигенація (мм рт.ст.): Якщо FiO ₂ >50%, враховують градієнт P _a O ₂ . Якщо FiO ₂ <50%, враховують тільки p _a O ₂ .	>500	350-499	200-349		<200 >70	61-70		55-60		<55
pH артерійної крові. Вміст HCO ₃ при відсутності pH, ммоль/л	>7.7 >52	7.6-7.69 41-51.9		7.5-7.59 32-40.9	7.33-7.49 23-31.9		7.25-7.32 18-21.9	7.15-7.24 15-17.9		<7.15 <15
Вміст Na ⁺ в сироватці, ммоль/л	>180	160-179	155-159	150-154	130-149		120-129	111-119		<110

Продовження таблиці 4.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вміст K ⁺ в сироватці, ммоль/л	>7	6-6.9		5.5-5.9	3.5-5.4	3-3.4	2.5-2.9		<2.5
Вміст креатиніну в сироватці, ммоль/л (при ГНН подвоюють бал)	>300	171-299	130-170		56-129		<55		
Показник гематокриту, %	>60		50-59.9	46-49.9	30-45.9		20-29.9		<20
Загальне число лейкоцитів 10 ⁹ /л	>40		20-39.9	15-19.9	3-14.9		1-2.9		<1

Шкала коми Глазго (15-бали по шкалі коми Глазго)

А. Бал гострих патофізіологічних змін – сума значень 12 показників

Шкала коми Глазго	Б. Бал віку		В. Бал хронічних захворювань
Відкриття очей: 4-спонтанне 3-на мову 2-на біль 1-не відкриває очей			Бали додаються при наявності будь-якого захворювання: 2 бали терапевтичним або плановим хірургічним хворим. 5 балів у випадку екстреного хірургічного втручання. 1-Цироз печінки з портальною гіпертензією чи енцефалопатією 2-ІХС, стенокардія напруженої або стенокардія спокою 3-Тяжка хронічна обструктивна хвороба легень 4-Постійний перитонеальний або хронічний гемодіаліз 5-Знижений імунітет
Рухові реакції: 6-виконує інструкції 5-захищає рукою область болювого подразнення 4-відсмикує кінцівку у відповідь на біль 3-декортикаційна ригідність 2-децеребраційна ригідність 1-рухи відсутні	Вік ≤44	Бал 0	
Мовні реакції (неінтубований хворий): 5-нормальна мова, орієнтація не порушена 4-мова спутана 3-слова без зв'язку 2-окремі звуки 1-реакція відсутня	45-54	2	
	55-64	3	
	65-74	5	
	≥75	6	
Мовні реакції (інтубований хворий): 5-контакт з хворим можливий 3-контакт з хворим затруднений 1-контакту з хворим немає			
Бал АРАСНЕ II (сума А+Б+В)			

Але, враховуючи те, що за системою АРАСНЕ II прогнозування перебігу захворювання не завжди можна зробити в перші години госпіталізації пацієнта, ми запропонували модифікацію системи АРАСНЕ II і частково обмежили деякі параметри. Її суттю є визначення тих параметрів, які можна провести протягом першої години госпіталізації. В модифікованій оцінці ми визначали наступні

параметри: температуру тіла, частоту дихання, артеріальний тиск, пульс, гематокрит, кількість лейкоцитів в периферичній крові, шкалу коми Глазго. Крім того, ми оцінювали 4 балами – наявність цукрового діабету, 5 балами – наявність злоякісного новоутворення, 6 балами – наявність ендотоксичного шоку.

Наша модифікація системи APACHE II об'єктивно і всебічно відображає важкість стану хворого. Для кожного параметра ми використовували найбільш аномальний показник за останні 24 години перед операцією чи перед оцінкою стану хворого. Якщо параметр не вимірювався, то він визнавався нормальним і оцінювався в 0 балів. Сумарна кількість балів за вказаними показниками в 1,7–2,1 рази нижча, аніж кількість балів запропонована авторами системи APACHE II. В нашій модифікації систему APACHE II використовували для оцінки тяжкості стану хворих з перитонітом, прогнозування перебігу захворювання та оцінки ефективності нових методів лікування хворих з перитонітом. Для прикладу, в таблиці 5, наведемо показники модифікованої шкали APACHE II у хворих дослідження з розлитим і загальним перитонітом.

Таблиця 5.

Показники модифікованої APACHE II у хворих з розлитим і загальним перитонітом

Бали	Кількість хворих		
	Абс.	%	Померло
0 – 1	2	4,6	-
2 – 3	10	23,3	-
4 – 5	9	20,9	-
6 – 7	3	7,0	-
8 – 9	5	11,6	-
10 і більше	14	32,6	5
Всього	43	100	5

Як видно з таблиці, найчастіше у пацієнтів з розлитим і загальним перитонітом показники модифікованої шкали APACHE II були вищі 10 балів (32,6 %), серед яких померло 5 хворих.

Таким чином, модифікована нами система APACHE II дозволяє досить точно і швидко визначити тяжкість стану пацієнта і спрогнозувати перебіг захворювання. Крім того, застосування цієї методики сприяє етіопатогенетичній оптимізації діагностичної та лікувальної тактики, стандартизації лікувальних заходів у пацієнтів з гострим перитонітом, та порівнянню ефективності цих заходів у рандомізованих групах пацієнтів.

Нами виділені такі показання до повторних санацій черевної порожнини:

- загальний гнійний, фібринозно-гнійний та каловий перитоніти в термінальній стадії з вираженою ендogenous інтоксикацією та поліорганною недостатністю;
- поширені або відмежовані форми перитоніту в поєднанні з неможливістю повного усунення джерела перитоніту, некрозом органів черевної порожнини та заочеревинної клітковини;
- множинні міжпетлеві абсцеси;
- перитоніт, який викликаний анаеробними збудниками;
- виконання резекції кишки при мезентеріальному тромбозі;
- підозра на неспроможність швів анастомозу;
- післяопераційний перитоніт.

Більшість авторів дотримуються думки про необхідність проведення повторної санації черевної порожнини через 24-48 годин. Ми вважаємо так само. Але немає єдиної думки про терміни виконання наступних санацій, їхню кількість і період закінчення їх проведення.

Саєнко і співавт. вважають показанням до релапаротомії – наявність гнійних виділень з дренажів¹¹. На нашу думку, таке виконання повторного хірургічного втручання є пізнім. Ми орієнтуємося на наступні показники: загальний стан хворого, температуру тіла, лейкоцитарний індекс інтоксикації, біохімічні показники крові, С-реактивний білок, цитограми виділень з дренажів. При негативній динаміці вказаних показників необхідно виконувати повторне хірургічне втручання, а позитивна динаміка є критерієм до їх припинення.

Отже, в умовах пандемії COVID-19 значно зросла кількість пацієнтів з перитонітом. Так, у 2020 році порівняно з 2018 роком їхня кількість збільшилася в 1,6 разів серед всіх оперованих хворих у хірургічному відділенні. Також зросло число пацієнтів з термінальною стадією перитоніту в 2,9 разів. На нашу думку, це пов'язано з пізнім зверненням пацієнтів за медичною допомогою під час пандемії COVID-19.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-68-78

11 Саєнко В.Ф., Белянский Л.С., Маркулян Л.Ю. Современные принципы лечения разлитого перитонита. Тезисы докладов научно-практической конференции хирургов Украины «Гнойно-септические осложнения в неотложной хирургии». Харьков; 1995. с. 115–6.

КУНДІЙ Жанна Петрівна

кандидат педагогічних наук,
директор Навчально-наукового медичного інституту
Полтавського державного медичного університету;

СКРИПНІКОВ Андрій Миколайович

доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри
психіатрії, наркології та медичної психології Полтавського
державного медичного університету;

ВАСИЛЬЄВА Ганна Юріївна

доктор медичних наук, професор, професор кафедри
психіатрії, наркології та медичної психології Полтавського
державного медичного університету

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ

Медична освіта в Україні є невід’ємною частиною національної системи освіти та охорони здоров’я. Успішне оволодіння медичною спеціальністю можливо тільки за умови успішної адаптації в закладі вищої медичної освіти. Останнім часом на фоні реформ вищої освіти та охорони здоров’я дуже актуальними стали питання збереження психічного здоров’я студентів, а також способам його підтримки на певному рівні. За визначенням ВООЗ, психічне здоров’я людини – це стан певного благополуччя, при якому людина може успішно розкрити свій потенціал, боротися з рутинними життєвими проблемами й стресами та продуктивно працювати. Що стосується студентів закладу вищої медичної освіти, то психічне здоров’я майбутнього медика – це таке благополуччя, при якому він зможе успішно навчатися, долаючи всі труднощі і складнощі навчання, а також успішно виходити із стресових ситуацій, які виникають під час навчання. Неможна не відмітити, що підтримка психічного здоров’я на відповідному рівні було б неможливо без існування спеціальних психологічних аспектів адаптації¹.

Випускники шкіл з перших днів навчання потрапляють до нової незнайомої середи. Адаптація у навчальному закладі – це засвоєння існуючих норм та правил закладу, встановлення взаємодії в навчальній групі, в новому колективі, знайомство із викладачами та співробітниками. Адаптація дозволяє

¹ Грушевський В.О. Особливості соціально-психологічної адаптації студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ // Збірник наукових праць. Психологічні Науки, 2019. Вип. 2.12 (103). С. 67–72.

людині пристосуватися до нових умов, а також сформувати інші нові способи поведінки для успішної діяльності та подолання труднощів, що виникають. Ці нові поведінкові звички мають індивідуальний характер і формуються в міру накопичення та вдосконалення досвіду². Якщо розглядати з погляду цілей навчання у закладі вищої освіти, то соціальна адаптація першокурсника передбачає його здатність відповідати вимогам і нормам навчального закладу, а також реалізовувати свої потреби та здібності, розвиватися у новому незвичному для себе середовищі, не вступаючи в суперечність із цим середовищем. Процес навчання у будь-якому разі і не лише вузівське навчання – це нелегка справа. Одна з найважливіших передумов для успішного навчання першокурсника – його своєчасна успішна адаптація до умов навчання у вузі. Цей етап можна як початковий етап залучення людини у професійну діяльність. Перший курс для студента може стати або точкою опори, або призвести до зміни поведінки, деформацій у спілкуванні та навчанні. Саме на першому курсі навчання у виші формується ставлення людини до навчання, продовжується «активний пошук себе», складається його ставлення до майбутньої професійної діяльності. І навіть ті, хто закінчив середню школу на «відмінно», не відразу знаходять впевненість у своїх силах на першому курсі.

Перші невдачі часто призводять до розчарувань, відчуження, втрати перспективи, пасивності. Крім того, успішність адаптації найчастіше впливає на подальший хід професійної діяльності людини. При переході від загального до професійної освіти складність адаптації полягає не тільки в тому, що змінюється соціальне оточення, але ще й у необхідності прийняття рішень, пов'язаних із вибором майбутньої професії, у виникненні тривожності з приводу правильності вибору, що для багатьох можна порівняти зі знаходженням сенсу життя. Перші труднощі студента пов'язані з первинною соціалізацією у вузі та новими умовами життя. З отриманням статусу студента молодим людям доводиться стикатися з низкою таких труднощів як інша система навчання, взаємовідносини з однокурсниками та викладачами, самостійне життя в міських умовах (для іногородніх студентів), соціально-побутові проблеми, недостатнє знання принципів роботи вузу, його структур та можливостей самореалізації в науці, творчості та суспільному житті. При цьому посилюються протиріччя та виникають нові труднощі у самооцінці, становленні самосвідомості та формуванні свого «Я».

2 Алексеева Т.В. Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Т.В. Алексеева; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2004. 20 с.

Знайомство та спілкування з новим колективом – це один і важливих етапів, якого, навчаючись у вузі, ніяк не уникнути³. Від обстановки у групі, психологічного клімату у ній, від того, наскільки студентам комфортно та безпечно під час занять та у взаємодії з педагогами та одногрупниками залежить процес адаптації студентів у новому колективі. Навчальний колектив має подвійну структуру. З одного боку навчальну групу можна розглядати як об'єкт та результат свідомих та цілеспрямованих впливів педагогів та кураторів, які визначають багато особливостей студентського колективу. З іншого боку – це явище, що самостійно розвивається, підпорядковується особливим соціально-психологічним закономірностям⁴. Відмінною особливістю студентської групи першого курсу є те, що це ще не сформований колектив і в ньому немає загальноприйнятих правил і норм поведінки, що закріпилися. У цій студентській групі кожна – нова людина для кожного іншого члена групи. У школі учня знали багато років, і він мав певний статус, який не завжди об'єктивний по відношенню до нього. Тепер при вступі до закладу вищої освіти він має можливість отримати нову позицію в колективі та заробити інший статус. У формуванні показників цієї групи, встановленні і правил поведінки бере участь кожен член групи. Кожен член нової студентської групи має змогу завоювати авторитет і повагу однокурсників, проявити себе з різних сторін, знайти «своє місце під сонцем».

На першому етапі становлення нової студентської групи організатором її життя та діяльності є куратор. Він надає студентам допомогу в адаптації до нових для них соціальних умов, закладає основи сприятливого клімату в групі, який поступово формується протягом усього «спільного життя» студентів у вузі.

У процесі адаптації студентів-першокурсників до навчання виявляються такі труднощі⁵:

1. Переживання, пов'язані з відходом зі шкільного колективу;
2. Недостатня мотиваційна готовність до обраної професії;
3. Невміння здійснити психологічну саморегуляцію (відсутність навичок самостійної роботи; конспектування, роботи з першоджерелами, словниками, каталогами);

3 Кривонос О. Б. Організація соціально-педагогічної адаптації студентів. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2017. № 7 (71). С. 69–799. doi: 10.24139/2312-5993/2017.07/069-079.

4 Спіріна Т. П., Зарюгіна Ю. Є. Особливості адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищому навчальному закладі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2014. Вип. 32. С. 182–184.

5 Гладиш М. О. Наукові підходи до проблеми адаптації студентів з особливими освітніми потребами в умовах закладу вищої освіти. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2019. № 63. Т. 2. С. 55–58. doi: 10.32840/1992-5786.2019.63-2.11.

4. Пошук оптимального режиму праці та відпочинку у нових умовах;
5. Страх публічних виступів перед однокурсниками та авторитетними вузівськими викладачами;
6. Соціально-економічні проблеми у іногородніх студентів: забезпечення себе житлом та фінансовими коштами, незнання міста, відсутність емоційної підтримки рідних та близьких.

Успішне вирішення цих проблем пов'язане з впровадженням такої форми взаємодії зі студентами, яка сприяла б ефективнішій адаптації першокурсників на різних рівнях: освітньому – адаптація до навчальної діяльності; психологічному – розвиток мотивації до навчання, впевненості у собі; міжособистісному – забезпечення процесів ефективної міжособистісної взаємодії⁶. З метою успішності адаптації студентів куратором групи, психологом та соціальним педагогом проводяться адаптаційні тренінги, спільні виїзди, різні заходи, наприклад, день першокурсника, різні концерти, КВК тощо⁷. Зазвичай така робота, що проводиться з розумінням важливості таких заходів у тісній взаємодії педагогічним колективом, приносить відчутні результати, і приблизно до кінця першого півріччя помітно знижується тривожність у студентів першого курсу, з'являються ознаки успішних студентських груп⁸.

Якщо адаптація не проходить успішно, то першими ознаками є втома, зниження працездатності, сонливість, часто пригнічений настрій, головний біль, підвищення рівня тривожності, загальмованість або навпаки гіперактивність, що супроводжується поганою дисципліною, систематичним невиконанням домашніх робіт, постійні пропуски занять, втрата мотивації навчальної діяльності. Від того, як довго триває процес адаптації, залежать поточні та майбутні успіхи студента.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-79-82

-
- 6 Дідух М. М Проблеми й основні напрями адаптації студентів до умов навчання в закладах вищої освіти // *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25) Юридична психологія. С. 61–69.
  - 7 Буяльська Т. Б. Теоретичні та практичні аспекти роботи кураторів з адаптації студентів першого курсу в умовах вищого навчального закладу / Т. Б. Буяльська, М. Д. Прищак // *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2018. № 5. С. 105–112.
  - 8 Дубасенюк О. А. Методичні рекомендації куратору академічної групи з виховної роботи серед студентів педуніверситету / О. А. Дубасенюк. Житомир : Житомирський держ. університет, 2018. 87 с.

BRAHINA Kateryna Ihorivna

postgraduate student

Lesya Ukrainka Volyn National University

ORCID ID: 0000-0002-9314-2432

Ukraine

ACQUIRING THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PEOPLE OF MATURE AGE: THE HUBRISTIC DETERMINATION'S DIMENSION OF THE MANIFESTATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

The issue of the psychological well-being of people of mature age is becoming more popular nowadays. Achieving a peaceful life and a comfortable livelihood is an important purpose in every person's life because stability ensures maximum efficiency in work and everyday activities. N. Bradburn thought that psychological well-being is an analogue of the subjective experience of happiness and satisfaction with one's life¹. There are a variety of factors that affect the feeling of psychological well-being, and every person achieves it in their way – for some, it is homeostatic tranquility, for the other, it lies in the constant realization of one's talents and skills.

We believe that one of the most important factors that affect psychological well-being is hubristic motivation as a natural and healthy will of the person to gain social authority or mastery². The main feature of hubristic motivation is engaging for its realization of socially unacceptable traits such as cunning, pride, ambition, envy. Usually, these traits have a negative connotation. A reflection of people's assessment of these qualities can be observed in folk tales where the cunning character can not gain their goal and lose out or even die at the end of the story. In the Abrahamic religions, these qualities are not simply condemned – they are considered sinful. Thus, social attitudes from early childhood teach us to confront these traits. However, this is impossible, and sometimes even harmful to the individual, because self-acceptance is not only about understanding and recognizing our positive virtues, but it also takes into account our 'shadow sides'.

1 Bradburn N. (1969). *The structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine

2 Kozelecziy, Yu. (1991) *Chelovek mnogomernii (psihologicheskiie esse)* [Multidimensional person (psychological essay)]. Kyiv: Lybyd [in Russian]; Fomenko, K.I. (2018). *Psykhohohia hubrystychnoi motyvatsii subiekta diialnosti* [Psychology of hubristic motivation of the subject of activity]. (PhD thesis, Kharkiv: KhNU)

An example of the importance of acceptance of one's traits for ensuring personal integrity is Allport's Trait Theory - the scientist believed that our personality contains a combination of the individual traits. They are not a moral assessment of a person, as well as there are no wrong or good traits. It is the basic energy that affects a person's behaviour. G.Allport believed that there are central traits, secondary traits, and cardinal traits. Central traits separate one group of people from the other, secondary traits are one's individual characteristics, cardinal traits dominate our personality. The traits that are independent of each other form central, positive, and creative will to develop or proprium³. Proprium consists of seven phases, which include the formation of an integral personality. According to the theoretical background, we conclude that hubristic traits are as important as socially acceptable characteristics.

In addition, achieving a goal provides a person's satisfaction with their success and provides an opportunity for self-fulfillment, to show their talents. It can be done either by achieving excellence or by achieving an advantage because it includes prosocial goals such as mastering a new profession⁴.

The other important factor of psychological well-being is healthy communication with the community - it depends either on communication skills or the ability to understand and analyze the emotions of other people. These abilities are the basic components of emotional intelligence. J. Mayer believes that EI provides the person with the ability to understand an interlocutor's emotions and to improve one's verbal and social skills⁵. Emotional intelligence is not a permanent phenomenon, it can be developed by enhancing empathy skills, the ability to understand the emotions of other people, and influence their emotions and feelings⁶. The development of emotional intelligence provides a person with more effective self-realization not only in the field of creativity but also in everyday life. The ability to recognize and manage emotions in time allows people to achieve their goals and understand their own emotions and feelings. The ability to assess other people's feelings and emotional states, the ability to recognize non-verbal signs in facial expressions, posture, and gestures allow people to better understand the interlocutor and create effective communication. Achieving one's goal of psychological well-being requires contact with the society around one. It also requires the skill to understand the logical side

3 Allport, G. W. (1968). *The person in psychology: Selected essays*. Boston: Beacon Press; Hjelle, L, Ziegler, D. (1992) *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications*. New York: McGraw-Hill,

4 Fomenko, K.I. (2018). *Psyhklohiiia hubrystychnoi motyvatsii subiekta diialnosti* [Psychology of hubristic motivation of the subject of activity]. (PhD thesis, Kharkiv: KhNU)

5 Mayer, J. D., Salovey, P. & Caruso, D. R. (2004). Emotional Intelligence: theory, findings, and implications. *Psychological Inquiry*, 15 (3), 197-215.

6 Bar-On, R. (1988). *The development of a concept of psychological well-being*. (Unpublished doctoral dissertation), Rhodes University, South Africa.

of the thoughts and emotions of every person. That is why we believe that emotional intelligence is not only the result of people's communication but is also a method of the realization of hubristic motivation for reaching psychological well-being.

Psychological well-being is an important goal for a person of any age, but we believe that people of mature age are better equipped than any other age with the knowledge and experience to achieve this goal. During their life, a person gets a retrospectacle experience that helps them to fulfill themselves. In addition, the opportunity to achieve excellence and/or power in adulthood is an important condition for the renewal of psychological resources.

Therefore, the present study set out to investigate the existence of a connection between hubristic motivation and emotional intelligence. The research sample was spontaneous and consisted of 201 people between the ages of 50 and 85. Factors of demographics, article, education, etc. were not considered. The survey was informed about the rules of the study, in which we were guided by the principles of anonymity, feedback, and voluntariness.

In our research, we used K.I. Fomenko's questionnaire 'Hubristic motivation' for analyzing the level of expression of hubristic motivation and its components - desire for excellence and desire for perfection.

The N. Hall EQ test was used to analyze the level of development of emotional intelligence. In addition, we used several auxiliary techniques, more broadly revealing the nature of hubristic motivation and its influence on the development of emotional intelligence. The questionnaire 'Diagnostics of socio-psychological attitudes of personality in the sphere of motivations and needs' by A.F. Potemkina, the scale of need for achievement by Yu.M. Orlov, 'The portrait values questionnaire' by S. Schwarz, the methods of personality diagnosis for success motivation and to avoid failures by T. Ehlers, questionnaire 'Tendency to demonstrative consumption' by A.S. Posipanova, method 'Diagnostic of personality's motivational structure' by V.Milman.

Statistical processing of the data was performed using SPSS for Windows version 13.0.

As a result of our study, we were able to identify several factors that are characteristic of one of the three levels of hubristic motivation. Thus, six factors are characteristic of individuals with a low level of hubristic motivation:

- '*Conservative Behavior*' (27,8%) - individual-level stimulation (-.935), cultural-level stimulation (-.883), escape from poverty (.851), self-affirmation (-.834), relaxation (-.781), creativity (-.766), sthenic emotional experiences (.726), asthenic

frustration (.651), customary ideal creative activity (.614), operating actual social usefulness (.603), customary ideal social usefulness (.589);

- *'Unrealized life support'* (18.6%) - operating ideal life support (.924), money orientation (.850), operating actual communication (.850), customary actual life support (.842), operating actual life support (.832), operating actual comfort (.823), customary ideal social status (.737), operating ideal comfort (.712), altruism orientation (.663), customary actual social status (.635), customary ideal business activity (.627), individuality (-.597), customary actual communication (.544), freedom orientation (-.538);

- *'Ego orientation'* (15.6%) - ego orientation (.925), operating actual social status (.847), customary actual social usefulness (.778), operating ideal business activity (.767), power orientation (-.738), achievement motivation (.717), operating ideal social status (.712), customary actual comfort (-.702), customary ideal communication (.660), asthenic emotional experiences (.656), customary ideal life support (-.632), cultural-level independence (.627), customary actual comfort (-.614), prestige (.567), individual-level independence (.557);

- *'Prosocial values'* (10.5%) - individual-level kindness (.983), cultural-level kindness (.953), individual-level achievement (.949), cultural-level achievement (.924), cultural-level hedonism (.891), result orientation (-.785), individual-level hedonism (.764), motivation for success (-.674), perfectionism (.669), fashion (.659);

- *'Conformity'* (8.2%) - cultural-level conformity (.774), individual-level conformity (.769), individual-level universalism (.760), cultural-level safety (.718), failure motivation for avoid a failure (.713), cultural-level power (.706), operating actual business activity (-.639), cultural-level universalism (.634), customary actual creative activity (-.519);

- *'Sthenic frustration'* (7.8%) - sthenic frustration (.745), operating actual creative activity (.743), process orientation (-.703), operating ideal communication (.671), operating actual social usefulness (.520).

We conclude that people with a low level of hubristic motivation wish to get a stable and comfortable life. It can be reflected in conservative behaviour. They have no inherent tolerance for frustration, that is why they can be active in changing their situation and try to achieve the life level they need. Even though they have some egotistical tendencies in their behaviour, they also have some prosocial values and a tendency for conformity.

The next step was to analyze factors of individuals with a middle level of hubristic motivation:

- '*Communicability*' (16.6%) - operating actual communication (.743), operating actual life support (.726), customary actual comfort (.717), operating ideal social usefulness (.700), operating actual creative activity (.686), customary actual communication (.677), operating actual social usefulness (.676), operating ideal communication (.651), customary actual comfort (.609), customary actual life support (.596), customary actual social status (.554), operating ideal comfort (.542);
  - '*Independence*' (10.6%) - cultural-level independence (.857), individual-level independence (.855), cultural-level conformity (.577), individual-level conformity (.652), individual-level universalism (.761), cultural-level universalism (.761), cultural-level stimulation (.507);
  - '*Kindness*' (7,2%) - individual-level kindness (.849), cultural-level kindness (.848), individual-level achievements (.789), cultural-level achievements (.747);
  - '*Creative activity*' (6,1%) - customary ideal creative activity (.718), customary ideal communication (.635), customary ideal social usefulness (.580), operating ideal business activity (.564), relaxation (-.501);
  - '*Hedonism*' (45.3%) - cultural-level hedonism (.708), individual-level hedonism (.687), cultural-level power (.604), power orientation (.535), money orientation (.524); individuality (.519); ego orientation (.517);
  - '*Social status*' (4%) - customary actual social status (.713), operating ideal social status (.646), stenotic emotional experiences (.575), operating actual comfort (.536);
  - '*Demonstrative consumption*' (3.5%) - fashion (.740), self-affirmation (.639), escape from poverty (.626), perfectionism (.622), prestige (.608).
  - '*Process orientation*' (3.2%) - process orientation (.547) and customary ideal life support (.542);
  - '*Freedom Orientation*' (3.1%) - freedom orientation (.777), result orientation (.569).

These results show that individuals with a middle level of hubristic motivation try to find harmony between their independence and social life. Despite the tendency to be independent of others, the person is inclined to show a tendency to maintain communication with others. Social status is extremely important for people with a middle level of hubristic motivation, they try to emphasize it with demonstrative consumption. In this case, the person is focused not on the result, but the process, they have a lack of inclination to predict future events. Hedonism is one of the main tendencies in individual behavior - the person is willing to spend resources such as time and energy to realize their creative potential and activity.

A high level of hubristic motivation is reflected in such factors:

- '*Social status*' (12%) - operating actual social status (.777), sthenic emotional experiences (.755), customary actual social usefulness (.739), operating actual creative activity (.730), customary ideal social usefulness (.708), operating ideal social usefulness (.704), operating actual communication (.699), customary ideal communication (.627), customary actual social status (.622), operating actual comfort (.501);
- '*Life support*' (8.6%) - operating ideal life support (.766), customary ideal life support (.723), operating actual life support (.706), customary actual social status (.698), operating ideal business activity (.657), customary actual life support (.555);
- '*Universalism*' (8%) - cultural-level universalism (.847), individual-level universalism (.846), cultural-level conformity (-.826), individual-level conformity (.785), cultural-level security (.758);
- '*Demonstrative consumption*' (7%) - fashion (.778), escape from poverty (.695), relaxation (.692), prestige (.658), perfectionism (.652), individuality (.595), status (.590), self-affirmation (.553);
- '*Hedonism*' (6.5%) - individual-level hedonism (.809), cultural-level hedonism (.712), individual-level independence (.706), individual-level achievement (.631), cultural-level achievement (.622); cultural-level independence (.516);
- '*Achievement motivation*' (4.4%) - achievement motivation (.586), customary actual comfort (.551), customary actual communication (.551);
- '*Result orientation*' (4%) - result orientation (.720), motivation to succeed (.577);
- '*Communicative comfort*' (4%) - operating ideal comfort (.781), operating ideal communication (.631);
- '*Failure avoidance motivation*' (3.8%) - failure avoidance motivation (.598) and customary ideal creative activity (-.542);
- '*Desire for one's own well-being*' (3.8%) - cultural-level kindness (-.677), sthenic frustration (.558), individual-level kindness (-.553).

Such results show the human's desire to achieve the best goal. The failures are unacceptable to them, and their main wish is to achieve well-being and hedonistic pleasures. The person with highly leveled hubristic motivation truly appreciates social status and tries to emphasize it with 'the goods of the status' - clothes, cars, jewelry, etc. There is also a tendency to realize pro-social values in the form of the pursuit of universalism which is to provide comfortable life-support for humanity in general, not just for one's environment.

Further calculation of correlations between motivational factors and value-meaning factor symptom complexes and 'highly specialized' characteristics of emotional intelligence showed the presence of statistically significant links between them.

In the group of individuals *with a low level of hubristic motivation* the inverse correlation between the factor 'unrealized life support' and empathy was detected ($p \leq 0,05$). Positive correlation between such factors as 'ego orientation' and 'emotional awareness' ($p \leq 0,01$), 'managing one's own emotions' ($p \leq 0,05$), 'self-motivation' ($p \leq 0,05$), 'recognizing the emotions of other people' ($p \leq 0,05$) was found. Also, the factor of 'pro-social' values showed the pursuit of correlation with empathy ($p \leq 0,01$).

A middle level of hubristic motivation showed a correlation between such factors as 'communicability' and 'emotional awareness' ($p \leq 0,05$), 'communicability' and 'self-motivation' ($p \leq 0,05$). The factor 'independence' correlates with 'emotional awareness' ($p \leq 0,01$), 'managing one's own emotions' ($p \leq 0,01$), 'self-motivation' ($p \leq 0,01$), 'empathy' ($p \leq 0,01$), 'recognizing the emotions of other people' ($p \leq 0,05$). The factor 'hedonism' is characterized by an inverse correlation with the 'managing one's own emotions' ($p \leq 0,01$), 'self-motivation' ($p \leq 0,01$), 'empathy' ($p \leq 0,01$), 'recognizing the emotions of other people' ($p \leq 0,05$). The factor 'demonstrative consumption' showed an inverse correlation with 'managing one's own emotions' ($p \leq 0,05$). The factor 'freedom orientation' is in a positive correlation with 'emotional awareness' ($p \leq 0,05$).

The following positive correlations are characteristic of people with a high level of hubristic motivation: between 'social status' and 'empathy' ($p \leq 0,05$), 'life-support' and 'emotional awareness' ($p \leq 0,05$), 'universalism' and 'recognizing the emotions of other people' ($p \leq 0,05$); 'achievement motivation' and 'emotional awareness' ($p \leq 0,001$), 'managing one's own emotions' ($p \leq 0,05$), 'self-motivation' ($p \leq 0,001$), 'empathy' ($p \leq 0,05$), 'recognizing the emotions of other people' ($p \leq 0,05$); 'result orientation' and 'emotional awareness' ($p \leq 0,01$), 'self-motivation' ($p \leq 0,01$), 'empathy' ($p \leq 0,001$) and 'recognizing the emotions of other people' ($p \leq 0,001$). The factor 'failure avoidance motivation' showed the inverse correlation with 'emotional awareness' ($p \leq 0,05$), 'desire for one's well-being' with 'self-motivation' ($p \leq 0,05$).

Thus, the main factor affecting the development of emotional intelligence among people with a low level of hubristic motivation is the 'egotistical' factor. The person uses all available resources to achieve their personal goals, for example, social resources. Achievement of hubristic goals is impossible without society because if one wishes to get the power or mastery, they need to have a surrounding that will monitor and analyze their behaviour. Improving emotional awareness allows one to understand the nature of the emergence and manifestation of emotional states; managing one's own emotions, as well as self-motivation, allows one to direct their own psychological and emotional resources in the way one needs. Recognizing emotions lets us understand

the emotions of the surroundings and affect them. The factor of 'ego orientation' did not show the correlation with 'empathy', but 'unrealized life support' and 'pro-social values' have a direct correlation with people's empathic skills. So here we can see a balance in factors. The frustration of a person provokes some emotional coldness, but the wish to be useful for surroundings promotes empathy as the ability to empathize with others and understand non-verbal emotional cues. The specificity of people with a low level of hubristic motivation is their image of power's achievement. The analysis of the structural components of the factor of 'ego orientation' showed an inverse correlation of the desire to obtain power, which indicates the reluctance of the person to obtain a leadership position in society. However, one strives for comfort, the creation of stable living conditions, and the provision of basic goods. Their main goal is to be provided with comfortable accommodation, normal food, and a stable society. But they are not ready to be responsible for important deeds and steps, that is why 'ego orientation' is an important factor that affects their EI.

A middle level of hubristic motivation is characterized by the presence of a certain intrapersonal conflict. On the one hand, the person strives to get freedom and independence from society. This consists not only in the ability to act as they want but also in the willingness to take responsibility for their actions. Based on this desire, emotional intelligence develops, emotional competence and discernment improve, and the person has better control over their own emotions and uses them more effectively. However, the pursuit of hedonistic pleasures has the opposite impact on the expression of emotional intelligence, since not every pleasure can be beneficial or effective. The desire for demonstrative consumption also has the opposite effect on emotion management, since the purchase of 'goods of status' often leads to negative consequences, such as the loss of funds. It blocks the ability to analyze one's feelings objectively and logically, as a result, the person is controlled by the emotions and makes ill-considered acts. It is also important to mention that pro-social behavioral tendencies are present at a middle level of hubristic motivation. The person does not consider being useful to others without direct contact with them. They prefer direct assistance to others rather than anonymous charity.

A high level of hubristic motivation is characterized by result orientation. The person believes that it is not enough to make their job well - the result must be perfect. The person carefully chooses their words and actions, analyzes possible people's reactions, and searches for the most effective way to interact with a society that surrounds them to get the best result. Both the wish to realize motivation of achievement and result orientation force them to forget about the wish of freedom as

the outcome is much more important than their autonomy. So the person is ready to work in the group just to get what they want. Prosocial values appear in the form of universalism as the desire to achieve beauty and harmony in everything. The person wishes to create comfortable conditions not only for themselves but for humankind in general. Their activity is not located just in one sphere - the person tries to be involved in a wide variety of activities. The person values their social status and the image of themselves that they have in society. They try to create suitable conditions for themselves, that will keep the high-level efficiency. At the same time, they are not afraid of difficulties and failures, they are perceived as a new experience while trying to avoid the problems is perceived as an escape from the knowledge.

It is also important to notice that the level of hubristic motivation depends on one's views on achievements. People with a low level of hubristic motivation believe that the ability to get material goods is the highest goal. Meanwhile, they try to avoid responsibility, which is why they try not to become leaders. People with a middle level of hubristic motivation wish to get hedonistic pleasures and be independent of others. The last is shown in the form of responsibility for their actions. A high level of hubristic motivation is characterized by result orientation, which will be useful for everyone.

Thus, there are pro-social tendencies on every level of hubristic motivation that have an impact on the development of one's EI. It shows both a person's desire to improve the conditions of people around them and to be useful to others and to use manipulation through acts of kindness. Despite some negative connotations of the term 'manipulation', we can not talk about it categorically and unequivocally. One can manipulate others through acts of kindness and help, with no harm to society. It is like a 'barter' that lets one get what they wish using the equal 'payment'. The development of emotional intelligence is not only the result of hubristic motivation's impact but also the target condition.

Our research confirmed that the development of hubristic motivation affects emotional intelligence and forces it to evolve. EI is both the result of hubristic motivation's intensification and the condition of its realization. Meanwhile, the realization of desire for power and achievement of mastery is a natural need of the person and an important condition for achieving one's psychological well-being.

ВІРНА Жанна Петрівна

доктор психологічних наук, професор,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8134-2691
Україна

ІВАНАШКО Оксана Євгенівна

кандидат психологічних наук, доцент,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-9808-776X
Україна

ГАЙДУК Галина Анатоліївна

кандидат психологічних наук, практичний психолог,
Волинський фаховий коледж Національного університету
харчових технологій
ORCID ID: 0000-0003-2920-2530
Україна

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД В ПРАКТИЦІ ПРОФЕСІЙНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ

Використання автобіографічного методу в професійній психології обґрунтовано необхідністю дослідження індивідуального досвіду у межах парадигми «досвід-життєдіяльність». В практиці професійного консультування та професійного відбору досить розповсюдженими є різноманітні автобіографічні анкети, проведення яких є обов'язковою вимогою до складання профорієнтаційної карти досліджуваного як у період ранньої оптації так й у період прийому на роботу. *Пропонуємо авторську розробку методу визначення стилю мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації особистості, який своїми діагностичними можливостями відповідає основним концептуальним моментам вивчення феномену особистісної події¹.*

Професійний досвід як складова індивідуального досвіду вміщує в собі ідентичні структурно-динамічні компоненти, адже аналіз подій професійного життя включений в особисте поле життєставлення людини: якщо людина аналізує своє життя з боку подій, що відбуваються у професійній сфері, то вона обов'язково повинна відчувати життєвий зміст реальних подій. Розвиток особистості в процесі професіоналізації пов'язаний з потребою у самореалізації та розгортанні особистісних потенціалів, осмисленні й здійсненні життя.

Теоретичними засадами обґрунтування емпіричного дослідження мотиваційно-сислової регуляції в професійному досвіді особистості, є положення:

1 Вірна Ж.П. Мотиваційно-сислова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. Луцьк : Ред-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім.Л.Українки, 2003. 320 с.

- Професійний досвід являє собою процес і результат функціонування смислових та ціннісних орієнтацій особистості, її життєвих позицій, установок і критеріїв особистісного ставлення до подій і явищ професійного життя. Така процесуально-результативна характеристика професійного досвіду робить можливим його розгляд в плані мотиваційно-смислової регуляції професійної активності людини, що реалізується через окремі смислові структури і процеси логікою життєвої необхідності у всіх проявах людини як суб'єкта професійної діяльності.

- Процесуальна характеристика професійного досвіду проявляється у поетапному усвідомленні професійних перцептивно-когнітивних блоків діяльності та свідомому прийнятті вимог професійної діяльності мірою набуття конкретних професійних умінь і навичок, а результативна – на фоні формування почуття задоволеності процесом професійної діяльності, включає формування професійного стилю, який для професій в системі відношень «людина-людина» є загальним життєвим стилем для їх представників.

- Мотиваційно-смислова регуляція як свідомий вплив людини на властиві їй психічні явища, виконувану нею діяльність, власну поведінку з метою підтримання і збереження оптимального характеру їх функціонування, дає змогу виділити момент об'єднання об'єкту регуляції і регулюючої системи у спрямованості регулятивних дій людини – людина здійснює ті чи інші види регулятивних впливів, об'єктом яких вона сама й є. Таким чином, особистість є узагальненою психічною системою регуляції життєдіяльності, де відбувається узагальнення життєвого досвіду у відповідності із різноманітним проявом особистісних властивостей в ситуаціях життя.

- Життєво-стильовий концепт дає змогу розглядати мотиваційно-смислової регуляцію як системне явище, яке об'єднує зміст функціонування діяльності і свідомості людини у спільну цілісність, що локалізується у площині співвіднесення функціональної і перспективної сфер життєвого часового простору та дійової реалізації в зонах актуального і потенційного досвіду особистості. Виділені психологічні механізми функціональної та перспективної сфер мотиваційно-смислової регуляції розглядаються як своєрідна проекція цілісного уявлення про особистість у її життєвому стилі.

Засвоюючи професійну діяльність, суб'єкт напрацьовує низку професійно-важливих властивостей, які відображають рівень розвитку функціональних та перспективних механізмів мотиваційно-смислової регуляції. Якщо рівень розвитку функціональних механізмів відображається у пристосуванні до ви-

мог актуальної професійної діяльності, то рівень розвитку перспективних – в активній перебудові функціональних властивостей в оперативно-реалізаційні. Особливості взаємодії функціональних та перспективних механізмів мотиваційно-сислової регуляції виражаються у стильових характеристиках професійної реалізації.

Питання впровадження даного методу обумовлено науковим удосконаленням емпіричних засобів вивчення стильових особливостей індивідуальності. Концепція стилів професійної діяльності будується на теоретичних розробках проблеми особистості як суб'єкта професійної діяльності, в яку входить низка питань, пов'язаних із вивченням його прояву як процесу адаптації суб'єкта до професійного середовища та специфікою спільної професійної діяльності суб'єктів. Однак існуюча система розроблених наукових понять залишає без уваги динамічні характеристики стильового прояву особистості та його мотиваційно-сислової координати в професійному досвіді особистості.

Отже, пропонуючи метод визначення стилю мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації, окреслимо понятійну зону його трактування, яка визначається такими положеннями:

- стиль мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації – системне та багаторівневе утворення, яке зумовлене певним симптомокомплексом різнорівневих властивостей інтегральної індивідуальності;

- стиль мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації пов'язаний з орієнтацією особистості на досягнення ефективних результатів професійної діяльності у відповідності з її вимогами та з орієнтацією на розвиток, видозміну самої діяльності та її суб'єкта в ході цього процесу;

- стиль мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації розглядається як індивідуально зумовлений процес становлення і здійснення професійної діяльності із урахуванням її формальних проявів (структура діяльності, суб'єктивно-зручні умови діяльності) та трансформаційних тенденцій, оформлених у «стильовий цикл»: початковий потенціал – його реалізація – новий потенціал і т.д. (як типовий приклад філософського закону заперечення заперечення).

Впровадження методу визначення стилю мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації особистості передбачає виявлення стильових характеристик мотиваційно-сислової регуляції, що зумовлюють розвиток професійного досвіду. За допомогою даного методу можуть бути отримані дані про основні події життя людини в минулому і майбутньому, визначені психофізіологічні і психологічні ресурси людини відповідно до рівня профе-

сійної ідентифікації, що дає можливість визначення діапазону професійної реалізації особистості.

Формування професійного досвіду не може відбуватися поза межами професійної діяльності. Загальна модель професійної підготовки включає в себе компоненти вибору, навчання, адаптації та особистісної реалізації в професійній діяльності. Ці компоненти відповідають етапам набуття професійного досвіду у послідовності – етапи оптації, адепта, адаптації, інтернала і майстра, - в яких реалізується послідовність усвідомлення образу професійної діяльності, набуття професійних навичок і вмінь та вироблення професійного стилю діяльності.

Процесуальна характеристика набуття професійного досвіду супроводжується результативним змістом уявлень суб'єкта про себе та власний шлях професійного розвитку, що виражається в усвідомленні образного уявлення про себе як професіонала і професіонала-еталона через усвідомлюване рефлексування умов і засобів професійної діяльності засобом індивідуалізованого особистісного смислу. Отже, результатом набуття професійного досвіду виступає зміст професійної ідентифікації, який за оптимальних варіантів його прояву локалізується у полярних формах – позитивна і негативна форми професійної ідентифікації, які можуть диференціюватися й на проміжні форми.

Вивчення змісту професійної ідентифікації особистості на кожному з етапів її професійного становлення вміщує аналіз мотиваційно-сміслових утворень, які інтегрують у собі різноманітні мотиваційні й ціннісні тенденції, при цьому на вершині цієї ієрархічної системи опиняються симптомокомплекси властивостей, які узагальнюють цілісну психологічну характеристику особистості у стильових особливостях її професійної реалізації. Ієрархічність особистісних властивостей «нарощується» мотиваційними та ціннісними утвореннями, які засобом регуляційних впливів визначають особистісні резерви формування адекватного стилю мотиваційно-сміслової регуляції професійної реалізації.

Кожен з етапів професійного становлення зумовлений факторами зовнішньої і внутрішньої мотивації, зіткнення яких в реальній обстановці професійної діяльності приводить до особистісного вибору альтернатив професійної реалізації.

Аналізуючи можливі варіанти прояву взаємодії зовнішньої і внутрішньої мотивації, було виділено два типи – позитивний і негативний типи взаємодії, кожен з яких диференціюється на підтипи: позитивний тип поділяється на гармонійний (варіант позитивної взаємодії, який виражається у взаємному доповненні зовнішніх і внутрішніх мотивів професійної діяльності; це тип збалансованості в усвідомленні професійного образу через соціалізований особистісний

смысл) і стимулюючий (варіант позитивної взаємодії, якому властиве почергове стимулювання зовнішніх і внутрішніх мотивів професійної діяльності при відповідній збалансованості усвідомлення професійного образу), і негативний тип – на індивідуальний (варіант негативної взаємодії, який характеризується неадекватною до умов і засобів професійної діяльності трансформацією як зовнішніх, так й внутрішніх мотивів, що сприяє деформації у адекватності оцінок і самооцінок особистості) та деструктивний (варіант негативної взаємодії, який характеризується розходженням зовнішніх й внутрішніх мотивів професійної діяльності в бік домінування зовнішньої мотивації, що сприяє створенню неадекватної особистісної позиції аж до втрати смислу виконання професійної діяльності).

Схематичне зображення типів взаємодії зовнішніх і внутрішніх мотивів професійної діяльності представлено на рис.1.

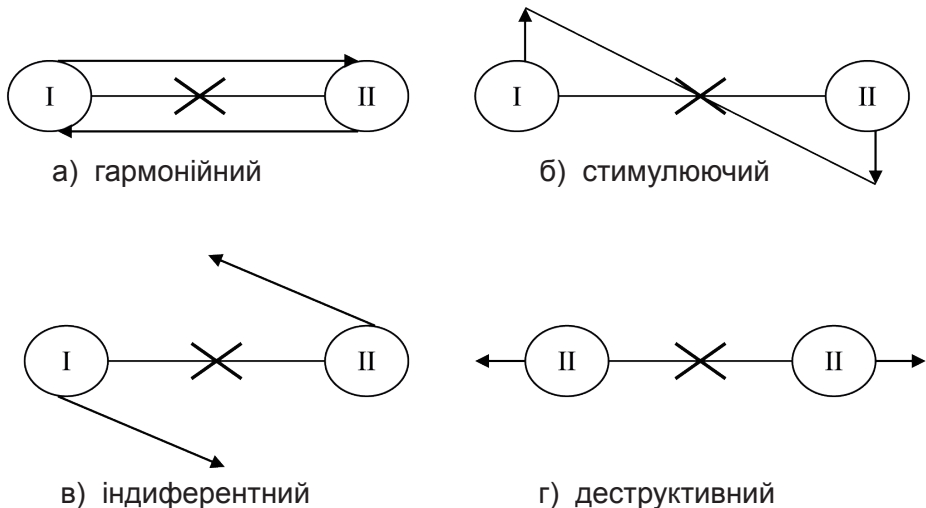

Рис. 1. Типи взаємодії зовнішніх і внутрішніх мотивів професійної діяльності

Примітка:

I – фактори зовнішньої мотивації

II – фактори внутрішньої мотивації

Типологія взаємодії зовнішньої та внутрішньої мотивації в процесі набуття професійного досвіду демонструє необхідність розгляду ціннісних орієнтацій, які функціонують у формі вироблення суспільних ідеалів у свідомості людини до мотиваційних «моделей потребного», регулятивна роль яких є безперечною. Апогеєм розвитку ціннісної сфери є уявлення про сенс життя.

Досить часто у працюючих людей спостерігається тенденція прояву глибокої особистісної незадоволеності життям в цілому, і професією зокрема. Осо-

бливо багато серед них молодих людей, робочий стаж яких сягає менше трьох років. Такі дані насторожують, адже попереду життя, позбавлене сенсу, а, відповідно, людина знаходиться в стані психологічної нестійкості, втрати «самої себе». Для того, щоб реалізувати регулятивний підхід у вивченні ціннісної сфери людини, нами використовувалася система трактування термінальних (як кінцева мета індивідуального існування з особистої та суспільної точок зору, яка заслуговує того, щоб до неї прагнули) та інструментальних (як переважний спосіб дій з особистої і суспільної точок зору у певних ситуаціях) цінностей. Адже про адекватну поведінку в повному її смислі можна говорити лише тоді, коли людина пристосовується до суспільного середовища, а, відповідно, й до вимог професійної діяльності. Звичайно, найоптимальнішим варіантом є той, коли смисл життя і професійної діяльності співпадають. Однак, можливий й такий варіант, коли вони суперечать один одному. Все залежить від регулятивних детермінант ціннісно-сислової сфери особистості.

Нами виокремлено такі форми ціннісної регуляції як: адекватна форма, що відповідає можливостям професійної реалізації особистості; неадекватна форма, яка суперечить цим можливостям. Дослідження стилів мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації потрібно проводити не тільки у сфері актуального досвіду, що робить його «статично» фрагментарним і відірваним від активного життєздійснення людини, але й у часовій перспективі засобом фіксації функціональних життєво-професійних можливостей на кожному з етапів професійної реалізації.

Тому нами виділяється два рівня фіксації професійного досвіду: 1 – операційний (поетапний) – здійснюється протягом певного часу (етапу) і визначає рівень актуального усвідомлення вимог професійної діяльності; 2 – тенденційний (довготривалий) – здійснюється протягом тривалого включення людини в умови практичної діяльності і визначає рівень потенційної професійної реалізації. Їх комплексне застосування дає змогу простежити тенденційні закономірності мотиваційно-сислової регуляції у результативних характеристиках професійного досвіду. Комплексне застосування операційної та тенденційної фіксації професійного досвіду дає змогу простежити структурно-функціональні (актуальний професійний досвід) та динамічні (постактуальний професійний досвід) закономірності мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації особистості.

Варіанти поетапної фіксації професійного досвіду у різних комбінаціях психологічної наповненості форм професійної ідентифікації та типологічного

змісту мотиваційної взаємодії із відповідним визначенням адекватності (неадекватності) ціннісної регуляції у професійній реалізації особистості, й будуть становити основу типології стилів мотиваційно-сміслової регуляції професійної реалізації особистості.

Процесуальна характеристика набуття професійного досвіду, що відповідає поетапній послідовності усвідомлення образу професійної діяльності, набуття професійних навичок і вмінь та вироблення професійного стилю діяльності містить певні відмінності в учбово-професійній та власне професійній діяльності, які будуть розглядатися окремо одна від одної. Так в учбово-професійній діяльності виокремлюють три компоненти формування професійного досвіду, як-от: усвідомлення образу професійної діяльності, набуття професійних навичок і вмінь та первинна реалізація професійних знань і вмінь, які відповідають основним етапам професійного становлення (оптант, цільовий оптант, адепт), а у професійній діяльності – адаптація до професійної діяльності, спеціалізація професійних вмінь і навичок, удосконалення профнавичок до рівня майстерності (адаптант, інтернал, майстер).

Трикомпонентна структура учбово-професійної та власне професійної діяльності дозволяє виділити вісім варіантів тенденційної фіксації професійного досвіду, загальна модель якої представлена у рис. 2.

	оптант (адаптант)	цільовий оптант (інтернал)	адепт (майстер)
1	+	+	+
2	+	+	-
3	+	-	-
4	+	-	+
5	-	-	-
6	-	+	+
7	-	-	+
8	-	+	-

Рис. 2. Варіанти тенденційної фіксації професійного досвіду

Якщо в реальному житті мотиваційно-сміслова регуляція діяльності людини не завжди здійснюється як актуально-усвідомлюваний процес, то в професійній діяльності сам факт презентації професійних вимог в свідомості вимагає чіткого їх поетапного диференціювання.

Вміння свідомого рефлексування подій в реальному житті, в першу чергу, позначається на аналізі їх змісту і суттєво впливає на процес рефлексування змісту подій професійного життя у вигляді актуально-потенційного ставлення до умов і засобів професійної діяльності завдяки індивідуалізації смислу, в

якому утримуються мотиваційні резерви особистості. Тому використання у дослідженні автобіографічних показників випробуваних суттєво доповнює їх психологічний портрет.

Автобіографічні показники охоплюють не тільки зовнішню сторону життя, але й сферу думок і емоційних переживань особистості. Кількісний аналіз фактів життя (кількість подій, їх значущість, сила впливу тощо) дає змогу виміряти різноманітні форми життєвої активності людини, а відповідно стати основою обґрунтування стилю мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації особистості.

Тому, стилі мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації особистості правомірно розглядати в аспекті узагальнення життєвих фактів досвіду, які показниками кількісної диференційованості подій (сила, значущість, час рефлексії і антиципації) впливають на ідентифікаційну результативність професійного досвіду особистості.

Таким чином, окреслені аспекти обґрунтування мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації особистості знаходять свою реалізацію у вивченні професійного досвіду через визначення їх стильових характеристик. Запропонована схема операційно-тенденційної фіксації професійного досвіду дозволяє виділити основні орієнтири визначення стилю мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації особистості (рис. 3).

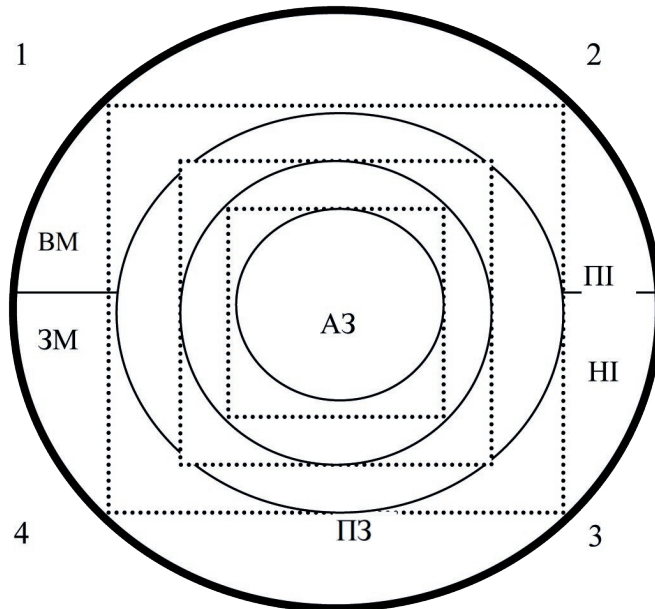

Рис. 3. Схема операційно-тенденційної фіксації професійного досвіду особистості

Примітки:

АЗ – актуальна зона професійної реалізації особистості;

ПЗ – потенційна зона професійної реалізації особистості;

ВМ - внутрішня мотивація;

ЗМ - зовнішня мотивація;

ПІ - позитивні форми професійної ідентифікації;

НІ - негативні форми професійної ідентифікації;

□ - етапи професійної діяльності (I, II, III);

1, 2, 3, 4 – гармонійний, стимулюючий, індіферентний, деструктивний типи мотиваційної взаємодії.

Реалізація методу визначення стилю мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації особистості потребує чіткої організації проведення експерименту, адже крім визначення актуальних «робочих» зон професійного досвіду засобами операційної фіксації, визначається тенденційна послідовність динамічного прояву «стильового циклу».

У завершенні слід наголосити, що визначення стилю мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації допоможе визначити альтернативні варіанти конструювання професійного досвіду фахівця на всіх фазах його професійного становлення.

Подібні моменти прояву професійної відчуженості зустрічаються й в дослідженнях, які проводилися нами з метою прикладного використання методу визначення стилю мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації. Зокрема, у визначенні стильових характеристик мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації вчителів загальноосвітніх шкіл та допоміжних шкіл-інтернатів для розумово-відсталих дітей².

Для типологічного аналізу вся вибірка була поділена на три групи: адаптанти (до 3-років стажу), інтернали (до 5-х років стажу) та майстри (більше 10-ти років стажу). Фіксація стилів актуального професійного досвіду дозволила прослідкувати відмінності їх внутрішньої структури, а також окреслити їх потенційну оперативність змінювання. Після проведення процедури визначення форм професійної ідентифікації в кожній з експериментальних груп, було відмічено зростання показників прояву конструктивного стилю в ході набуття професійного досвіду (рис. 4).

Вивчення психологічного змісту стилів актуального професійного досвіду засобами діагностичних методик, демонструє їх співвідношення із показниками «емоційного вигорання», особистісних властивостей, психічного стану та комунікативних характеристик емоційного реагування на оточуючих людей (учнів)

2 Вірна Ж.П., Іванашко О.Є. Актуально-потенційні закономірності прояву стилів мотиваційно-сислової регуляції професійної реалізації педагогів. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць. Київ, 2004. Т. IV. Вип. 4. 43–53.

та події (професійні ситуації). Показники “емоційного вигорання”, які виступили й орієнтирами визначення типової взаємодії мотиваційної активності у своєму кількісному вираженні підтримують визначений стиль у характеристиках емоційно-особистісного прийняття професійної діяльності.

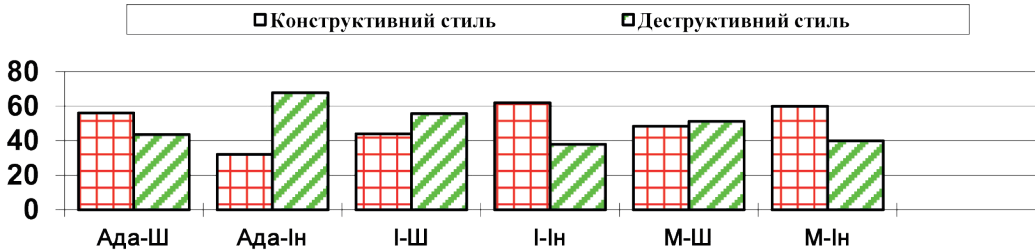

Рис. 4. Відсотковий розподіл показників належності випробуваних вчителів до стилів актуального професійного досвіду

Примітки:

Ада_Ш – адаптанти (школа); Ада-Ін – адаптанти (інтернат); І-Ш – інтерни (школа); І-Ін – інтерни (інтернат); М-Ш – майстри (школа); М-Ін – майстри (інтернат)

Простежується закономірність прояву стилів мотиваційно-смыслові регуляції професійної реалізації у вчителів, які працюють в різних освітніх закладах: в ході набуття професійного досвіду відбувається зміщення мотиваційно-смыслових акцентів у бік конструктивної спрямованості, що супроводжується, по-перше, особливостями психічного стану, а по-друге, особистісними властивостями врівноваженості, самоприйняття і самоповаги, інтернальністю в сфері міжособистісних відносин, сім'ї і виробництва.

У вчителів, які працюють у загальноосвітній школі, тенденція до стильової деструктивної спрямованості виражається у негативному ставленні до об'єктів професійної діяльності через такі компоненти емоційного вигорання, як напруження і виснаження; а у вчителів, які працюють у допоміжних школах-інтернатах – через компоненти резистенції та напруження. Прояви емоційного вигорання у показниках вище середнього, супроводжуються надмірною екстраверсією, яка знаходить своє підтвердження у негативних станах самопочуття і настрою, дратівливості, спонтанній та реактивній агресивності, хоча рівень їх комунікативних вмінь демонструє високі результати.

Такі висновки говорять, що мотиваційні чинники конструктивної (деструктивної) характеристики стилів мотиваційно-смыслові регуляції професійної реалізації є полімодальними, але їм властива полярність прояву у типах взаємодії зовнішньої і внутрішньої мотивації професійної діяльності (позитивної – у конструктивному, та негативної - у деструктивному стилях).

Варто навести ще одне дослідження Г. Гайдук, в основу якого покладено життєво-стильовий концепт мотиваційно-сміслової регуляції особистісної реалізації³. Зокрема, Г. Гайдук розглядає професійну толерантність як актуально-функціональну властивість особистості. При цьому в актуальній зоні професійної реалізації людина фіксує змістову сторону мотиваційної, комунікативної, емоційно-ціннісної та поведінкової установок і безпосередньо зайнята побудовою діяльності для реалізації цих установок. Таким чином операційно-динамічні та емоційно-регулятивні характеристики особистості фахівця є лише функціональними засобами, за якими можна визначити його професійну придатність.

Водночас не виключаємо прояв професійної толерантності як потенційно-перспективного утворення, яке буде визначати успішність професійної діяльності в майбутньому. Спробуємо пояснити: сприйняття людей у типових професійних ситуаціях, де чітко визначена як поведінка об'єкта пізнання, так й лінія власної поведінки; корекція власної поведінки в складних ситуаціях; особливості сприйняття експресії; значуще коло спілкування – все це є основою ефективної професійної адаптації особистості до умов практичної діяльності. З цього приводу Ж. Вірна зазначає, що «актуально-функціональний професійний досвід під впливом підпорядкувальних тенденцій мотиваційно-сміслової регуляції є своєрідним показником спеціалізації професійних вмінь, які визначають зону потенційної оперативності їх реалізації у майбутньому»⁴.

Характеризуючи професійну толерантність як актуально-функціональну властивість особистості, потрібно зазначити, що у професійній діяльності, і зокрема діяльності фахівця соціономічної сфери, а у нашому випадку, фахівця-педагога, конкретні толерантні вміння, які функціонують у вигляді засвоєних мотиваційних, комунікативних, емоційно-ціннісних та поведінкових патернів, визначають рівень їх професійної придатності.

Отже, використання методу визначення стилю мотиваційно-сміслової регуляції професійної реалізації продемонструвало його дієвість у прикладних дослідженнях.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-92-102

3 Гайдук Г.А. Мотиваційно-сміслові чинники професійної толерантності педагога. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. : 19.00.01. Луцьк, 2019. 20 с.

4 Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. Луцьк : Ред-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім.Л.Українки, 2003. С. 268.

ГОШОВСЬКА Дарія Тарасівна

кандидат психологічних наук, доцент,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-2675-8015
Україна

ГОШОВСЬКИЙ Ярослав Олександрович

доктор психологічних наук, професор,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-1026-386X
Україна

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ БІДНОСТІ, ДЕПРИВОВАНИЙ ХРОНОТОП І МАРГІНАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Депривація (соціальна, сімейна, сенсорна, комунікативна, матеріальна, економічна, сексуальна, духовно соматична та ін.) як панпсихічний стан, як поліфундаментальні обмеження і блокада психо- і соціогенези людини потужним плетивом детермінує її життєдіяльність на зламі тисячоліть. Загрожений пандемійними викликами і страхами, воєнними діями на Сході держави, економічними негараздами наш соціум перебуває в умовах потужного тиску різновидової депривації, зокрема економічної як синоніміїності і симптоматики психології бідності. Напротивагу поняттю "золотий мільярд" значна кількість мешканців планети Земля є суспільством бідних, знедолених, яке має дуже низький матеріальний добробут і кардинально відмінний від багатих доступ до соціальних благ, харчів, послуг, освіти, відпочинку тощо. Трактування реалій сьогодення видається досить доречним крізь призму карнавалу свідомості і поліфонії контркультурних сенсів (за М. Бахтіним), а депривований хронотоп як розбалансованість просторово-часових параметрів життєосмислення людини, що зазнає численних блокувань власного психосоціального розвитку, постає ледь не ключовою ментальною ознакою.

Ми вважаємо, що матеріально депривована, бідна людина живе у специфічному хронотопі як плетиві об'єктивно-суб'єктивних рефлексій і репрезентацій соціального і приватного простору й часу. Депривований хронотоп має маргіналізаційний і знеособлювальний ефект, що істотно ускладнює та розбалансовує просоціальні інтенції людини, сповільнює або спотворює її вітальну активність¹.

¹ Гошовський Я. Депривований хронотоп як негативний чинник самореалізації особистості. Освіта регіону. 2010. № 1. С.123-127.[in Ukrainian]

К. Аксьонов відзначає існування соціальної сегрегації просторів особистісної діяльності у посттрансформаційному глобальному місті, метрополісі й наголошує, що кардинальні зміни призвели до виразного розподілу простору міста між людьми різного соціального статусу, а це істотно вплинуло на їхні щоденні, щотижневі, щорічні та інші маршрути пересування й об'єкти відвідування. Тіснява, надмірна щільність і складність пересування у великому місті як маркери соціальної сегрегації просторів особистої діяльності істотно розбалансовують просторово-часові параметри як споживчої поведінки й роботи, так і соціальних контактів та відпочинку у представників різних соціальних груп. Скутість простору обмежує динаміку соціальних ліфтів, підвищує ризик виникнення міжособистісних конфліктів і сприяє формуванню ізольованих зон проживання різнорідних груп населення, тобто культивує різновидову, насамперед майному сегрегацію. Маргінальність соціально депривованих осіб проявляється у великому місті особливо складно, адже межі особистісних кордонів є різноплановими і травмогенними. Чітко помітною постає поляризація між багатими, комфортними і безпечними «панськими кварталами» і бідними, дискомфортними та криміногенними нетрями для злидарів².

М. Ахметова розглядає хронотоп міста як один з аспектів у списку важливих локальних ознак, який разом з ландшафтно-кліматичними характеристиками, визначними земляками і місцевими знаменитостями, специфікою місцевого мовлення, соціолекту, діалекту тощо маркує просторово-часове перебування людини в певних конкретних межах цивілізаційного ототожнення. Простір міста у текстах в соціальних мережах описується зазвичай досить детально, а повсякденні локуси (будинки, в яких проживає людина, вулиці, якими найчастіше ходить, житлові райони, зупинки транспорту, місця відпочинку та інші часто використовувані і відвідувані локації) обираються елементами, які доповнюють своєрідністю презентаційну візитівку людини. Маргінальності притаманний амбівалентний і розгублений модус усвідомлення просторово-часових параметрів життєдіяльності³.

На думку Л. Алексєєвої, безпритульні виступають дуже частим і вразливим об'єктом соціальної дискредитації, оскільки зазвичай трактуються у масовій свідомості як соціальні аутсайтери, суспільний баласт. Безпритульні переживають численні маргіналізаційні стани, статуси і комплекси, зокрема

2 Аксенов К.Э. Социальная сегрегация пространств личной деятельности в посттрансформационном метрополисе (на примере Санкт-Петербурга). Известия Русского географического общества. 2009. Т. 141. № 1. С. 9. [in Russian]

3 Ахметова, М.В. Пространство города и город в пространстве (Интернет-тексты «Вы из N, если...»). Антропологический форум. 2011. № S15. С. 330–358 [in Russian]

меншовартісної належності до знехтуваних вигнанців, які ніколи не спроможні зблизитися з "нормальною більшістю". Інтеграція представників маргінального безпритульного світу відбувається завдяки пасивним тактикам їхнього пристосування до соціуму через надання допомоги, тоді як правильним, на думку авторки, буде їхнє трудове ресоціалізування як надання можливостей для повторного повернення в матеріально детерміновані просторово-часові реалії соціуму⁴.

Цікавим ракурсом є алкогольна стигма, що накладається на безпритульних алкоголіків, які за допомогою найрізноманітніших хитрощів (украсти, випросити, роздобути на "пляшку") прагнуть через "ритуал спільного розпивання" підтримувати ілюзію повсякденного життєвого просторо-часового і соціального ритму та власної значущості для собі подібних.

Як вважає С. Баньковська, чужаки мають численні проблеми із втратою та набуттям меж і значно частіше можуть стати маргіналами, оскільки перебувають в ускладнених "дифузних формах соціальності", що породжує проблеми з вилаштуваністю такого ідентифікаційного ряду понять, як "простір", "час" і "рух". Маргінали досить часто переживають душевні колізії, дисонанси, поведінкову неадекватність і недоречність, а їхня ідентичність є "гібридною", адже має доторк до меж багатьох груп, які по різному їх рецептують або нехтують⁵.

Т. Бахматова і Ю. Чусова висвітлюють ризики соціальної ексклюзії сиріт, адже внаслідок негативного впливу різновидової депривації в них значно частіше, ніж в однолітків, може проявлятися криміногенна поведінка. Поява девіантної поведінки у сиріт є наслідком недостатньої доступності легітимних соціальних механізмів задоволення базових потреб, а також дисфункції соціальних інститутів. Констатовано, що сироти доволі часто не мають змоги скористатися наданими їм трудовими і соціальними правами, почувуються біднішими, ніж інші, а це істотно знижує рівень їхньої професійної та особистісної конкурентоспроможності. Внаслідок негативного деприваційного тиску сироти схильні переживати амбівалентні маргінальні психостани та психоемоційне вигорання⁶.

4 Алексеева, Л.С. Бездомные как объект социальной дискредитации. Социологические исследования. 2003. № 9. С.52–61 [in Russian]

5 Баньковская С.П. Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности. Бесплатная интернет-библиотека. URL: <http://doc.knigi-x.ru/22raznoe/434523-1-s-bankovskaya-chuzhaki-granici-ponyatiyu-socialnoy-marginalnosti-otechestvennie-zapiski-2.php> (дата обращения. 25.01.2019).

6 Бахматова Т.Г., Чусова Ю.А. Социальная эксклюзия сирот как детерминант криминального поведения. Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. 2015. Т. 9. № 4. С. 674–681 [in Russian]

Ми вважаємо, що трансформаційна мінливість і динамічність сучасного світу, в якому рухливість, по суті, стала універсальним феноменом і типовою ознакою, стимулює як глобалізаційні тенденції, так і певною мірою може культивувати маргінальність, оскільки людина все частіше має вірогідність виявитися між різних просторово-часових меж, ніж це було колись. Безперечно, маргіналізація значно зростає в умовах перехідного суспільства, а соціальний успіх маргіналами досягається значно складніше, ніж ідентифікованою в певних просторово-часових реаліях людиною. Маргінали часто мають мозаїчну і дискретну картину світу, перепади емоційно-вольових спонукань, намагаються вилаштувати (або активно подолати) психологічні бар'єри, зазнають агресивних впливів та складно долають адаптаційні проблеми. Маргінальність зумовлюється віддаленістю людини від «моральних ресурсів» і провокує страждальницькі, ізоляціоністські життєві наративи вигнанця та знехтуваного. Згідно із загальновідомим твердженням Г. Зіммеля в його "Експурсі про чужака" (*Die Einheit von Naehе und Entfernthеit* – єдність близькості і відстані), ключовим критерієм диференціації «свій-чужий» виступає якраз міра близькості-віддаленості від групи. Тому у просторовому векторі чужаком вважається людина, яка найвіддаленіша від ціннісно-функціонального змісту групи, а в часовому вимірі називається та, якої не було «на початку» становлення групи. Безперечно, перебування на маргінесі зумовлює дихотомійний модус самоусвідомлення та культивує в особистості депривований хронотоп.

Варто наголосити, що стигмаційний статус бездомної людини як безпритульного волоцюги зумовлює появу у масовій свідомості таких номінаційно-характерологічних маркерів як маргінал, особа, що живе з жебрацтва, крадіжок, обману та є безхатьком, голодранцем, ледарем, пройдиством, який постійно змінює місце перебування через власні соціальну невлаштованість, відсутність "даха над головою", лінощі тощо. Типовими локаціями для тих, хто переживає житлово-деприваційні обмеження, стають підвороття, дахи будинків, вокзали, теплотраси, міські сміттєзвалища, покинуті будівлі, парки і сквери, що породжує відчуття знехтуваності, занедбановсті і непотрібності, а неспроможність знайти місце, щоб переночувати, зігрітися, поїсти тощо потужно фруструє, маргіналізує і блокує вітальну активність бідної людини. Відсутність житла як власного комфортно-інтимного простору частково компенсується звичними територіальними місцями-нічліжками, однак базове усвідомлення своєї безпритульності, накладаючись на песимістичне, безвихідне і позбавлене позитивних

перспектив становище, породжує екзистенційну кризу, внаслідок чого бездомність прирікає людину-маргінала на стрімке і болісне деградаційне падіння на соціальне дно. Будучи типовим і майже неодмінним атрибутом бідного, бездомного життя, алкоголізм стає тією важкою стигмою, яка дає підстави представникам так званої "нормальної" спільноти транслювати на них свої страхи, упередження і стереотипи та приписувати всім без винятку депривованим бездомним характерологічні ознаки тих, які втратили людську подобу ("нелюдей" (un - humaines), "недолюдей" (Untermensch), волоцюг "clochard" тощо), від яких суспільству потрібно негайно і системно позбавлятися, як від «покидьків і прокажених».

Слід зазначити, що на відміну від існування стереотипу про «романтику волоцюжного життя» зазвичай існують і переважають реальні кризові життєві обставини і ситуації, коли ризик потрапляння в соціальну яму, вихід з якої є вкрай складним (або й неможливим), завдає потужного удару по життєвому оптимізму та зумовлює переважання особистісного дисбалансу, амбівалентності й дезорганізованості. Бідні страти населення в умовах постійної нужди виробляють власні настановлення, цінності і стійкі моделі поведінки, а самотність і страх перед невідомістю матеріально депривованого теперішнього і майбутнього зумовлюють як зниження рівня домагань, самооцінки, песимізму і відсутності довготривалої життєвої перспективи, так і до виправдання себе та власних вад, надмірного екстернального локусу контролю і звинувачення інших людей, обставин, долі у своїй знедоленій і бідній життєвій ситуації.

Звичайно, бідним, бездомним людям досить часто властиві безнадія, апатія та депресивний модус світобачення, тому вкрай необхідне задіяння глобальних економічних, політичних, соціальних ревіталізаційних реформ з метою зниження загального індексу психосоціальної бідності.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-103-107

КОРДУНОВА Наталія Олександрівна

кандидат психологічних наук, доцент,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-4683-0929

Україна

МУДРАК Ігор Аркадійович

кандидат психологічних наук, доцент,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-9003-0435

Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА

Соціальні, політичні та економічні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, зумовили виникнення дезінтеграції емоційного життя людини. Сучасна реальність є невичерпним джерелом стресових, критичних, травмуючих ситуацій. Повсякденна психічна травматизація є неминучим явищем, в якому проявляється ставлення людини до різноманітних факторів її життя. Внаслідок цього емоційна сфера стає вразливою. Тому надзвичайно важливим є усвідомлення людиною ролі та значення емоційної сфери в оптимізації діяльності, спілкування, психічного і фізичного здоров'я.

Усе зазначене стосується педагогічної діяльності, оскільки учитель є провідною фігурою системи освіти, його особистість і поведінка здійснюють величезний виховний і психологічний вплив на особистість учня. Від фізичного та психічного здоров'я педагога залежить здоров'я підрастаючого покоління. Результати досліджень Л.М. Мітіної свідчать, що різке погіршення здоров'я учнів багато в чому визначається невротизованим середовищем, створюваним різними чинниками, а також учителями. Слід зазначити, що професія педагога належить до ряду стресогенних, що вимагає від нього великих резервів емоційної саморегуляції та самовладання¹.

Не дивно, що учительство як професійна група відрізняється вкрай низькими показниками фізичного та психічного здоров'я. І ці показники знижуються в міру збільшення стажу роботи в школі. Для учителів зі стажем роботи в школі 15-20 років характерні «педагогічні кризи», «виснаження», «вигорання». У третини учителів (більше 30%) показник ступеня соціальної адаптації дорівнює або нижчий, ніж у хворих неврозами².

1 Митина Л. М. (1998). Психологія професійного розвитку учителя. Москва: Флінга. 200 с.

2 Аршава І. Ф. (2006). Емоційна стійкість людини та її діагностика: монографія. Донецьк: Вид-во ДНУ. 336 с.

Особливістю педагогічної діяльності є висока емоційна напруженість та відповідальність. Численні емоційні фактори носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Ситуації емоційного перевантаження, пов'язані з високим рівнем афективної напруженості, дезорганізують педагогічну діяльність, яка належить до складних, відповідальних, творчих видів діяльності. Повторювання ситуацій професійних стресів призводить до виснаження нервової системи педагогів, емоційних зривів. У зв'язку з цим у своїй праці педагог постійно стикається з необхідністю керування емоційними станами. Це викликає потребу пошуку найефективніших способів емоційної регуляції й саморегуляції учителя в напружених ситуаціях професійної діяльності.

Вивчення проблеми впливу напружених ситуацій на діяльність людини виявило, що вирішальна умова збереження стійкості й ефективної діяльності в таких ситуаціях є індивідуальні якості людини, її здібності, навички, установки, характер, темперамент та інші якості особистості³.

Розвиткові психологічного напруження сприяє також специфіка педагогічної діяльності учителя, характер якої позначається на особливостях емоційних переживань.

Аналіз емоційних переживань у психологічній літературі носить багатоаспектний характер. Це пов'язано з вивченням природи переживань, їх функціонального призначення. Переживання розглядаються як форма ставлення до ситуації, як форма емоційного відображення, як цілісний психічний акт, який включає всі сторони психіки й відображає всю повноту буття індивідуальності. Переживання в психології розглядаються не лише як факт внутрішнього досвіду особистості, а й як особлива діяльність, за допомогою якої людині вдається перенести складні життєві ситуації⁴.

Вивчаючи проблему напруженості, особливу роль психологи відводять емоційному компоненту, який співвідносить значущість ситуацій для суб'єкта з конкретними обставинами. Емоційні процеси розглядаються як функціональна система емоційного регулювання напруженої діяльності та психічні процеси, які беруть участь у ній, отже, як необхідна умова продуктивної реалізації цієї діяльності⁵. Емоційні процеси виконують регулятивно-впливову

3 Санникова О. П. (1996). Эмоциональность в структуре профессиональных свойств личности: Дис. д-ра психол. наук: 19.00.07. Киев. 406 с.

4 Бурлачук Л. Ф., Коржова Е. Ю. (1998). Психология жизненных ситуаций. Москва: Российское педагогическое агенство. 192 с.

5 Кириленко Т. С. (2007). Аналіз емоційного світу особистості: теоретичні положення, прояви та методичні прийоми. Психологія. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. № 27 – 28. С. 30 – 32.

й керуючу функції в педагогічній діяльності. Емоції, що переживає учитель, детермінують мотиви педагогічного спілкування, впливають на розвиток комунікативних умінь і техніки педагогічної взаємодії⁶.

Загалом емпатійні стосунки й позитивний емоційний тон є необхідною складовою оптимального педагогічного спілкування. Соціальна, оцінна й регулятивна функції емоцій значною мірою визначають характер, шлях і спосіб прийняття рішень педагогом. Методи навчання й дидактичні прийоми, обрані учителем, є ефективнішими за умови акцентуації на емоційну виразність фраз та інтонацій, мімічні, пантомімічні способи передачі інформації та почуттів⁷.

Активність учителя є результатом впливу різних за структурою і складом психічних станів. Непродуктивні емоційні стани знижують ефективність навчання й виховання, підвищують конфліктність у взаємостосунках із класом і колегами.

Ми вважаємо, що реальний педагогічний процес включає в себе крім специфічно діяльній активності учителя, також його поведінкову активність. На поведінковому рівні суб'єктні характеристики педагога залишаються нездіяними, оскільки його активність здійснюється під впливом емоцій як афективних структур минулого досвіду, функціонування яких підпорядковане динаміці внутрішнього психологічного життя й які регулюють поведінку згідно з особистісним змістом ситуації для учителя. З переходом учителя на діяльній рівень, пов'язаний з цільовою детермінацією активності, емоції, що впливають на поведінку, підлягають довільній регуляції згідно з поставленою метою педагогічної діяльності.

Аналіз наукової літератури дає можливість стверджувати, що особливості педагогічної діяльності є висока емоційна напруженість, яка може впливати на ефективність діяльності. Численні емоціогенні фактори носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Особливості впливу напруженої ситуації залежать від психічного стану педагога, його індивідуальних властивостей. Емоційні переживання учителя є необхідною умовою здійснення напруженої діяльності, вони опосередковують вплив комплексу об'єктивно складних умов і сприяють успішному здійсненню поставленої мети. Порушення регулюючої функції емоцій можливі при неузгодженості характеристик емоційного процесу педагога з конкретними особливостями й умовами діяльності.

6 Ильин Е. П. (2002). Эмоции и чувства. Санкт-Петербург: Питер. 752 с.

7 Семиченко В. А. (2001). Психология эмоций. Київ: Вища школа. 236 с.

Несприятливі впливи напружених факторів ведуть до насиченості педагогічної діяльності інформаційними і емоційними стресами.

У зв'язку з цим виникає необхідність пошуку найефективніших способів регуляції й саморегуляції емоційних станів учителя в професійній діяльності. У нашому дослідженні вивчалися особливості емоційної сфери та її регуляції у професійній діяльності педагога в напружених ситуаціях.

Дослідження проводилося в напрямку виявлення емоційних станів, які найчастіше переживають учителі в напружених педагогічних ситуаціях взаємодії з різними учасниками навчально-виховного процесу, виявленні зв'язку емоційних станів з рівнем напружених ситуацій, а також вивченні індивідуально-типологічних особливостей емоційної сфери та емоційної регуляції діяльності учителів, що визначають домінування певних емоційних показників поведінки в напружених педагогічних ситуаціях.

Дослідження показало, що в напружених педагогічних ситуаціях педагоги переживають здебільшого негативні емоційні стани з підвищеною психічною активністю (обурення, гнів, тривога, дратівливість, нервозність), а також неврівноважені стани із зниженою активністю (розгубленість, почуття приниження). Виявлено, що найнапруженішими є ситуації взаємодії з учнями на уроках, керівництво їхньою самостійною роботою, організація і проведення навчально-виховних заходів. Так 56% напружених педагогічних ситуацій належать до системи відносин "учитель-учень", 24% – "учитель-колеги", 18% – "учитель-батьки".

Ранжування стимульних ситуацій за рівнем напруженості дозволило виявити взаємозв'язок між особливостями напружених емоційних ситуацій і характеристиками емоційної регуляції в них діяльності педагога. Метод експертної оцінки, процедура ранжування і статистичне опрацювання дозволило виділити такі рівні напруженості: низький, середній, високий.

Порівняльний аналіз частоти переживання різних емоційних станів залежно від рівня напруженості педагогічної ситуації, показав, що у педагогів існують певні тенденції емоційного реагування в цих ситуаціях. Характерним є те, що в помірно напруженій ситуації учителі проявляють гнів, обурення й дратівливість, що свідчить про специфіку процесів емоційної регуляції на цьому рівні напруженості.

У педагогічній ситуації вираженого і високого рівнів напруженості частота переживання емоційних станів гніву, обурення і дратівливості помітно знижується, але зростають показники занепокоєності, здивування й зацікавленості.

Це можна розглядати як тимчасову зупинку діяльності, коли напрямок майбутніх дій ще не склався внаслідок невизначеності, непослідовності стимульної ситуації. Наші дані свідчать про те, що значна частина учителів не готова до миттєвого реагування на подібні ситуації.

Вивчення індивідуальних емоційних якостей, які закріпилися в педагогів у результаті їхнього емоційного досвіду, виявило, що 43% учителів властивий високий і дуже високий рівень тривожності, у 36% – середній, з тенденцією до високого рівня тривожності. В умовах насиченого емоціогенними ситуаціями шкільне життя є чинником виникнення надмірного напруження, розгубленості, невпевненості, занепокоєння, відчуття некомпетентності, які перешкоджають успішній діяльності. Низький рівень тривожності в педагогів нашої вибірки не виявлений (табл. 1).

Таблиця 1.

Розподіл педагогів за рівнем виразності емоційних особливостей

Рівень вираженості	Шкала опитувальника і кількість опитуваних у %											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Високий	52	10	39	48	11	16	25	53	42	14	49	9
Середній	40	45	51	42	47	60	58	36	54	59	44	35
Низький	8	45	10	10	42	24	17	11	4	27	7	56

Примітка: 1 – невротичність; 2 – спонтанна агресивність; 3 – репресивність; 4 – дратівливість; 5 – комунікабельність; 6 – врівноваженість; 7 – реактивна агресія; 8 – сором'язливість; 9 – відкритість; 10 – екстраверсія-інтроверсія; 11 – емоційна лабільність; 12 – маскуліність-фемінність.

Діагностовані індивідуальні особливості педагога між собою статистично значуще корелюють ($p < 0,01$). Так, невротичні учителі виявляють ознаки, властиві психопатологічному депресивному синдрому ($r=0,48$), схильні до стресового реагування на звичайні життєві ситуації ($r=0,50$), емоційна нестійкість ($r=0,30$), репресивність педагогів, пов'язана з їхньою емоційною лабільністю ($r=0,72$), дратівливістю ($r=0,45$), сором'язливістю ($r=0,65$). Водночас депресивні вчителі - не товариські, інтровертовані, не врівноважені.

Показники емоційної лабільності корелюють також з такими особистісними властивостями, як дратівливість, сором'язливість, тобто пов'язані з переживанням здебільшого негативних емоцій. Аналогічно виявлені негативні статистичні значущі ($p < 0,01$) зв'язки емоційної лабільності з комунікативністю, врівноваженістю, екстравертністю.

Дослідження також виявило, що тривожність та нервово-психічна нестійкість тісно пов'язані між собою, значуще корелюють з невротичністю, репресивністю, сором'язливістю, емоційною лабільністю, дратівливістю. Водночас малотовариські та інтровертовані педагоги мають високу тривожність і нервово-психічну нестійкість. Негативно корелюють з нервово-психічною нестійкістю показники врівноважених педагогів.

Аналіз динаміки середніх показників дав змогу виявити закономірності розглянутих властивостей у педагогів. Вивчення соціально-психологічних особливостей емоційної сфери показало, що 34% учителів адекватно виражають свої емоційні стани, 16% – здатні в процесі спілкування регулювати свої емоції й таким чином впливати на поведінку оточуючих, 7% – мають здатність глибоко розуміти різноманітні життєві обставини учнів, 47% – викликають довіру учнів до себе і впливають на їхню поведінку.

Щодо емоційної сфери педагогів, то нами виявлено, що дратівливість учителя корелює з їхньою здатністю в процесі спілкування регулювати свої емоції. Аналогічні залежності отримані й за фактором "емоційна лабільність". Також виявлені зворотні зв'язки інтро- й екстрасаморегуляції з репресивністю. Комунікативність педагогів позитивно взаємодіє з інтросаморегуляцією й екстрасаморегуляцією, інтроемпатією та екстроемпатією.

Емпатія, саморегуляція, експресивність і комунікативність виявляється в зрілій та оптимально емоційній поведінці учителя, при якій він регулює і власні емоційні стани, і стани учнів, здатний до адекватного зовнішнього прояву емоцій, а також до емпатійної поведінки. На нашу думку, ці характеристики виявляють схильність особистості педагога до успішної професійної діяльності.

Отже, властивості емоційної сфери особистості педагога й особливості емоційної регуляції його діяльності становлять комплекс стійких індивідуальних особливостей, що виявляються в переважаючих способах емоційного реагування.

МАГДИСЮК Людмила Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та психодіагностики Волинського національного університету імені Лесі Українки

ПАТУТА Богдана Василівна

магістр психології, практичний психолог,
КЗВО "Волинський медичний інститут"

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ "ГОТОВНОСТІ" ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

Аналізуючи теоретичні засади проблематики готовності практичних психологів до здійснення професійної діяльності, ми розглядаємо "готовність" через призму міждисциплінарного підходу. Саме такий напрямок зумовлено трактуванням поняття "готовність", яке представлено у концепціях провідних вчених різних галузей. Вивчення різних підходів дозволить детально проаналізувати феномен поняття готовності, що в свою чергу є важливою складовою професійної діяльності практичних психологів. Проблема підготовки практичних психологів до професійної діяльності актуальна у дослідженнях науковців різних країн, в тому числі і України. Зацікавленість даною проблематикою, насамперед, пояснюється тим, що майбутній практичний психолог, перш за все, повинен підготувати себе, щоб потім успішно працювати з іншими людьми. Мається на увазі, що результати професійної діяльності практичного психолога залежать від рівня його загально-особистісного розвитку, частиною якого є готовність¹.

Готовність до професійної діяльності є обов'язковою складовою діяльності спеціаліста кожної професійної сфери. Однак поняття готовності щодо кожної професії потребує чіткої конкретизації, оскільки концептуальні підходи мають певні розбіжності щодо інтерпретації феномену "готовності". Одним із головних чинників у розбіжностях підходів щодо тлумачення готовності є структура професійної діяльності, котра кожен професію характеризує як самостійну, специфічну структуру. В цілому, готовність, як наукове поняття, вживається для визначення діяльності, психологічного стану, пізнавальних, емоційних та вольових якостей особистості. Готовність є цілісним психічним явищем, яке

1 Шандрук С. К. Специфіка підготовки практичних психологів до професійної діяльності / Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах. Ніка-Центр, 2002. С. 32–34.

характеризується інтеграцією знань та умінь, які потрібні для виконання певної конкретної діяльності. К. Дурай-Новакова та І. Красавін, аргументували це тим, що готовність як стан, не є вродженими у людини, а навпаки – стан, що є наслідком набуття людиною досвіду, який формується у процесі позитивного ставлення, усвідомлення потреб, мотивів у безпосередньому виді діяльності. Це дозволяє стверджувати, що готовність практичних психологів до здійснення професійної діяльності може створюватися під час навчального процесу, а також під впливом досвіду окремої особистості².

Досліджуючи міждисциплінарні підходи до трактування поняття готовності, ми дійшли висновку, що готовність розглядається як складне інтегративне багатоконпонентне явище. Відповідно, варто вивчити усі складові, які забезпечують ефективну професійну діяльність особистості. У структурі поняття готовності є багато компонентів і немає єдиної думки щодо усталеності цих компонентів. У своєму дослідженні, ми поділяємо думку А. Ліненко, що готовність до діяльності характеризується такими компонентами як професійні знання, уміння, навички та індивідуальні особистісні психологічні риси особистості. Сукупність цих компонентів дозволяє розглядати готовність до діяльності як цілісне явище. Тому формування професійної готовності до діяльності характеризується критеріями розвитку, в тому числі і психологічного, та результатом педагогічного впливу на особистість³.

Вивченням професійної готовності студентів, в тому числі, практичних психологів, у своїй науковій діяльності займався С. Гончаренко. Він запропонував розглядати це готовність з точки зору інтегративної особистісної якості, яка є передумовою ефективною професійної діяльності студентів після закінчення ЗВО. Вчений стверджував, що готовність є важливою професійною якістю особистості, хоча є складним психологічним утворенням, котре цілісно поєднує у собі такі взаємопов'язані компоненти як мотиваційний, волевий, оцінковий та операційний⁴.

У концептуальних поглядах О. Отич стверджує, що готовність це результат і показник якісної професійної підготовки, що реалізується та перевіряється в умовах професійної діяльності⁵. На основі цього готовність до професійної ді-

2 Дурай-Новакова К. М. Формирование профессиональной готовности студентов к педагогической деятельности : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00. Москва, 1983. 356 с.

3 Линенко А. Ф. Теория і практика формування готовності студентів педагогічних вузів до професійної діяльності : автореф. дис. д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 1996. 44 с.

4 Павлова Б. В., Марітросян Л. А. Поняття «готовності» до професійно-педагогічної діяльності майбутніх випускників ЗВО. Актуальні проблеми педагогіки, соціальної роботи та спеціальної освіти : наук.-практ. конф., Луцьк, 2020. С. 175–178.

5 Отич О. М. Підготовка вчителя початкових класів до виховної роботи в школі (на матеріалі пісенного фольклору) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 1997. 194 с.

ьяльності практичних психологів розглядається із точки зору двох підходів, котрі поєднуються між собою і створюють цілісне інтегративне утворення:

- особистісний рівень готовності, що передбачає властивості та стани особистості, що дозволяють продуктивно й успішно здійснювати діяльність;
- функціональний рівень готовності передбачає результативну підготовку до здійснення діяльності, а також включає набуті особистістю знання, уміння та навички, щодо змісту діяльності⁶.

Запропоновані підходи у вигляді рівнів готовності Н. Іпполітова характеризує як пов'язані компоненти у структурі готовності особистості до професійної діяльності. До таких компонентів відносяться: особистісний, когнітивний та праксикологічний. На думку вченої, особистісний компонент характеризує морально-педагогічну готовність до виконання професійних обов'язків і відображає рівень ціннісних орієнтацій та рівень розвитку мотивації до професійної діяльності. Когнітивний компонент свідчить про знання практичного психолога саме про суть і зміст його безпосередньої професійної діяльності, а також рівень загально-психологічних, спеціальних, методичних знань, які забезпечують ефективність майбутньої професійної діяльності. Для реалізації ефективної психологічної діяльності потрібні професійні вміння та навички за які відповідає праксикологічний компонент⁷.

Ще один підхід до тлумачення поняття готовності серед її основних компонентів у структурі професійної готовності виділяють М. Дьяченко та Л. Кандибович. Вчені виділяють структуру готовності, яка складається із таких основних компонентів:

- мотиваційний компонент;
- орієнтаційний компонент;
- операціональний компонент;
- вольовий компонент;
- оціночний компонент.

Науковці вважають, що кожен із запропонованих ними структурних компонентів готовності до професійної діяльності майбутніх практичних психологів взаємодоповнює один одного та утворює цілісну систему, що слугує для забезпечення якісної та ефективної діяльності. Щодо функцій, котрі забезпечує кожен із вище зазначених структурних компонентів, то вони мають чітке завдання та характеристику. Мотиваційний компонент характеризує

6 Іпполитова Н. В. Система профессиональной подготовки студентов педагогического вуза : личностный аспект : монография. Исеть, 2006. 236 с.

7 Ничкало Н. Г. Теория і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : монография. Тернопіль : ТНПУ, 2006. 424 с.

ється наявністю потреб в особистості до вирішення ситуації або ж поставленої мети успішно. За орієнтацію та знання в специфічних умовах діяльності відповідає орієнтаційний компонент. Операціональний компонент у структурі професійної готовності свідчить про рівень володіння способами і засобами здійснення професійної діяльності та опанованими вміннями і навичками. Щодо вольового компоненту, то він у свою чергу свідчить про наявність внутрішньої потреби особистості керувати своїми діями при здійсненні професійної діяльності. За самооцінку свого рівня підготовленості до виконання професійних обов'язків, розв'язання професійних проблем та задач згідно алгоритму відповідає оціночний компонент. Загалом, із перелічених характеристик кожного з компонентів структури професійної готовності ми розуміємо, що жоден не може існувати самостійно, оскільки вони забезпечують цілісність процесу⁸.

Загалом, у науковій літературі виділяються два підходи до розуміння поняття готовності як цілісного явища. Із однієї точки зору воно трактується як психічний стан особистості, а з іншого – готовність є системою властивостей особистості та якостей особистості. Тому досить часто ці поняття переплітаються та утворюють цілісне інтегративне явище у структурі розвитку особистості. Поєднання різних точок зору на це поняття дозволяє виділити дотичну особливість його у роботах багатьох вчених. Зокрема, думки поєднуються у тому, що готовність передбачає сформованість знань, вмінь та навичок, що впливають на відношення до майбутньої професійної діяльності особистості, котра прагне реалізувати себе у професійній діяльності. Також, важливий психологічний компонент, який забезпечує психологічну готовність до здійснення професійної діяльності майбутніх практичних психологів. Формування психологічної готовності до професійної діяльності поєднує у собі врахування інтересів, особливостей індивідуальності кожного майбутнього практичного психолога⁹.

Проаналізувавши сутність та компоненти готовності майбутніх практичних психологів до здійснення професійної діяльності, ми хочемо звернути увагу на питання особливостей процесу її формування у студентів. У науковій психолого-педагогічній літературі процес формування професійної готовності студентів до їх професійної діяльності складається із етапів професійної орієнтації, професійного вибору, професійного навчання і вихо-

8 Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск : Бел. ун-та, 1976. 175 с.

9 Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.

вання у ЗВО. Звичайно, більшість знань, умінь, навичок у студента формує заклад вищої освіти, викладачі, його бажання навчатися та бути практичним психологом, дійсно, професіоналом, але потрібно пам'ятати і про моральну, індивідуальну готовність студента. У цій ситуації відповідальність за свою готовність до професійної діяльності несе сам студент, але при цьому важлива допомога викладацького складу, серед якого часто є практикуючі практичні психологи. Саме вони можуть допомогти студенту власним прикладом набути психологічної готовності та мотивації до здійснення професійної діяльності¹⁰.

Підтвердженням вище описаної думки, є дослідження професійної готовності студентів із точки зору психологічної готовності І. Болотнікової. Науковець зазначала, що психологічна готовність до професійної діяльності майбутніх практичних психологів характеризується станами і властивостями особистості, її психологічними характеристиками, які формують короткотривалу або ж тривалу готовність. Короткотривала готовність є ситуативною і має у собі установки на усвідомлення професійної діяльності, моделі поведінки, оцінку власних можливостей. А тривала або ж професійна готовність характеризується конкретною готовністю до виконання професійної ролі. Саме тривала готовність є багатокomпонентною і характеризується усвідомленням ролі професії психолога у суспільстві та усвідомлення соціальної відповідальності за свою професійну діяльність. Поєднання цих двох видів психологічної готовності забезпечує розвиток і єдність усіх компонентів готовності до професійної діяльності, що є показником рівня професійної психологічної готовності випускника до виконання професійних обов'язків¹¹.

Результатом готовності має бути сформований рівень готовності у даному напрямку професійної діяльності практичного психолога. Проте, не завжди після завершення навчання або ж у процесі навчання, молоді практичні психологи володіють достатнім рівнем професійної готовності. Тому важливо вивчити питання покращення або ж підвищення готовності до професійної діяльності. Аспекти вивчення рівня готовності та особливостей її підвищення у майбутніх практичних психологів до здійснення професійної діяльності, вивчали у своїх працях М. Малькова, Т. Мартинюк, Т. Федорченко. Основними шляхами покращення професійної готовності вчені вважали спрямованість навчальної діяльності, організованість, мотивацію, свідому позицію. У той самий час, важ-

10 Скоробагата О. М. Готовність до діяльності як психолого-педагогічна проблема. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2008. (№ 1.). С. 121–128.

11 Болотнікова І. В. Фактори психологічної готовності до педагогічної діяльності. Веб-сайт. URL: http://www.rusnauka.com/SND/Psihologija/10_bolotnikova.doc.htm (дата звернення: 01.11.2021).

ліві відповідні професійні якості, уміння та навички, що є необхідними для професійної діяльності загалом¹².

Із вивчення наукової літератури, ми припускаємо, що підвищення рівня готовності майбутніх практичних психологів має відбуватися систематично, цілеспрямовано, що забезпечить ефективність їх професійної діяльності. У роботах В. Моляко запропонована класифікація рівнів готовності:

- високий рівень готовності;
- середній рівень готовності;
- низький рівень готовності.

У цій концепції описані усі притаманні професійні якості, психологічні особливості та здатність або ж нездатність до виконання професійних завдань та обов'язків. Ми звертаємо увагу на дану класифікацію, оскільки ми погоджуємося із його думкою, що щоб знати як покращити готовність будь-якого спеціаліста до здійснення професійної діяльності, перш за все потрібно діагностувати на якому рівні вона перебуває. Це дозволить з'ясувати на який компонент готовності потрібно здійснювати вплив. Щодо деталізації рівнів готовності, то кожен характеризується певними притаманними особливостями. Наприклад, низький рівень готовності характеризується невмінням випускника ЗВО розв'язувати професійні завдання, а також неадекватним рівнем самооцінки, в тому числі і професійних можливостей. Для середнього рівня характерно невміння диференціювати професійні завдання та часткове їх виконання. Щодо високого рівня готовності, то він характеризується самостійністю у розв'язанні та виконанні професійних завдань, адекватним рівнем самооцінки себе та своїх професійних можливостей. Особливістю високого рівня професійної готовності є здатність до швидкого та компетентного вирішення професійних завдань у складних умовах та умовах дефіциту часу. Отже, із даної класифікації можемо спостерігати, що кожен рівень готовності має свої особливості, які є різноплановими: від професійних до психологічних та особистісних. Для підвищення рівня готовності потрібно визначити так звану "слабку" сторону готовності і цілісно впливати на неї¹³.

Для підвищення професійної готовності майбутніх практичних психологів, ми вважаємо що потрібно здійснювати цілісний вплив на усі компоненти готовності, оскільки високий їх рівень сформованості свідчить про цілісну готовність майбутнього спеціаліста до здійснення професійної діяльності. Саме тому, ми

12 Павлова Б. В. Особливості надання соціальних послуг особам з девіантною поведінкою : Педагогіка: зб. наук. пр. : матеріали V Всеукраїнського круглого столу «Педагогічний дискурс» (м. Луцьк , 17 листоп. 2020 р.). Луцьк : Вежа–Друк. 2020. С. 104–106.

13 Моляко В. О. Психологічна готовність до творчої праці. посіб. Київ : Знання. 1989. 48 с.

розділяємо погляди В. Сластьоніна, який описує компоненти цілісної професійної готовності:

- психологічний, що характеризується спрямованістю до професійної діяльності, а також цікавістю до самого предмету діяльності при цьому, особистість самовдосконалюється у своїй галузі, постійно розвиває професійне мислення;
- науково-теоретичний, що включає сукупність спеціальних, суспільних, фахових знань;
- практичний в основі якого сукупність професійних вмінь та навичок, що застосовуються у професійній діяльності;
- фізичний, що свідчить про стан здоров'я і загальний фізичний розвиток, котрі важливі і відповідають вимогам професійної діяльності особистості;
- психофізіологічний, який є передумовою для першочергового оволодіння професійними навичками, у тому числі і сформованість професійно значущих якостей особистості.

Варто зауважити, що кожен компонент готовності є важливим, оскільки у сукупності вони формують готовність до професійної діяльності у різноманітних умовах, при цьому, діяльність повинна бути успішною та ефективною як для самої особистості так і для тих на кого ця діяльність безпосередньо спрямована¹⁴.

Досліджуючи готовність практичних психологів до професійної діяльності, ми зіштовхнулися із проблемою, що досить часто готовність розглядається із професійного напрямку і досить рідко з особистісного. Ми вважаємо, що особистісна готовність досить важлива, бо психолог працює із людьми, саме тому варто пропрацювати власні проблеми і труднощі. Таким чином, особистісна готовність включає у себе і психологічну готовність, вони взаємопов'язані між собою. Наше дослідження потребує детального вивчення не лише професійного напрямку готовності майбутніх практичних психологів, але й особистісного. Тому ми продовжили науковий пошук даної проблематики у напрямку особистісної готовності майбутніх практичних психологів до здійснення професійної діяльності. Нам вдалося з'ясувати, що серед основних причин недостатньої готовності практичних психологів до професійної діяльності є невідповідність традиційної парадигми вузівської підготовки цих спеціалістів сучасним вимогам соціуму. Сучасне суспільство потребує психолога-професіонала, здатного до вирішення складних практичних завдань на високому професійному рівні. А це не можливо, коли сформована профе-

¹⁴ Сластенин В. А. Профессиональная подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. Москва : МГПИ, 1992. 180 с.

сійна готовність, але на низькому рівні особистісна та психологічна. У практиці ЗВО відсутня система продуктивного особистісно-професійного розвитку майбутнього психолога, переважають репродуктивні методи його навчання, які забезпечують лише отримання знань студентом. У результаті цього, відбувається становлення практичного психолога, формування його особистісної і психологічної готовності лише після закінчення ЗВО. Набуття відповідного рівня психологічно-особистісної готовності відбувається методом "спроб і помилок" саме під час здійснення ним практичної діяльності. Все це підтверджує наявність протиріччя між соціальним замовленням суспільства на психологів, здатних вирішувати складні професійні завдання в сучасних умовах. Також, це призводить до травматизації, розчарування практичного психолога, який з'ясовує для себе не сформований рівень саме особистісної та психологічної готовності до здійснення професійної діяльності¹⁵.

Загалом, психологічна готовність практичних психологів складається із індивідуальних риси особистості, переконань, здібностей, інтересів, особливостей перебігу пізнавальних процесів, а саме пам'яті, мислення, уваги емоційності, морального потенціалу особистості, емпатії, які забезпечують успішне виконання професійних функцій. Тому важливо при підготовці практичних психологів використовувати особистісний підхід при формуванні готовності до здійснення професійної діяльності. Поділяємо думку О. Шолох, що особистісний підхід вбачає готовність як результат підготовки особистості до певної діяльності. Готовність розглядається як стійка, багатоаспектна, ієрархізована властивість особистості, що складається із важливих компонентів: мотиваційний, особистісний, когнітивний та операційний. Ці компоненти відповідають адекватних вимогам, змісту та умовам діяльності практичних психологів¹⁶.

Зміст психологічної готовності, на нашу думку, характеризується зв'язком інтелектуального й емоційного в сфері розвитку особистості. Сама специфіка роботи практичного психолога така, що одним з найважливіших інструментів праці, крім знань технік і методик, є особистість фахівця. Ця спеціальність відноситься до так званих "особливих професій", що передбачають активну співучасть, співчуття, самовіддачу. Це складна, душевно і фізично витратна форма професійного життя особистості, що вимагає від людини великих особистісних сил, відповідальності, особливих емоційних витрат. Тому, зміст психологічної готовності визначає характер зв'язку між знаннями професій-

15 Андрійчук І. П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки : автореферат дис. ... канд. психолог. наук. дис. Київ. 2003. 20 с.

16 Магдисюк Л. І. Діагностика психологічної готовності до виходу на пенсію осіб пізньої зрілості. Наука і освіта. 2016. (№ 2-3.) С. 144-149.

но-етичного особистісного змісту діяльності і його переживаннями. Адже, не можна обмежуватись тільки накопиченням знань і розвитком інтелекту при підготовці майбутніх практичних психологів. Важливо приділяти увагу і емоційній стороні, формуванню культури почуттів. Важливі і вольові якості, які забезпечують особистісну готовність до професійної діяльності майбутніх психологів. До таких відносяться:

- цілеспрямованість (керування в роботі певною метою);
- самовладання і витримка (збереження самоконтролю в будь-якій ситуації);
- наполегливість (тривале збереження зусиль при досягненні поставленої мети);
- ініціативність (готовність і вміння педагога виявляти творчий підхід до вирішення проблем, самодіяльність при виконанні професійних функцій);
- рішучість (своєчасно приймати продумані рішення і без зволікань приступати до їх виконання);
- самостійність (відносна незалежність від зовнішніх впливів);
- самокритичність (вміння помічати свої помилки, неправильні дії та прагнення їх виправити)¹⁷.

Підводячи підсумки теоретичного аналізу готовності до професійної діяльності майбутніх практичних психологів, треба сказати, що вона є найважливішим компонентом його успішної професіоналізації та вимагає багатопланового аналізу процесу фахової підготовки. Професійна діяльність майбутнього психолога, фіксована в його особистісній готовності. Врахування особистісного аспекту студентів психологічного профілю в практиці фахової підготовки дозволяє забезпечити завдання, засоби, зміст, методи й форми контролю освоєння майбутньої професійної діяльності, тим самим, одержати всебічну оцінку формування його професійної компетентності. Разом з тим, реально сформована готовність свідчить про розвиток професійних якостей майбутніх практичних психологів і дозволяє прогнозувати рівень майбутньої професійної компетентності фахівців та розробити стратегію просування до ефективної практичної самореалізації у професійній діяльності.

Опираючись на опрацьовані дані, ми вважаємо доречним в контексті даної проблематики досліджувати емпірично особливості готовності до професійної діяльності майбутніх практичних психологів. Маємо на увазі, що під час підготовки спеціалістів, потрібно діагностувати їх рівень готовності, в тому числі, психологічні та особистісні компоненти. На нашу думку, емпіричне дослідження готовності студентів-психологів до професійної діяльності дозволить з'ясувати

17 Черепехіна О.А. Авторське бачення педагогічного процесу, спрямованого на формування професіоналізму майбутніх психологів у ВНЗ. Історія педагогіки: Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. 2011, (№15). С. 373–380.

ціннісні, особистісні життєві та професійні плани студентів. Також, дозволить зрозуміти мотиви вибору саме професії практичного психолога, а саме чим керувалися студенти обираючи дану спеціальність: рівнем матеріального забезпечення, власним бажанням працювати в психологічній сфері, мріями тощо. Загалом, емпіричне вивчення готовності серед майбутніх студентів-психологів, дозволить зрозуміти чи у майбутньому студенти працюватимуть за отриманою професією і чи зможуть себе у ній реалізувати.

На сьогоднішній день, у контексті психологічної науки не має чітко сформованих методик, які забезпечують валідне вивчення готовності практичних психологів до професійної діяльності. Проте, готовність можемо розглядати згідно вище описаних нами теоретичних компонентів, і тоді підбирати потрібний та оптимальний психологічний діагностичний інструментарій. Для прикладу, за для виявити особливостей готовності на психологічному рівні, можна використовувати опитувальника «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК) створену Є. Бажиним, О. Голінкіною і А. Еткіндом на основі шкали Дж. Роттера¹⁸. Даний опитувальник за рахунок детального опису його шкал, дозволить виявити не лише здатність майбутніх практичних психологів контролювати свою поведінку, брати на себе відповідальність, а й детально описати загальний профіль особистості, що включає досягнення, невдачі, сімейні взаємостосунки, рівень взаємостосунків у колективі, соціумі, а також – відношення до здоров'я та хвороб. Вивчити особистісний рівень готовності майбутніх практичних психологів, можливо за допомогою методики вивчення ціннісних орієнтацій, життєвих і професійних планів особистості¹⁹. Дана методики дозволить виявити ціннісні, особистісні життєві та професійні плани студентів-психологів. Це важливо, оскільки мотиваційна частина готовності має вплив на якість виконання професійних обов'язків, а цінності, професійні плани свідчать про рівень готовності студентів до перспективи подальшого здійснення професійної діяльності. Інформативна методика і тим, що немає варіантів відповіді, які повинен обрати студент, навпаки, – пропонується самостійно доповнити ряд тверджень, які спрямовані на виявлення спектру мотивації при виборі професії, орієнтації та плани на майбутнє. Щоб визначити рівень професійної готовності майбутніх практичних психологів, можна використали звичний опитувальник, який можна сформулювати за принципом основних аспектів професійної діяльності практичного пси-

18 Шолох О. А. Формування особистісної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. Чернігів, 2018. №150. С. 162-166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2018_150_40. (дата звернення: 07.11.2021).

19 Засєкіна Л. В., Магдисюк Л. І. Психологічна готовність особистості до виходу на пенсію : монографія. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2018. 290 с.

холога. Також, включити запитання, що дозволять дізнатися рівень засвоєння професійних знань студентами.

Отже, особливості готовності до професійної діяльності майбутніх практичних психологів полягають у самому трактуванні поняття готовність. Воно характеризується сукупністю різних характеристик, які взаємопов'язані між собою та формують певний рівень готовності за рахунок кожного окремого компоненту готовності. Ми вважаємо, що успішне здійснення професійної діяльності практичним психологом залежить від готовності особистості в цілому: як на особистісному, професійному та психологічному рівнях. Саме тому, при підготовці майбутніх спеціалістів потрібно працювати не лише над засвоєнням основних компетентнісних знань та навичок, але й формувати готовність до майбутньої професійної діяльності.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-114-124

ОМЕЛЬЧУК Олександр Володимирович

аспірант,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-0580-5409

СТАВЛЕННЯ ДО ГРОШЕЙ ЯК ОЗНАКА ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАНЬОЇ ЮНОСТІ

Реалії сучасного суспільно-економічного життя у країні зумовлюють необхідність наукових розробок проблеми економічної соціалізації особистості, адже очевидною є необхідність формування підростаючих поколінь українців як активних, конкурентоздатних суб'єктів економічних перетворень у країні.

Економічна соціалізація є процесом входження індивіда в економічну реальність суспільства, яка може розглядатись як становлення економічної свідомості, засвоєння ролей, норм, навичок і цінностей економічної поведінки. Цілі і завдання економічної соціалізації здебільш співпадають з цілями і завданнями економічного виховання, оскільки здійснюються з використанням однакових засобів і методів впливу на економічну свідомість. Процес економічної соціалізації індивіда пов'язаний з його соціальними умовами різного рівня: з

соціально-економічними проблемами суспільства, з повсякденним життям, яке в різних групах зазнає впливу різних агентів соціалізації.

Психологія грошей – одна з найактуальніших тем економічної психології. Дослідження виявили, що ставлення людини до грошей зумовлюється особистісними особливостями, статтю, віком, а також соціально-культурним оточенням, економічним статусом. З'ясовано, що люди довше зберігають здоров'я, залишаються психічно урівноваженими і фізично міцними, якщо не відмовляють собі у задоволенні витратити гроші. У людей, які відмовляють собі у всьому, нижчі показники в особистих фінансових досягненнях, песимістичність. Психологічні особливості ставлення до грошей виявляються в структурі витрат, заощадженні коштів, в почуттях до бідних і багатих, в проблемах зрівняльного розподілу. Відчуття себе бідним чи багатим здійснює вплив на психічні якості та особистісні особливості людини, на формування її спрямованості і професійного вибору, а отже й соціальної зрілості.

Теза про те, що гроші це товар, споживча вартість якого робить його загальним еквівалентом всіх товарів, є суто економічною¹. Однак навіть спостереження за фактами повсякденності показує, що на ставлення до грошей впливають також психологічні та соціальні фактори, тобто це поняття є й психологічним. Завдяки такому спостереженню ми можемо побачити людей, які практично не думають про гроші, проте здатні вирішувати свої матеріальні проблеми за рахунок того, що їх глибоке захоплення своєю справою врешті-решт гідно оцінюється оточенням. Ми можемо побачити також таких людей, чиї думки спрямовані на те, як використати останню гривню для вирішення невідкладних проблем, а за можливості, ще й заощадити щось «про чорний день». Такий варіант «психології нужденності» не зникає навіть у випадках, коли до їхніх рук потрапляє чимала сума. Є люди, які хизуються тим, що гроші в них довго не затримуються та що вони здатні розтринякати значну суму за короткий проміжок часу. Для одного гроші – це предмет гордості, для другого – символ володіння, те, чим можна пишатися, для третього – це гріх та бруд, для четвертого – причина заздрощів і постійного незадоволення собою та оточенням. Є й такі, для кого гроші є інструментом, який дає можливість досягнення заповідної мети. У будь-якому випадку всі ці приклади доводять, що ставлення до грошей, їх вплив на формування особистості може й повинне стати предметом психологічного дослідження.

А. Ферман і М. Аргайл розробили класифікацію грошових комплексів та виокремили такі типи особистостей: скнара, марнотрат, торгош, гравець, грошовий

1 Доллан Дж., Лидсей Е. Рынок: микроэкономическая модель. Санкт-Петербург : СПбГУ, 1991. 348 с.

мішок. Він також вивчав неврози, пов'язані зі сплатою податків, складанням заповітів, накопиченням, кредитними картками. Люди, що проявляють поведінку типу «скнара», накопичують гроші із захопленням, їм властиві часті переживання: то страх втратити гроші чи речі, то неспокій з приводу того, що оточення їм не довіряє. Для них власність – це захист. «Марнотрати» за допомогою грошових витрат підвищують свою самооцінку та позбавляються від поганого настрою та депресії. Людина типу «грошовий мішок» за допомогою накопичення грошей підвищує власний статус в очах інших. «Торгаш» орієнтується на «купити дешевше, продати дорожче», щоб ствердити свої переваги в економічній спритності. «Гравці» набувають почуття оптимізму та бадьорості, коли відчувають виклик фортуни. Для них важливе переживання ризику ².

А. Фенхам і М. Аргайл також вивчали змістовні характеристики ставлення до грошей. Він виокремив шість факторів, що впливають на «грошову» поведінку: стать, вік, соціальне оточення, економічний статус, соціальний стан, особистісні особливості. Так, жінки більше, ніж чоловіки, переконані, що кількість грошей залежить від зусиль та здібностей людини. Чоловіки вище поцінують гроші в списку загальнолюдських цінностей. Також чоловіки більш компетентні та ризиковані в поводженні з грошима; жінки більше, ніж чоловіки, дратуються через відсутність грошей та заздять тим, у кого вони є. Стосовно віку виявилось, що молодь частіше позичає гроші, а люди похилого віку намагаються їх накопичувати. Особистісні відмінності в грошовій поведінці виявилися у тому, що екстраверти більш відкрито ставляться до грошей, вони безтурботніші за інтровертів. Впевненість у собі також впливає на ставлення до грошей. Марнотрати менше впевнені в собі, у них менш стійка самооцінка, їх марнотратство компенсує занижену самооцінку. Обережні в витратах люди частіше незадоволені життям ³.

Люди, для яких гроші є символом влади, вважають, що за гроші можна купити прихильність людей та контроль над ними. Таких осіб поділяють на три типи: «маніпулятори», «будівники імперій» та «хрещені батьки». Для перших маніпулювання людьми дає змогу відчути себе менш безпорадними та фрустрованими. Вони не переживають, що обдурюють людей. «Будівники імперій», заперечуючи власну залежність від інших людей, намагаються збити інших залежними від себе. «Хрещені батьки» використовують гроші для хабарів та контролю і так забезпечують собі отримання задоволення ⁴.

2 Фернам А., Аргайл М. Деньги. Психология денег и финансового поведения. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВ-РОЗНАК, 2005. 352 с.

3 Furnham A., Argyle M. The psychology of money. New York, Routledge Publ., 1998. 121 p.

4 Фенько А. Проблема денег в зарубежных психологических исследованиях. Психологический журнал. 2000. № 1. 50–62.

У дослідженні О. Дейнеки виявлено такі типи ставлення до грошей, що характерні для українського населення: 1) гроші як соціальна цінність, показник престижу, вищості; 2) гроші як соціальна оцінка праці; 3) гроші як форма влади; 4) гроші як джерело негативних емоцій⁵.

Ще досить цікавою є типологія ставлення до грошей, розроблена на основі теорії К. Юнга, у якій представлено чотири типи, які виявляють певні психологічні особливості поведінки у фінансовій сфері: «чуттєві» (наївний тип) – особи чутливі, приємні, проте імпульсивні та недисципліновані, вони вважають гроші нечистими та шкідливими для відносин, і тому намагаються уникати їх; «думаючі» (аналітичний тип) – наполегливі, вимогливі, але нерішучі та ригідні, у фінансових питаннях схильні перестраховуватись і зволікати з прийняттям рішень та їх реалізацією; «сприймаючі» (імпульсивний тип) – реалістичні, незалежні, рішучі, однак можуть бути жорстокими та різкими, у фінансовій сфері рішучі та вимогливі, проте схильні переоцінювати власні можливості; «інтуїтивні» (експресивний тип) – честолюбні, ентузіасти, але імпульсивні та недисципліновані, і у фінансових питаннях оптимісти⁶.

Проведений теоретичний аналіз склав основу для проведення емпіричного вивчення ставлення до грошей в осіб старшого шкільного віку (n=192). До загальної вибірки увійшли учні 10-х і 11-х класів. Вчать вони у звичайних класах, тобто не вивчають економіку поглиблено. Рівень матеріального доходу їх родин середній. Середній вік учнів – 16-17 років. Цей віковий етап психологи називають періодом ранньої юності і визначають як маргінальний, перехідний період соціалізації. Найістотніші зміни в структурі когнітивних процесів у юнаків і дівчат цього віку спостерігаються переважно в інтелектуальній сфері, що психологи пов'язують з розвитком можливостей особистості аналізувати економічну інформацію на основі формування навичок теоретичного мислення.

Цілком очевидно, що в шкільні роки не може йтися про прояви економічної поведінки в широкому розумінні цього слова. По-перше, школярі не задіяні в одній з найголовніших економічних сфер життєдіяльності – виробничій. По-друге, вони є споживачами (активно виконують споживчу роль), однак рівень їх споживчих можливостей обмежений. По-третє, особливість сучасної економічної ситуації в країні полягає у неповній диференціації уявлень не тільки у школярів, але й у дорослих за широким спектром вимірів (ставлення до власності, диференціація доходів, майнове розшарування тощо). У перехідному періоді, який

5 Дейнека О.С. Экономическая психология: учеб. пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 240 с.

6 Гаркуша І.В. Основні типи ставлення особистості до грошей. Вісник університету імені Альфреда Нобеля : серія «Педагогіка і психологія». 2018. № 2(16). 40–45.

супроводжується грошовими реформами, інфляцією, фінансовим розшаруванням суспільства, виросло ціле покоління, для якого перехідна економіка стала своєрідною нормою. За спостереженнями психологів, діти швидше адаптуються до нових обставин, ніж дорослі. Їх рання економічна адаптованість проявляється в тому, що у них з'являється орієнтація на певну ситуацію, гнучкість, уміння пристосовуватись до обставин. Однозначно оцінювати це непросто. З одного боку, як стверджує С. Абрамова, у дітей виникає імунітет проти ідеологічної вузькості, фанатизму. А з іншого, в душі людини «немає порядку». Людина стає циніком, вважає, що може «викрутитися» в будь-якій ситуації⁷. Якщо раніше в процесі соціалізації старшокласники могли спиратися на досвід батьків, то тепер вони засвоюють соціальний досвід, покладаючись на самих себе. Сучасні школярі змінюються швидше, ніж наші уявлення про них.

Для вивчення ставлення до грошей старшокласників ми використовували багатофакторний опитувальник А. Фернама (Money Attitude Scale), адаптований О. Дейнекою, який дає змогу виявити шість ортогональних факторів: залежність, влада / використання, планування, безпека / консерватизм, неадекватність, зусилля здібності⁸. Що стосується особистісно-поведінкових аспектів виміру економічної соціалізації старшокласників, то було використано шкалу дослідження дитячої Я-концепції (Е. Пірс, Д. Харріс) в адаптації і нормуванні А. Прихожан, яка дає змогу оцінити рівень і характер розвитку «Я-концепції» за такими субшкалами: поведінка; інтелект; ситуація в школі; зовнішність і фізична привабливість; тривожність; спілкування, популярність серед ровесників; щастя і задоволеність; становище у сім'ї; впевненість в собі; соціальна бажаність; та шкалу соціальної компетентності А. Прихожан, яка дозволяє якісно проаналізувати сфери «випередження» та «відставання» в соціальній компетентності за субшкалами самостійності, впевненості в собі ставлення до своїх обов'язків, розвитку спілкування, організованості, розвитку довільності, інтересу до соціального життя⁹. Зазначені методики відповідають змісту економічної соціалізації цієї вікової категорії.

Аналіз отриманих результатів стосувався визначення статистично-достовірних кореляцій між показниками ставлення старшокласників до грошей та діагностичними критеріями, що визначають особистісно-поведінкові особливості економічної соціалізації. Кореляційний аналіз спрямований на перевірку гіпотези про зв'язок між визначеними змінними з використанням коефіцієнту кореляції r-Пірсона (табл. 1).

7 Абрамова С. Б. Деньги как социальная ценность. Социологические исследования. 2000. № 7. С. 37–41.

8 Дейнека О.С. Экономическая психология: учеб. пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 240 с.

9 Диагностика здоровья : психологический практикум / под ред. проф. Г. С. Никифорова. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 950 с.

Таблиця 1.

Результати кореляційного аналізу між показниками ставлення старшокласників до грошей та особистісно-поведінковими характеристиками економічної соціалізації

Особистісно-поведінкові характеристики	Ставлення до грошей					
	Залежність	влада / використання	Планування	безпека / консерватизм	неадекватність	зусилля / здібності
Поведінка	-.218*					
Інтелект	-.364**					
Ситуація в школі			-.211*			
Зовнішність та фізична привабливість					.312**	
Тривожність					.258*	
Спілкування, популярність серед ровесників						.391***
Щастя і задоволеність		.262**		.210*		
Стан сім'ї			.395***			
Впевненість в собі			.273**			.266*
Соціальна бажаність	-.304**			-.262*		.251**
Самостійність			.197*	-.021*		
Ставлення до своїх обов'язків						.259*
Розвиток спілкування				-.360**		.325***
Організованість, розвиток довільності						.264**
Інтерес до соціального життя			.301***		-.285**	

Примітка: * $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; нулі та коми опущені.

За допомогою процедури кореляційного аналізу вдалося виявити і охарактеризувати детермінацію ставлення до грошей старшокласників з цілісними підсистемами особистісно-поведінкових якостей. Тому для подальшого аналізу нами обрано варіант визначення міри корегентності (інтегрованості) отриманих корелограм. Аналіз корелограм проводився в режимі визначення «ваги» кожного показника ставлення до грошей: показники, значущі на рівні $p \leq 0,001$ оцінюються в 3 бала; показники, значущі на рівні $p \leq 0,01$ – 2 бала; показники, значущі на рівні $p \leq 0,05$ оцінюються в 1 бал. Таким чином, кожна змінна (властивість) характеризується включенням в певну кількість кореляційних відношень, які відрізняються за сумарною вагою. Сумування ваги усіх взаємозв'язків, в які включений кожен показник ставлення до грошей, дає загальний показник ваги особистісно-поведін-

кових характеристик економічної соціалізації старшокласника. Характеристики, які мають найбільшу вагу, тобто є включеними в найбільше число значущих кореляційних зв'язків, є базовими для особистості (базові властивості) і фактично визначають її структурну побудову. Вони можуть і повинні бути проінтерпретовані як структурноутворюючі, адже навколо них здійснюється синтез, структурування усіх інших якостей (табл. 2).

Таблиця 2.

Значення кількості кореляційних зв'язків між показниками ставлення до грошей та особистісно-поведінковими характеристиками старшокласників

залежність	влада / використання	планування	безпека / консерватизм	неадекватність	зусилля / здібності
5 / -	2 / 1	10 / 4	5 / 1	5 / 2	12 / 6

Примітка: через риску (/) вказана сумарна вага позитивних кореляцій

Запропонована інтерпретаційна схема отриманих результатів дає змогу виокремити два домінуючі показники ставлення до грошей старшокласників – «зусилля / здібності», у якому локалізовані характеристики розвинених комунікативних здібностей старшокласників, їх бажання займати позицію лідерства і популярності серед ровесників, вони впевнені в собі і характеризуються стійкою установкою представляти себе з найбільш зручної та вигідної для себе сторони, їх бажання створити соціально бажаний ефект на оточуючих супроводжується розвиненими здібностями організованості, довільності і відповідальності до своїх обов'язків; та «планування», який демонструє домінування широкого спектру прояву впевненості в собі, самостійності та відповідальності, не дивлячись на те, що вони знецінюють ситуацію розвитку у школі, у них досить розвиненим є інтерес до соціального життя, що визначає їх вміння бути відкритими з людьми та соціально корисними для суспільства.

Представлені діагностичні результати є лише первинною ланкою у вивченні даної проблеми, адже ця тема є перспективною у подальших гіпотетичних розробках вивчення економічної свідомості та фінансової поведінки осіб інших вікових категорій (студентська молодь, люди зрілого віку, пенсійного віку). Окрім того, цікавим є вивчення гендерного аспекту проблеми із урахуванням соціальних та демографічних детермінант.

ЧИЖИК Катерина Олександрівна

аспірантка,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-1579-518X

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНА ДОПОМОГА В ЛІКУВАЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ НЕВРОЗІВ

Лікування неврозів характеризується своєю специфічністю. Клінічно невроз можна визначити як психогенно зумовлений функціональний розлад різної тривалості, що проявляється симптомами, які охоплюють психічну і соматичну сфери. А психогенне походження неврозу передбачає наявність гострої або хронічної психотравми, яка є наслідком сприйняття й переробки людиною несприятливого фактору, і продуктом взаємовідношень переживань, що властиві особистості, і зовнішнього удару або ситуації. Внаслідок цього патогенне значення переживання може бути правильно зрозумілим лише після глибокого вивчення особистості, її основних установок і можливостей для переробки конфліктної події або ситуації.

Класифікація неврозів представляє собою низку труднощів, які витікають з психотравматизації, що веде за собою й специфіку терапії неврозів, що оформлена у такі загально визнані положення: 1. Не дивлячись на розмежування встановлених форм неврозів, в їх динаміці досить часто спостерігається одночасне об'єднання або послідовне чередування різноманітних симптомів. 2. Деякі клінічні форми знаходяться в тісному зв'язку із структурою особистості (істерія, нав'язливі стани, іпохондрія), що створює додаткові труднощі для терапії. 3. З практичної точки зору, поряд з визначенням нозологічної належності неврозу великого значення відіграє характеристика синдрому, так звана "подвійна бухгалтерія". 4. В клінічному та терапевтичному відношенні основну роль відіграє співвідношення з фактором часу. Гострі невротичні реакції, які мало пов'язані із структурою особистості (неврастенія, синдроми страху, астеничні і депресивні синдроми) різко відрізняються від повільно протікаючих форм неврозів, що тісно пов'язані з особливостями особистості. Саме в цьому випадку необхідне більш широке застосування психотерапії. 5. Інколи різке обмеження неврозу від так званого психогенного психозу досить важке, так як часто невротичні і реактивно-психотичні симптоми переплітаються. Сензитивна паранойяльність, і особливо депресивні реакції часто виступають перехідними стадіями в процесі розвитку більшості тривалих неврозів ¹.

¹ Карвасарский Б.Д. Неврозы : руководство для врачей. Москва : Медицина, 1990. 576 с.

Психогенне походження неврозів зумовлює основний лікувальний метод – психотерапію. На сучасному етапі цілі та задачі системи патогенетичної психотерапії неврозів, що відображають її теоретичну і практичну спрямованість, можуть бути сформульовані таким чином:

- глибинне й різнобічне вивчення особистості хворого, особливостей його емоційного реагування, мотивації, специфіки формування, структури і функціонування його системи відносин;
- виявлення та вивчення етіопагенетичних механізмів, що сприяють як виникненню, так і збереженню невротичного стану і симптоматики;
- досягнення у хворого усвідомлення і розуміння причинно-наслідкового зв'язку між особливостями його системи відносин із його захворюванням;
- допомога хворому у розумному вирішенні психотравмуючої ситуації, зміненні при необхідності його об'єктивного стану та відношення до нього оточуючих;
- змінення відношення хворого, корекція неадекватних реакцій і форм поведінки, що виступає основною задачею психотерапії, і, в свою чергу, веде до покращення суб'єктивного самопочуття хворого, так і відтворенню повноцінності його соціального функціонування².

Протягом тривалого періоду в практиці сучасної психотерапії неврозів досягнення вказаних цілей здійснювалось головним чином методом індивідуальної патогенетичної психотерапії, хоча періодично психотерапевти зверталися й до окремих прийомів групової психотерапії, якій відводилось місце додаткової у індивідуальній психотерапії³. В даний час питання співвідношення індивідуальної та групової психотерапії може вирішуватися у відповідності з уявленнями про первинні, які сприяють виникненню, та вторинні, які сприяють збереженню, механізми невротичної симптоматики. Оскільки первинні механізми більшою мірою пов'язані з внутрішньоособистісним конфліктом та історією життя хворого, а вторинні – з труднощами його міжособистісних відносин та актуальної ситуації, то закономірним є зосередження уваги в індивідуальній психотерапії на проблематиці першого виду, в і груповій психотерапії – другого виду. Таке умовне розмежування психотерапевтичної проблематики між індивідуальним і груповим психотерапевтом можливе лише в умовах постійного й тісного контакту

2 Вольперт И.Е. Психотерапия. Ленинград : Медицина, 1972. 232 с.

3 Бурлачук Л., Кочарян А., Жидко М. Психотерапия: психологические модели. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 472 с.; Вірна Ж.П., Прус О.В. Психотерапевтическое взаимодействие в диаде «врач-больной» в практике невротологии. Психологічне консультування і психотерапія. Харків, 2015. Т. 2. № 1-2. 130-138; Максименко К.С. Личностно-ориентированная психотерапия эмоциональных расстройств при соматогенных (на материале клиники гастроэнтерологических заболеваний) : монография. Киев : Издательский дом «Слово», 2015. 352 с.

між ними, який забезпечить обмін інформацією з метою оптимальної організації всього комплексу психотерапевтичних впливів, і, в який при наявності показань можуть включатися й інші, так звані симптоматичні методи психотерапії: гіпноз, аутогенна тренівка, умовнорефлекторні методи та ін.⁴

Оскільки і в індивідуальній, і в груповій психотерапії терапевтичний вплив представляє собою взаємодію, питання взаємодії лікаря (психолога) і хворого є одними з найактуальніших. Метою психотерапевтичного контакту є надання допомоги та вирішення тих проблем, з якими звертається до психотерапевта клієнт. Консультативна психологія ґрунтується на уявленнях про те, що з допомогою організованого процесу спілкування у клієнта актуалізуються додаткові психологічні сили й здібності, які, в свою чергу, можуть забезпечити знаходження нових можливостей для виходу із складної життєвої ситуації.

В залежності від характеру проблеми спеціалісти діють в руслі психоаналітичного, біхевіористського, гуманістичного або інших напрямків⁵. Широко практикується залучення окремих концепцій і окремих понять із різних теорій. Разом з тим комплексний характер більшості практичних проблем особистості приводить до усвідомлення необхідності спиратися на достатньо широкі, "синтетичні" концепції розвитку.

Психотерапевтична допомога характеризується, в першу чергу, свідомим прагненням до залучення особистості хворого, його свідомості в процес психотерапії. Так, підхід, що ґрунтується на активізації роботи свідомості в досягненні позитивного результату, безумовно скерований, окрім інших цілей, і на посилення, розширення самосвідомості клієнта, більш повне розуміння й прийняття самого себе. Сутність психологічного вторгнення при такому підході - змінити самосвідомість особистості таким чином, щоб вона була готова до нових вчинків, котрі зафіксують й зміни в самій самосвідомості.

Психологічний смисл психотерапії полягає, таким чином, у тому, або допомогти людині самій розв'язати проблему, що виникла. Психотерапевт несе відповідальність за допомогу хворому в тому, щоб останній став активною особою в психотерапевтичному процесі. Є дані, котрі переконливо свідчать, що задоволення терапевтичним процесом зростає мірою залучення клієнта в усі стадії цього процесу⁶. Подібне досягається лише тоді, коли психотерапевт визнає клієнта і розглядає його як значущу особистість, допомагає побачити власні потенційні можливості. В контексті відкритих, довірчих взаємин клієнт

4 Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б.П. Карвасарского. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1998. 979 с.

5 Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості : [навч. посібник для студентів ст. курсів психол. фак. та від-нь ун-тів]. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.

6 Ташлыков В.А. Психология лечебного процесса. Ленинград : Медицина, 1984. 554 с.

буде більш здатним на ризик і в думках, і в діях. Клієнт повинен розглядатися як рівний, а не підлеглий, і, отже, він має права в процесі прийняття рішення.

Що ж до особистості самого психотерапевта в процесі консультування, то у власній самосвідомості він повинен бути впевненим у собі як професіонал, у контакті з хворим повинен залишатися самим собою, бути емоційно пов'язаним з клієнтом, але не зливатися з ним, ставитися до нього гречно, прихильно, м'яко-опікаюче, але не намагатися бути вище за клієнта, критикувати його та домінувати над ним. Таким чином, образ психотерапевта – це складне, багатомірне уявлення, яке є сплавом уявлень про себе, клієнта, психотерапевтичний контакт і відображає також такі аспекти цих взаємостосунків, як домінування-керівництво; наявність і характер емоційного зв'язку; аутентичність; контрпереносні феномени; самоконтроль; поблажливість; педагогічне ставлення; професійна впевненість⁷. При цьому слід було б підкреслити наявність тісного взаємозв'язку між особистісними особливостями консультанта та прийомами роботи, які він обирає⁸. Різні парадигми консультування припускають різні функціональні характеристики особистості психотерапевта, що дає велику різноманітність особистісних якостей, диспозицій консультанта, подекуди суперечливих.

Найважливіші характеристики функціональної особистості психотерапевта, наявність яких є умовою забезпечення особистісного росту клієнта в процесі індивідуальної та групової роботи, були виокремлені К. Роджерсом. По-перше, це емпатійність консультанта, по-друге, безумовно позитивне ставлення до клієнта, прийняття, і, по-третє, щирість, непідробність у спілкуванні із ним (аутентичність)⁹.

У теорії К. Роджерса терапія розглядається як активна взаємодія між двома людьми. Акцент при цьому ставиться на саморозвиткові через власний досвід і досвід іншої людини. Теорія стверджує, що кожна людина має прагнення до росту, розвитку, до самоактуалізації й до самоуправління. Людина досягає самоудосконалення при умові, якщо з боку оточення вона відчуває емпатію, повагу та аутентичність. Якщо ці умови порушуються, клієнт не лише не може розвиватися, але й погіршується його загальний стан. Згідно уявлень К. Роджерса, ефективність психотерапії залежить від того, чи є у терапевта три основні установки. Він вважає, що за особистісні зміни клієнта відповідальні ані підготовка й досвід консультанта, ані його знання (медичні чи психологічні),

7 Рейнан Г. Образ психотерапевта в обыденном сознании и самовосприятии. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 1992. 18 с.

8 Вірна Ж.П. Формування професійного ставлення до клієнта в процесі підготовки практичних психологів. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 1996. 24 с.

9 Роджер, К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.

ані його теоретична орієнтація (аналітична, адлерівська тощо), ані його техніка спілкування чи інтерпретації, а виключно наявність установок, які характеризують взаємини психолога із клієнтом.

Отже, сильні сторони роджерівського підходу полягають у тому, що між психотерапевтом і клієнтом встановлюються довірчі взаємини, при яких психотерапевт турбується про почуття клієнта і дає йому можливість відкрити власний шлях розвитку. Задана теорією орієнтація психотерапевта допомагає клієнтові набути більш повного й конкретного знання про власне Я й зрозуміти приховані аспекти свого Я. Теорія дає у руки психолога-консультанта конкретний інструмент повної уваги до клієнта¹⁰.

Слід відмітити, що прагнення допомогти та підтримати повинно бути притаманно обом сторонам прийняття і яскраво виражатися у взаєминах з іншими. Професійно-свідоме прагнення до надання допомоги та підтримки іншої людини може бути реалізоване в психотерапевтичному процесі. Виділяємо основні роджеріанські фасилітативні установки, реалізація яких у процесі психологічної роботи створює атмосферу прийняття іншої людини: готовність бути поряд з нею в процесі її переживань, не втручатися в її внутрішній світ; віра у сили і модливості іншої людини допомогти собі самій; залишення іншій людині відповідальності за її долю і надання їй свободи вирішувати самій; дозвіл іншій людині бути такою, якою вона є; увага до думок і почуттів іншої людини і готовність їх почути; готовність поважати рішення іншої людини; готовність до підтримки іншого, при цьому залишаючись самим собою, розуміючи, що цінності й системи поглядів можуть не співпадати; готовність до спокійного, примірюючого ставлення до значущості власних поглядів і позицій для іншої людини; готовність ділитися власними цінностями й поглядами, сприяючи можливості розуміння себе іншою людиною; готовність до відкритості й прийняття нового досвіду¹¹.

Вміння подивитися на людину з його власної точки зору, зрозуміти, відчути його, може бути найважчим і разом з тим найкритичнішим фактором терапевтичних взаємин, оскільки коли людина відчуває, що психотерапевт розуміє його, це спонукає її далі ділитися з ним своїми переживаннями. Таке розуміння для клієнта має якусь магічну силу. Відчуваючи, що його розуміють, він перебуває у безпеці й зважується на наступний крок у взаєминах – і, тоді змінюється його ставлення до світу. Створені таким чином природні стосунки дозволяють клієнтові розвивати

10 Роджерс К.Р. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. 464 с.

11 Роджерс К. Клиентцентрированный / человекоцентрированный подход в психотерапии. Вопросы психологии. 2001. № 2. 48–58.

адекватне самосприйняття, тобто чітке уявлення про те, що він може зробити, і що він відчуває по відношенню до світу¹².

Самосприйняття особистості привносить потребу в позитивній оцінці з боку інших. Ця потреба в позитивній оцінці спрямована в обидва боки: як швидко індивід задовільнить потребу іншої людини в позитивній оцінці, він тим самим заповнить власну аналогічну потребу. Задоволення або фрустрація потреби в позитивній оцінці у поєднанні з власним досвідом сприяють розвитку потреби в самооцінці, що як почуття стає всепроникним конструктом, який впливає на поведінку організму загалом і живе власним життям незалежно від реального досвіду оцінки з боку інших.

Серед універсальних механізмів лікувального впливу психотерапії відповідно до трьох важливих планів функціонування людини – емоційного, пізнавального та поведінкового, виділяють такі:

– у процесі індивідуальної психотерапії переважно з емоційною сферою пов'язані безумовне прийняття, толерантність, інтерес, симпатія, занепокоєння, катарсис, переживання сильних емоцій, прояв інтенсивних особистих почуттів, альтруїзм, перенесення, ідентифікація; а також орієнтованість на майбутнє, віра та надія у досягненні цілей;

– до когнітивної сфери належать отримання нової інформації, поради та рекомендації, інтелектуалізація, зворотний зв'язок, самоексплорація, тестування реальності, універсальність (усвідомлення та відчуття спільності); також до цієї групи входять механізми лікувальної дії, які суттєво знижують рівень невизначеності уявлень пацієнта про свою хворобу, особистісні проблеми, найближчі цілі та завдання, що призводить до дистанціювання від значних переживань; розширення образу Я за рахунок включення до нього аспектів уявлення про себе, власну поведінку, цілі та способи їх реалізації;

– у поведінковій сфері виділено імітаційне навчання (копіювання), десенсибілізація, експериментування з новими формами поведінки, набуття навичок соціалізації, які найчастіше відбуваються як через прямі форми – інструкції, рекомендації, команди, поради, так і шляхом спостереження, моделювання, відкритого та прихованого використання похвал та покарань¹³.

Суміючи головні положення, які торкаються особистості, можна сказати, що найоптимальніший варіант ефективного психотерапевтичного процесу повинен включати такі базові постулати: тенденцію до самодетермінації;

12 Роджерс К., Фрейберг Д. Свобода учиться. Москва : Смысл, 2002. 527 с.

13 Вірна Ж.П., Гошовський Я.А., Кочарян А.С., Барінова Н.В., Гайдучик П.Д. Психотерапия сепарационной тревоги в условиях лечебной реабилитации: специфика и направления работы с пациентами. Психиатрия, психотерапия и клиническая психология. 2020. Т. 11. № 4. 739–753.

принцип саморегулювання; існування внутрішнього Я. Відчуття себе в ході психотерапевтичного процесу є необхідним елементом як з боку клієнта, так і з боку психотерапевта, оскільки з допомогою даного процесу може бути створений синтез, що дозволяє клієнту увійти в стан нової свідомості. Зміна особистості в процесі психотерапії є результатом нашого контакту з нашою власною сутністю. Психотерапевт вкладає свій внесок у цей процес і полегшує його просто тим, що найбільш повно прагне виразити власну особистість.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-131-137

ШМАРОВА Наталія Володимирівна

аспірантка кафедри педагогічної та вікової психології,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-6070-3929
Україна

ПРОГРАМА РЕВІТАЛІЗАЦІЙНОГО СУПРОВОДУ ПСИХОГЕНЕЗИ ПОТЕНЦІЙНИХ МІГРАНТІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ФРУСТРОВАНІСТЬ

Ускладнене численними психосоціальними проблемами психогенеза економічно депривованої особистості нагально потребує виваженого і професійного психолого-педагогічного супроводу. Як відомо, психологічний супровід повинен бути поліаспектним і комплексним, а його основними функціями мають стати: інформаційно-аналітичний супровід окремих етапів особистісного, сімейного, професійного та іншого становлення; фахове, компетентне і доречне надання допомоги та підтримки особистості в подоланні труднощів і бар'єрів становлення, особливо у випадку зміни соціального, сімейного, професійного та іншого статусно-рольового довілля; проектування і самопроектування сценаріїв окремих етапів становлення; особистісна реабілітація у випадках тривалої перерви в певній діяльності (безробітних, потенційних мігрантів, жінок після декретної відпустки, звільнених з ув'язнення тощо); забезпечення умов для особистісного, соціального, професійного та іншого самозбереження; профілактика розвитку особистісних деформацій, комплексне надання допомоги для нейтралізування стагнації, подолання криз і вирішення конфліктів; корекція особистісного психологічного профілю.

Феномен психологічної підтримки як допомога, сприяння, прагнення підтримати базується на механізмах розуміння, визнання, довіри, емпатії, симпатії, ідентифікації тощо, має позитивну емоційно-енергізуюче значення і стимулює процеси соціалізації та розвитку особистості.

Д. Гошовська і Я. Гошовський зазначають, що економічна, матеріальна депривація як феноменологія бідності істотно ускладнює особистісний потенціал людей з міграційними намірами, тому вони особливо гостро потребують психологічної підтримки і ревіталізаційного супроводу¹.

Вивчаючи різнопланові проблеми еміграції та репатріації, В. Іонцев, Н. Лебедева, М. Назаров, А. Окороків стверджують, що еміграція виступає своєрідним дуже важливим життєвим іспитом для людини, адже вона зумовлює спалах активності й енергії в одних людей і повний розпач та депресію в інших. Тому наукологічне осмислення людської психології як на рівні окремої особистості, так і в широких вимірах масових спільнот потрібне насамперед для надання багатоманітної допомоги, комплексного психологічного, правового, соціального, духовного та іншого супроводу².

Трансформаційний, кризовий і суперечливий характер соціально-економічних змін у нашій країні виступив як каталізатор складних суспільних процесів, так і мірилом та чинником істотних видозмін індивідуальних життєвих траєкторій. Економічно-деприваційні труднощі й нагальна потреба їхнього подолання зумовили як інтенсифікацію соціальної мобільності людини, так і спричинили істотні афективні розлади як реакції на невідомі, незрозумілі, а іноді дуже болісні й травмогенні життєві обставини. Посилення міграційних намірів через несприятливий вплив і тиск економічної депривації зумовлено також глобалізаційними вимірами й тенденціями сучасного світу, внаслідок чого значна кількість людей прагне добровільно або вимушено змінити своє місце проживання. Наштовхуючись на об'єктивні (економічна криза, безробіття, низький рівень заробітної плати) і суб'єктивні (бюрократизм працедавців, власний соціальний песимізм і психофізична втома тощо) перепони на шляху задоволення екзистенційно важливих потреб, зокрема в самореалізації та самоствердженні, значна кількість людей намагається покинути draжливий і проблемний простір й оволодіти іншим, що, на їхню думку, є кращим, багатшим, комфортнішим і успішнішим. Досить часто міграційна поведінка як спроба людини до видозмін свого економічного депривуючого макросоціуму має серйозні наслідки, які пе-

1 Гошовський Я., Гошовська Д. Матеріальна депривація як феноменологія бідності: ревіталізаційний ракурс. Психологічні перспективи. Вип.2. Луцьк : СЛУ імені Лесі Українки, 2016. С.10–20 [in Ukrainian]

2 Іонцев В.А., Лебедева Н.М., Назаров М.В., Окороків А.В. Попечительство о нуждах российских репатриантов. М.: Попечительство о нуждах рос. репатриантов, 2001. 490 с. [in Russian]

решкоджують її самореалізації та чинять дискомфортний вплив на поведінку, діяльність і спілкування. Динаміка життєвих перспектив у потенційних мігрантів доволі часто крім надії, райдужних сподівань та необгрунтованого оптимізму забарвлюється тривожністю, амбівалентністю та фрустрованістю.

Різноманітні напрямки надання психологічної допомоги мігрантам висвітлені у праці Г. Солдатової та Л. Шайгерової. Презентовано численні підходи щодо надання підтримки вимушеним мігрантам, а сам факт міграції розглядається насамперед як переживання зазвичай негативних життєвих подій. Окремим ракурсом постає надання комплексної соціальної, правової, медико-психологічної допомоги мігрантам для підтримки їхнього психічного здоров'я, адже їм досить часто притаманні розлади невротичного рівня, депресія, тривожні розлади і страхи, розбалансованість мотиваційно-потребової сфери, психосоматичні проблеми, криза ідентичності, суїцидальні наміри тощо. Пропонуються різноманітні форми психологічної допомоги й супроводу, зокрема варіанти ефективного консультування, а також п'ятиступеневої позитивної психотерапії, раціонально-емотивної психотерапії, інтегративної когнітивно-динамічної моделі роботи із соматоформними розладами, тренінг впевненості (асертивності) та інші результативні практики і техніки³.

Вважаємо, що реалізація програми психологічного супроводу й підтримки людей з міграційними намірами, які знаходяться в силовому полі фрустрації, забезпечує розвиток у них умінь конструктивної нейтралізації фрустрованості, активізації вмінь щодо оптимальної саморегуляції психічних станів, оволодіння навичками успішного подолання різномодальних фрустраторів, вироблення оптимістичних і реалістичних траєкторій власної психо- і соціогенези.

Розроблена й апробована нами програма ревіталізаційного супроводу психогенези потенційних мігрантів, що переживають фрустрованість, передбачала два основні розділи. Перший розділ – теоретичний був спрямований на формування в досліджуваних загальнопсихологічних уявлень про фрустрацію, фрустрованість, фрустраційну поведінку, тривожність, страх, депресивність, економічну депривацію, фрустраційну толерантність, копінг-стратегії та копінг-тактики, раціональні й ірраціональні переконання, про засоби й умови подолання негативного впливу фрустрованості. Другий розділ – практичний був спрямований на розвиток умінь і навичок активно й конструктивно долати фрустрацію

3 Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. Групповая работа с вынужденными мигрантами: тренинги толерантности, позитивного взаимодействия и социокультурной адаптации. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / под ред. Г.У. Солдатовой. Москва: Смысл, 2001. С. 208–224 [in Russian]

як у спеціально змодельованих і організованих тренінгових ситуаціях, але і в повсякденній соціальній активності та професійній діяльності. Увага була зосереджена на виробленні навичок реалізувати набуті впродовж участі у Т-групі комунікативно-функціональні компетентності щодо самодіагностики особистісних психостанів, що забезпечують усвідомлення фрустрованості та варіантів, форм і способів її зниження і подолання; на формування реальних умінь вибрати адекватні конструктивні форми нейтралізації фрустраторів та зниження рівня нервово-психічної напруженості певної фруструючої ситуації; на формування здатності оперативно задіювати адекватні копінг-тактики і копінг-стратегії; на вироблення навичок асертивності як спроможності до відстоювання своїх прав і меж власного психопростору; на вироблення навичок фрустраційної толерантності і гармонійного комунікативно-перцептивного спілкування.

У теоретичному ракурсі *програма як цикл тематичних міні-лекцій передбачала* ознайомлення потенційних мігрантів з основними тенденціями сучасної міжнародної міграції, зокрема в контексті глобалізаційних процесів, а також про значне зростання нелегальної та розширення географії вимушеної міграції та про існування подвійних стандартів міграційної політики на регіональному, національному, міжнародному та світовому рівнях. Детальна поінформованість досліджуваних про соціально-психологічні складові і наслідки процесу міграції виступає дуже важливим фактором, адже більшість з них через нестачу знань про це були схильні до виїзду за кордон нерегульованим / напіврегульованим шляхом, що цілком може загрожувати особистісній безпеці. Досліджуваним на теоретичному й ілюстративно-фактологічному матеріалі подавались уявлення про те, що сучасні міграційні потоки, особливо нелегальні, вже самі по собі мимовільно породжують умови й високі ризики для появи як проблем з адаптацією до нових життєвих реалій, так і різнобічних деструктивних конфліктів. Усе це засвідчує необхідність будь-якого приймаючого соціуму забезпечити лад і добропорядок у власних соціально-економічних і духовно-культурних нормах і пріоритетах, в яких мігранти-нелегали постають зайвою дискомфортною і зазвичай небезпечною ланкою. Потенційним мігрантам було презентовано основні науково-психологічні уявлення про маргінальність та соціальну ексклюзію, що виникають через порушення зв'язку між людиною і соціальною системою та призводять до перепадів функціонування багатьох особистісних конструктів на афективному, когнітивному та поведінковому рівнях. Насамперед відбуваються порушення структури соціальної ідентичності, адже людина є власницею всього лише декількох соціальних ролей і статусів, а в ситуації

невизначеності, яка забарвлена фрустрацією, вони не інтегруються до єдиної структури. До того ж перебування на маргінесі здебільшого зумовлює появу дифузної ідентичності як результату розбалансованого ототожнення. Водночас активізуються механізми психологічного захисту внаслідок переживань через перепади самооцінки. Загалом, психоемоційний компонент соціальної ексклюзії був чітко означений у загальновідомому класичному твердженні А. Сміта про те, що бідна людина, має істотно менший доступ до ресурсів, а тому переживає свою бідність як сором. Неможливість задовільнити фундаментальну потребу в приналежності до поціновуваної референтної статусно-рольової групи найчастіше призводить до тривоги, депресії, пригнічення мотивації досягнення, а відчуття ізоляції як похідної економічної депривації маргіналізує впененість, самоствердження, породжує безпорадність як відсутність контролю над соціальною реальністю та неспроможність інкультуруватися в неї.

І. Суворова наводить факти про можливість збігу соціального і фізичного болю, оскільки психоемоційні переживання внаслідок соціальної ексклюзії та відчуття себе маргіналом знаходять своєрідну підтримку в стимуляції мозкової активності на рівні вогнища оптимального збудження, що проявляється в соматизації та взаємодії цих двох форм болю⁴.

Звичайно, що отримані від психолога конкретні науково-статистичні дані про випадки і наслідки потрапляння в пастку й залежність від шахраїв і торгівців людьми можуть як посилити тривожно-фрустраційну складову їхньої афективності, так і виступити своєрідним «гальмівним шоком» і причиною для переосмислення міграційних намірів. Для дискусійного розгляду і спроби детального аналізу пропонувалося ціле коло різноманітних понять, зокрема мотиви еміграції, проблеми аксіологічних розбіжностей і поведінкових стереотипів, специфіка культурної ідентичності, проблеми адаптації та акультурації тощо.

У межах теоретичного розділу програми досліджуванім у формі міні-лекцій доводилась інформація про негативні соціально-психологічні особливості впливу економічної депривації на життєдіяльність людини будь-якої країни світу, що зумовлено блокуванням її спроможності здобути матеріальні ресурси для забезпечення власної екзистенції та своїх близьких. Розкривалися психологічні закономірності того, що дискомфортне почуття безвиході, незахищеності і безпорадності, зумовлене ототожненням економічно-депривованої людини з позицією жертви, завдає надмірної психотравматизації та породжує депресивно-фрустраційні настрої. Почуття провини перед рідними та іншими

⁴ Суворова И. Ю. Социальная эксклюзия как социально-психологический феномен. Социальная психология и общество. 2014. Т.5, № 4. С.29–41 [in Russian]

референтними людьми, сором через власну матеріальну неспроможність культивують занижену самооцінку і вибудовують на рівні прогностичного бачення деформовану картину світу, в якій майже немає свободи вибору. Досліджуваним повідомлялося, що внаслідок фрустрації в людини досить часто формується так звана "тріада ворожості" як певний комплекс негативних емоцій, що може призвести до поведінкових змін під тиском почуття ворожості до себе, навколишніх людей і обставин. Водночас розлади самоконтролю афективних і поведінкових станів зумовлюють дезадаптацію та ускладнюють психо- і соціогенезу особистості.

Різномодальна тривога за своє майбутнє, песимістичне очікування «чогось поганого», страх перед невідомістю і можливими радикальними змінами, посилена фрустрованість цілком закономірно зумовлюють надмірну особистісну й соціальну амбівалентність і психотравматизацію. Міграційні очікування у режимі невідомості, які зафіксовані нами у досліджуваних на рівні вербальних реакцій-маркерів на вимушену міграцію, розпадаються на два полюси: від сподівань і віри, які мають здебільшого екстрапунітивне пояснення ("мені пощастить", "все буде добре", "ачей мені вдасться", "з Божою допомогою" тощо) до розчарувань і зневіри ("це останній шанс", "мені як завжди не пощастить", "відчуваю біду", "тяжкий хліб заробітчанства", "депортують як нелегала" тощо). З метою послаблення негативного впливу фрустраційного синдрому досліджуваним висвітлювалися психологічні основи другої стадії травматизації, яка зазвичай настає внаслідок зустрічі з новою культурою приймаючої країни, куди налаштовані потенційні мігранти. Базовою ознакою цього складного процесу є те, що інші культурологічні реалії та цінності доволі часто змушують мігранта "втратити себе", тобто відмовитися від колишнього стилю і способу життєдіяльності, прийняти чужі особистісно-соціальні правила, стандарти і способи поведінки.

Наводилась інформація про типові амортизаційні психологічні стани, що переживаються внаслідок «культурного шоку», зокрема постійне і гнітюче почуття втрати і позбавлення (рідних, друзів, статусу, батьківщини, мови, людської гідності, національної ідентичності тощо), почуття знехтуваності і меншовартості, усвідомлення відторгнутості як через не прийняття новою культурою (зверхність, погордливість, матеріальне, національне, класове дистанціювання), так і через складність і/або неспроможність прийняття нової культури (нездатність оволодіти достатнім рівнем мовою приймаючої країни, інші релігійні, національні, духовно-культурні цінності тощо). Цілком частими похідними пережи-

вання мігрантами «шоку культурної імплементації» є фрустраційно забарвлене гостре почуття неповноцінності внаслідок неспроможності впоратися з новою ситуацією, що лише культивує завчену безпорадність, песимізм та психоемоційне вигорання.

Отож важливим інформаційним блоком міні-лекцій було висвітлення особливостей пре-аккультурації, що формуються в базових мотивах еміграції, очікуваннях людей з міграційними намірами, зокрема, зазначалося, що потенційні мігранти здебільшого схильні ідеалізувати країну прийому і через невідомість не очікують виникнення там психологічних проблем, зумовлених, наприклад, негативним ставленням корінного населення країни прийому та внаслідок неспівмірності культурних норм, установок і цінностей. Як економічна депривованість, так і вимушеність, несамостійність та залежність ухвалення рішення про еміграцію, недостатня проінформованість щодо соціально-психологічних проблем, що виникають після переїзду в іншу країну, досить часто виступають предикторами рееміграції.

Одним з основних завдань превентивної складової програми роботи з економічно депривованими потенційними мігрантами, яким притаманні стани фрустрованості, тривожності, невпевненості, було ревіталізаційне усунення якомога більшої кількості факторів, що культивують психофізичне виснаження та афективну розбалансованість і набуття нових знань, умінь, навичок для компетентного саморегулювання ускладнених ситуацій і психостанів. Ми виходили з концептуальних поглядів Я. Гошовського, згідно з якими ревіталізація (відновлення, відтворення, оживлення) як багатогранне поняття має активний науково-практичний обіг в архітектурі, медицині, екології, техніці. У психолого-педагогічній традиції ревіталізація (від лат. *re* ... – відновлення та *vita* – життя, дослівно: повернення життя) як значною мірою інноваційний термін позначає системні підходи до психофізичного і соціального відновлення, оживлення, відтворення особистості. Вчений розглядає ревіталізацію "...як системно організований психолого-педагогічний процес відновлення пригніченого екзистенційного статусно-рольового балансу й потенціалу особистості. Ревіталізація передбачає зменшення сформованих унаслідок депривації негативних індивідуальних і групових рис і навичок та переорієнтацію атитюдів і референтних очікувань в оптимістичне світобачення, насамперед через включення в якісно нові просоціальні взаємини й види діяльності"⁵. Стверджується,

5 Гошовський Я. Ревіталізація психогенези депривованої особистості. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2014. №2 (34). С.101–108. [in Ukrainian]

що в генетично-психологічному сенсі ревіталізація депривованих осіб відбувається як спеціально вибудована система психолого-педагогічної розвивальної діяльності, яка зорієнтована на істотне зниження дискомфорتنних афективних, когнітивних, поведінкових та інших станів у ситуації актуального розвитку (фруструючий режим економічної депривації) та їх перехід до якісно видозміненої й оптимістичнішої перспективи найближчого розвитку. Завдяки проектуванню як активному моделюванню та відтворенню форм психіки в особливих (у нашому випадку – тренінгових) умовах економічно депривовані люди здатні подолати негативний вплив різновидових (матеріальних, соціально-статусних, сімейних та ін.) обмежень. Ми враховували, що проектування, будучи процесом спільної групової творчості, все ж базується насамперед на оригінальності індивідуальних проєктів кожного з учасників тренінгу та засвідчує його здатність до самоаналізу, рефлексії, креативності, цілепокладання, вибору адекватних рішень, умінню вибудовувати авторські плани й ставати ситуативним, функціональним, емоційним, інтелектуальним та іншим лідером мікрогрупи у вирішенні проблем економічної депривації, міграції, фрустрації тощо.

Понятійний ряд ревіталізації передбачає розгалужене і комплексне надання психологічної допомоги особистості, тому враховує особистісне самовизначення, соціально-психологічну адаптацію, абсорбцію, позитивну самоакцептацію та самоактуалізацію. Невід'ємними системними компонентами ревіталізації є: 1) реабілітація (поєднання психологічних, медичних, професійних, соціальних та інших зусиль і заходів, зорієнтованих на відновлення психофізичного й соціального здоров'я людини, яка має певні розлади і дисфункції); 2) реєдукація (перенавчання як відновлення/здобуття здатності бути, могли і вміти успішно виконувати свої колишні функції та ролі); 3) реадаптація (повторне пристосування людини до умов соціодовкілля як відновлення регуляторних психічних реакцій, що відповідають вимогам і нормам звичайних умов життєдіяльності); 4) реінтеграція (впорядкування, відновлення, повернення до цілісності як об'єднання розбалансованих установок, цінісних орієнтацій, комунікативних практик тощо); 5) ресоціалізація (поновна соціалізація в нормативні параметри не депривуючого, а рецептивно-розвивального соціодовкілля); 6) реконструкція (реорганізація як покращення своїх минулих здобутків, статусів, ролей, діяльності і перебудова їх за новими принципами); 7) рекреація (відтворення, відновлення, вироблення навичок до інтенсифікації оздоровчої, культурної, спортивної, дозвіллевої діяльності тощо). Побудова програми передбачала синтез перелічених вище

компонентів і врахування таких позицій, згідно з якими для успішної та різнопланової ревіталізації економічно депривованого потенційного мігранта повинні бути створені умови для його позитивної налаштованості на взаємодію та співпрацю з психологом, на вироблення своєрідної «робочої доміанти» для подолання негативного фрустраційного тиску, на оптимізацію його самооцінки, самоствердження та набуття нових реадaptaційних потенціалів. Основними етапами ревіталізації є: 1) рефлексія власного актуального стану через усвідомлення реальної життєвої ситуації (депривованість, міграційна спрямованість, певна маргіналізованість тощо) та налаштування на співпрацю з іншими (собі подібними, психологом, реабілітологом, працівником соціального захисту, потенційним працедавцем та ін.); 2) психоемоційне й когнітивне вживання в ревіталізаційні умови і правила як ідентифікація з системою нових норм і можливостей набуття позитивних і успішних просоціальних стилів поведінки, самооцінок, образів Я тощо; 3) вироблення конкретних тактик і стратегій видозмін своєї особистості, набуття завдяки отриманню кваліфікованої ревіталізаційної допомоги компетентностей до «саморуку», зокрема як спроби виходу з фрустраційно-депресивної афективної ситуації, спричиненої як економічною депривацією, так і міграційними очікуваннями. Ревіталізаційна спрямованість програми пояснювалася насамперед намаганням гармонізувати й оптимізувати психосвіт потенційних мігрантів, адже вони зазвичай переживають усі негативи економічної депривації та мають дифузні й істотно деформовані уявлення про життєві перспективи, переживають відчуття соціальної незахищеності й меншовартості, внаслідок чого демонструють як розлади контролю за власною психоемоційною сферою, так і поведінкові дисфункції (посилення вербальної і/або інструментальної агресивності, усамітнення тощо). Утвердження у поведінковій активності потенційних мігрантів тенденцій до впевненості й самоствердження має помітний результативний ефект, що дає змогу набути їм як оптимістичних змін у побудові актуальної життєвої Я-концепції, так і збалансувати та врегулювати свій психоемоційний світ. Загалом, ревіталізаційний підхід передбачає осмислення і реальне вирішення деприваційно-фрустраційної ситуації насамперед завдяки оволодінню знаннями й навичками для здійснення успішного переналаштування з негативних, тривожних і невпевнених на позитивні і стабільні афективні психостани.

У другому практичному розділі програми ревіталізаційного супроводу психогенези потенційних мігрантів використовувався широкий діапазон сучасних

розвивальних психотехнологій. Практична складова програми, відбуваючись як задіяння засобів і прийомів генетично-психологічного тренінгу, включала також і групову дискусію, яка завдяки сформованій партнерській і дружній атмосфері спільно зацікавлених людей щодо віднайдення забутих і здобуття нових сенсів життєдіяльності давала змогу обговорити реальні й важливі проблеми для всіх депривованих учасників. Для потенційних мігрантів, які переживають ускладнені афективні психостани внаслідок негативного впливу економічної депривації, доцільно застосовувати багатоманітні психотехнології особистісно-орієнтованого супроводу: розгалужений моніторинг особистісного, соціального, професійного розвитку; різноматичні психотренінги особистісного розвитку і саморозвитку; тренінги саморегуляції емоційно-вольової сфери і самовідновлення особистості; тренінги набуття психологічної аутокомпетентності; особистісно орієнтовані тренінги підвищення соціально-професійної компетентності; психобіографічна ретроспекція життєвого шляху; проектування альтернативних сценаріїв особистісно-професійного життя тощо.

З метою здійснення розвивально-психологічного впливу і досягнення позитивного й результативного ефекту у практичного розділі розробленої нами програми було задіяно генетично-психологічний тренінговий підхід для оптимізації фрустраційної толерантності людей з міграційними намірами. Програма ревіталізаційного супроводу психогенези потенційних мігрантів завдяки участі досліджуваних у професійно змодельованому тренінговому спілкуванні передбачала активізацію їхніх особистісно самостверджувальних інтенцій, стимулювання пригнічених економічно-деприваційним тиском потенціалів та забезпечувала вироблення навичок орієнтуватися в ускладнених життєвих ситуаціях через саморегуляцію та збалансованість когнітивно-афективних механізмів.

Підсумовуючи, зазначимо, що по суті, практичний розділ забезпечував набуття досліджуваними навичок та був спрямований на покращення комунікативної активності, розширення різнопланових компетентностей, посилення афективної саморегуляції, кількісне і якісне зростання особистісних рис, навіювання/самонавіювання віри в себе і впевненості у власних діях та поступках, які б дозволили набути фрустраційної толерантності й набратися оптимізму для вирішення екзистенційно важливих завдань і виборів.

Вічалковська Наталія Калинівна

кандидат психологічних наук, доцент,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-0164-599X

Україна

ПСИХОЛОГІЯ СПРИЙМАННЯ ОБМАНУ

Обман – достатньо складне і маловивчене явище в психології. Ще античні філософи, починаючи від Аристотеля і Платона, намагалися розібратися не тільки в сутності обману, але й в морально-психологічних аспектах цього явища, а також виробити рекомендації, що перешкоджають поширенню обману. Дослідженням брехні займалися А.Ф. Стіхарц, Р.В. Бартон, П. Екман, Г.І. Гусейнов, Л. Коулман тощо. Вони досліджували деякі ознаки обману, виділили функції, які він виконує, описали джерела формування цього явища.

Американський психолог П. Екман провів глибокий і надзвичайно цікавий психологічний аналіз обману: його мотивів, різновидів, особистісних і ситуативних детермінант, які сприяють чи, навпаки, перешкоджають виникненню даного феномену в ситуації спілкування з людьми. Він пише: «Згідно мого визначення обману як навмисного введення в оману іншої людини, приховування правди – також брехня, як і висловлення неправди, особливо якщо той, від кого приховують інформацію, очікує її отримати без спеціальної на це вимоги»¹.

В гуманітарних науках спостерігається підвищена цікавість до проблеми розуміння сутності правди і її психологічних підтипів – брехні, обману, неправди. Причини актуальності цих проблем очевидні: широке розповсюдження вказаних комунікативних феноменів визначає їх соціальну значимість і диктує стійку потребу в їх вивченні.

Е. Гоффман з приводу цього казав, що якщо «існують безсумнівні докази обману, а брехун, знаючи про це, все одно продовжує говорити неправду», то це вже не просто брехня, а нахабна брехня. Вчений не обмежувався лише цим визначенням неправди, його цікавили і інші можливі способи спотворення дійсності, в яких різниця між правдою і обманом не настільки є яскраво вираженою: «... навряд чи є такі щоденні нормальні справи або взаємовідносини, учасники яких не приховували б яких-небудь слів або дій заради створення позитивного образу»².

1 Екман П. Психологія лжи. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. 272с.

2 Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Ne.-v York: Anchor Books, 1959, p. 59.

Існує дві основні форми неправди: замовчування і перекручування

Крім двох основних форм брехні: замовчування і перекручування, існує велика кількість різновидів обману: вигадати іншу причину власним емоціям; говорити правду в такий спосіб, щоб в це не можна було повірити; напівправа; неправдива поведінка.

Будь-який з цих обманів може бути виявлений через деякі моменти у поведінці брехуна. Є два види ознак обману – помилка може відкрити правду, а може лише наштотхнути на думку, що обманюють, однак правда при цьому залишається не відкритою. Коли брехун ненароком видає себе, відбувається витік інформації. Коли ж брехуна видає його поведінка, але правда при цьому не виявляється, то це має назву «інформація про наявність обману»³.

У деяких випадках говорити неправду доводиться з самого початку, оскільки одного мовчання замало. Наприклад, для того щоб уникнути нудної вечірки і при цьому не образити господарів, не бажано посилатися на те, що вам більше подобається вечір проведений вдома біля телевізора. Краще вигадати будь-який привід важливих справ або певної зайнятості.

Необхідність застосування перекручування дійсності може виникати і у тому випадку, якщо брехуна явно вираховують у тому, що він дещо замовчує. Такий обман особливо необхідний при відкритті емоцій. І якщо миттєві почуття приховати легко, то з емоціями, які є раптовими і особливо, якщо вони є сильними, впоратися набагато важче. Крім того страх приховати складніше ніж тривогу, а гнів – складніше ніж засмучення. Чим сильніше почуття, тим більша ймовірність, що якісь його ознаки можуть проявитися, не дивлячись на усі спроби приховати його. Одним із способів приховання почуттів є – імітація емоцій, які не переживаються насправді. Іноді така імітація дійсно допомагає приховати дійсні почуття⁴.

Інформація про наявність обману дає відповідь лише на запитання «Чи бреше людина?», але не відкриває правди. Правда ж може бути відкритою лише через витік інформації.

3 Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Ne-.v York: Anchor Books, 1959, p. 64.

4 Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по их жестам. Нижний Новгород : Издательство права «АЙ КЬЮ». 262 с.

Але в той же час залишилось незрозумілими, як навчити людину відрізнати достовірну інформацію від фальшивої, як навчити її правдивості.

Відомо, що брехня – заява, яка розглядається як обман, коли той хто говорить замовчує чи спотворює те, що знає про становище речей про які іде мова.

Основними функціями обману являються наступні: контактна, інформаційна, захисна, функція розуміння хибної інформації, функція встановлення стосунків, функція маскувannya, пояснювальна, адаптивна і ін.

Причини, за якими обман інколи не можна розпізнати, і дякуючи яким людина може визначити або відчутти, що інший обманює, наступні: невдала лінія поведінки, невміння приховувати емоції, страх викриття, муки совісті.

Багаточисленні дослідження в області брехні дозволили окреслити наступні блоки, які складають основу для сприйняття і виявлення щирості: особливості голосу і мови, рух очей і міміки обличчя, відповідність жестів і поз змісту інформації що передається.

Ми зробили спробу підсилити визначення розуміння «обман» і вивчити ситуації, в яких людина може обманути. В дослідженні брали участь студенти віком 19-20 років.

На першому етапі досліджуванним було запропоновано відповісти на запитання:

- Що таке обман?
- В яких випадках ви можете обманювати?

В результаті були отримані наступні відповіді. На перше питання всі досліджувані відповідали, що «обман» - це «неправда», «неправильна інтерпретація правди», свідоме приховування правди». На друге питання були отримані різні відповіді:

- 35% досліджуваних відповіли, що можуть обманути тоді, коли обман «не принесе шкоди іншому», «не шкодити, а приносити користь»;
- 25% досліджуваних говорили, що зможуть обманути тоді, коли «не хочуть нічого робити»;
- 30% відмітили, що обманюють «тому що необхідно».

Завданням другого етапу дослідження було вивчення сприйняття обману людиною за вербальними ознаками. Було складено тест-бланк, який містив 9 суджень – ознак обману, 4 із яких засвідчують, що інформація достовірна, а 5 суджень – містять в собі обман. В дослідженні брали участь 11 досліджуваних віком від 20-до 22 років.

Досліджуванним було запропоновано виявити, прочитавши судження-ознаки, які з них говорять про достовірність інформації, а які про фальшивість.

В результаті дослідження було встановлено, що:

– 65% досліджуваних вважають, що інформація, яку людина представила про саму себе, що носить виключно позитивний характер, фальшива.

– 45% досліджуваних до ознак обману, які містить інформація, відносять надмірну точність опису подій і зрідненість емоційного фону висловлювання. Таким чином, підтверджено, що люди дійсно погано відрізняють достовірну інформацію від недостовірної.

Дослідження брехні може допомогти зрозуміти багато аспектів у людських відносинах. Галузі, в яких обман або, принаймні його можливість, не використовується є не чисельними.

Брехня є настільки природною, що без неї важко обійтися в скрутному становищі, і її без усяких вагань можна віднести до усіх сфер людської діяльності.

Людина формується в суспільстві і її становлення безпосередньо залежить від його умов. Для сучасного етапу розвитку суспільства характерні політичні, економічні, соціальні кризи, злети і падіння, переосмислення моральних цінностей. І серед тих, кому важко пристосуватися до умов сьогодення, є підлітки. Дедалі частіше ми стикаємося з фактом обману через засоби масової інформації, в повсякденному житті, а особливо серед підростаючого покоління. Брехня виконує свою хитру громадську функцію. Вона допомагає намалювати більш привабливу (ніж правда) картинку дійсності або уникнути відповіді на незручне питання. На жаль, поширеність звички брехати може мати коріння у тому, як нас виховують. Дрібний обман відіграє свою роль нашому соціальному досвіді з ранніх років.

У зв'язку з цим постає питання: чому дорослі часто у вирішенні власних проблем виявляють високий рівень обману, і що можна зробити для його зменшення?

Дослідження брехні може допомогти зрозуміти багато аспектів у людських відносинах. Галузі, в яких обман або, принаймні його можливість, не використовується є не чисельними.

Брехня є настільки природною, що без неї важко обійтися в скрутному становищі, і її без усяких вагань можна віднести до усіх сфер людської діяльності.

ДМИТРИЮК Наталія Степанівна

кандидат психологічних наук, доцент,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-8055-0237

Україна

СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ ПЕРЕЖИВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Сучасний стан психологічної науки і практики характеризується зростанням інтересу до категорії переживання як предмету наукового пізнання. Переживання – одна з найунікальніших здібностей людини яка є важливим елементом свідомості та дієвим регулятором поведінки особистості. Переживається все, починаючи від міжособистісних стосунків і до суспільних подій. Сьогодні у світі відбуваються стрімкі зміни. У структурі та функціонуванні суспільства, зокрема, одного боку – зростає економічна нестабільність, інформаційне насильство, моральна деградація, міжнаціональні конфлікти, а з іншого боку – активізуються пошуки ідеалів, що здатні змінити людину. Драматичні події сьогодення визначають значущість переживань у процесі життєдіяльності особистості та зумовлюють підвищений інтерес сучасних фахівців до нових імперативів у розумінні феномену переживання.

Однак, проблема вивчення переживань залишається ще й досі однією з мало розроблених та дискусійних у психологічній науці, зокрема, немає однастайності серед учених щодо ієрархії у системі психічних явищ, спостерігається різногалузева та функціональна спрямованість природи переживань, наявні труднощі при дослідженні теоретичних та емпіричних аспектів проблематики.

Аналіз численних наукових публікацій засвідчують увагу українських та зарубіжних дослідників до цього феномену (Р. Ассаджолі, Л.І. Божович, Г.М. Бреслав, О.А. Будницька, Ф.Є. Василюк, Л.С. Виготський, В.К. Вілюнас, К.Е. Ізард, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, О.П. Саннікова, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Т.С. Яценко та інші) .

Вперше до розгляду переживання як психологічного феномену звернулись В. Дільтей та Н.Я. Грот в кінці XIX століття. В. Дільтей в «психології, що розуміє» відводить переживанню провідну роль в осягненні внутрішнього світу людини¹. Аналізуючи переживання, він виділяє його сутнісні характеристики: переживання як таке існує лише в сьогоденні, навіть якщо має пряме відношення до майбутнього або минулого; переживання – це якісне буття, реальність, що не

1 Дільтей В. (1995). Категории жизни. Вопросы философии. №10. 129–144.

може бути жорстко визначена; переживання обумовлює структурування життя людини і пов'язане з ним цілепокладання; переживання – це єдність, окремі аспекти якої пов'язані загальним значенням або значимістю².

У радянській психології Л.С. Виготський був одним із перших, хто звернувся до проблеми переживання та здійснив найбільш важливий внесок у її вивчення у зв'язку з проблемами розвитку особистості. Вчений характеризував переживання як інтегративний психологічний процес, який одночасно є «клітинкою» свідомості, одиницею його виміру³. Л.С. Виготський виділив найважливіші характеристики переживання: це найбільш повна величина в структурі свідомості, яка представляє зв'язок афекту й інтелекту; динамічна, тобто рушійна поведінкою величина; у переживанні представлена особистість у соціальній ситуації розвитку. Переживання насамперед стосується чогось такого, що знаходиться поза людиною, з іншого боку, представлено те, як я переживаю це, тобто всі особливості особистості і всі особливості середовища представлені в переживанні⁴. Л.С. Виготський позначає переживання як найбільш значиму, неподільну одиницю цілісності внутрішнього світу людини. В онтогенезі через ставлення дитини до інших складаються специфічні почуття до самого себе, а через них проявляються потреби та цінності. Ці почуття визначають кризові етапи розвитку, тому, як зазначав вчений, неможливо розглядати вплив середовища на дитину без її ставлення до неї⁵.

Отже, переживання – це те, у чому переломлюється для особистості оточуюче її середовище, і що має ключове значення та здійснює вагомий вплив на психічний розвиток. Переживання можна розглядати як особистісний, індивідуальний феномен, що виникає з появою процесу розуміння та визначається свідомістю особистості. Відомий вчений також вважав, що відрив інтелектуальної стори свідомості від афективної є однією із корінних вад традиційної психології⁶.

Це ставлення завжди виявляється у вигляді емоцій, пов'язаних з органічними потребами, як правило, неусвідомлюваних предметних почуттів – інтелектуальних, естетичних, моральних та інших, узагальнених чи світоглядних.

Такої ж думки дотримувався і С.Л. Рубінштейн, який вважав, що безпосереднє переживання – це суб'єктивне ставлення людини до навколишнього світу, що охоплює усі аспекти психіки та тісно пов'язане зі свідомістю людини,

2 Дильтей В. (1996). Описательная психология. Санкт-Петербург : Алетей. 160с.

3 Виготский Л.С. (1996). Психология развития как феномен культуры: Избранные психологические труды. Москва: Издательство Института прикладной психологии; Воронеж : НПО «МОДЭК». 350 с.

4 Виготский Л.С. (1996). Психология. Москва : Издательство Института прикладной психологии; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 350 с.

5 Виготский Л.С. (2005). Психология развития человека. Москва : Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо. 1136 с.

6 Виготский Л.С. (1982). Мышление и речь. Собр. соч. : В 6-ти т. Москва : Педагогика. Т.2. 5–361.

оскільки воно завжди є усвідомленим, не залишається у внутрішньому світі, а співвідноситься з предметним світом⁷. Це ставлення завжди виявляється у вигляді емоцій, пов'язаних з органічними потребами, як правило, неусвідомлюваних предметних почуттів – інтелектуальних, естетичних, моральних та інших, узагальнених чи світоглядних.

Тобто переживання є тим психічним феноменом, що знаходиться на межі суб'єктивного та об'єктивного, поєднує в собі характерні ознаки зовнішнього та внутрішнього світу особистості та виявляється як найбільш суб'єктивно значуща та неповторна подія її внутрішнього життя.

Слід віддати належне Ф.Ю. Василюку, який привернув увагу вітчизняної психології до поняття «переживання» та здійснив найбільш ґрунтовний аналіз феномену переживання. Вчений виділяє смисловий компонент у структурі переживання і трактує його як особливу діяльність, особливу роботу з перебудови психологічного світу, що спрямована на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям, загальною метою якої є підвищення осмисленості життя та встановлення душевної рівноваги⁸. Дослідник розглядає переживання з точки зору діяльнісного підходу та вказує на шляхи подолання критичних життєвих ситуацій. Переживання є особлива внутрішня діяльність, спрямована на подолання людиною дисгармонійного емоційного стану, пов'язаного з критичними життєвими ситуаціями, на підвищення гармонійності та свідомості життя.

Психолог та психотерапевт Ф.Ю. Василюк описав характерні для кожного типу способи переживання та подолання труднощів і критичних ситуацій. Подібні переживання становлять основу роботи з гострим горем, викликаним тяжкою втратою. Ф.Ю. Василюк, аналізуючи поняття переживання, показав, що воно виконує захисну і компенсаторну функції, протікає за принципом захисних механізмів і має на меті: тут-і-тепер задоволення, реалізацію мотиву, впорядкування внутрішнього світу, самоактуалізацію. Варто зазначити, що вчений розробив типологію життєвих світів. Він виділив два виміри життєвого світу: внутрішній світ та зовнішній світ. Внутрішній світ може бути простим або складним залежно від змісту і структури потребнісно-мотиваційної сфери. Зовнішній світ може бути легким або важким залежно від легкості або важкості задоволення значущих потреб людини. Різні варіанти поєднання цих вихідних параметрів (простоти–складності, легкості–важкості) дають змогу виділити чотири типи

7 Рубинштейн С.Л. (1998). Основы общей психологии: В 2-х т. Санкт-Петербург : Питер. Т.1. 688 с.

8 Василюк Ф.Е. (1984). Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. Москва: Изд-во МГУ. 200 с.

життєвих світів: I тип – внутрішньо простий і зовнішньо легкий (інфантильний, або гедоністичний), II тип – внутрішньо простий і зовнішньо важкий (реалістичний), III тип – внутрішньо складний і зовнішньо легкий (ціннісний) та IV тип – внутрішньо складний і зовнішньо важкий (творчий). Для першого типу характерною критичною ситуацією є стрес, а спосіб її переживання – гедоністичний, який передбачає просте уникнення незадоволення та отримання задоволення за будь-яку ціну. Другий тип як критичної ситуації стикається з фрустрацією та долає її реалістичним способом, шляхом терпіння та відкладення задоволення потреби у часі. Притаманною третьому типу критичною ситуацією є конфлікт, насамперед внутрішній, переживає він його через ціннісно-мотиваційні перебудови. Четвертий тип головним чином стикається із кризою, а долає її через творчу перебудову всього життєвого замислу (або шляхом створення нового).

Отже, дослідник тлумачить переживання як особливу діяльність в результаті якої відбувається, як зміна самої людини, так і зміна світу. Безперечно, цей процес відображає важливі для особистості події та посилюється у критичних життєвих ситуаціях як такий, що забезпечує здатність сприймати і відчувати особистісний сенс фактів, подій та ситуації. Ці ключові тези є визначальними у контексті дослідження феномена переживання⁹.

Цікаво, що сучасні дослідники, поглиблюючи наукові розвідки фокусують увагу ще й на методологічному підґрунті проблеми переживання. Так, відомий український психолог С.Д. Максименко вважає, що переживання – це та психологічна реальність, вивчаючи яку сучасна психологія може суттєво збагатити свій зміст¹⁰. Під переживанням С.Д. Максименко розуміє певну здатність перенесення якоїсь події, відчуття, предмета, що оточують людину в стані живого сприйняття, ставлення, а тому підкреслює презентацію переживання собі та іншим людям в знаковій формі. Автор пропонує створити умови вияву творчої активності людини та її вираження – втілення з аналізом змісту переживання завдяки продуктам та процесам творчого вираження. С.Д. Максименко вважає таку спробу певною експериментальною моделлю психологічного дослідження особистісних переживань¹¹.

Автор генетико-психологічної теорії особистості розглядає переживання як вираз внутрішнього світу та його невід'ємний компонент. Під час розгляду структури особистості як першої одиниці виділяється внутрішній світ людини.

9 Василюк Ф.Е. (1984). Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. Москва: Изд-во МГУ. 200 с.

10 Максименко С.Д. (2000). Генетическая психология (Методологическая рефлексия проблем развития в психологии) : Монография. Москва : Рефлбук. 320 с.

11 Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. (2007). Психология личности : учебник. Київ : ТОВ «КММ». 296 с

Однією з його основних характеристик визначається здатність до вираження, як головної лінії розвитку особистості.

Так, переживання, на думку С.Д. Максименка, виникають «на стиках» трьох світів особистості: перший світ – це «внутрішнє буття», сутнісне, смислове; другий світ – це «зовнішнє буття», вигляд, лик, поведінка особистості; третій світ – це зовнішній світ, простір буття. Пізнання світу та себе в ньому починається з переживань, а потім переходить в осмислення сенсу свого існування та усвідомлення особистістю власного ставлення до явищ і подій життя¹².

Таким чином, більшість вчених доходять висновку, що феномен переживання є складним, багатогранним явищем, яке у кожному конкретному випадку стає неповторним і унікальним надбанням особистості, здійснюючи істотний вплив на індивідуалізацію її досвіду. Задля уточнення цих термінів у конкретному контексті було проаналізовано особливості їх використання в науковому середовищі. Переживання у психологічній науці постають як складна й багатовимірною психологічна реальність, що набуває різноманітних форм і проявляє себе у різних психологічних ефектах, та наповнює повсякденне життя особистості. Саме ця виразна неповторність і універсальність аналізованого феномена, який чи не найяскравішим чином характеризує унікальні особливості повсякденного життя окремої особистості, потребує подальшого дослідження.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-151-155

12 Максименко С.Д. (2007) Структура особистості. Практична психологія та соціальна робота. №1. С.1–13.

КОСТРУБА Наталія Сергіївна

кандидат психологічних наук, доцент,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-3852-4729

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕДІАРЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАСЛІДКУ МАСОВИХ РЕЛІГІЙНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Розвиток інформаційних технологій, масова діджиталізація здійснює вплив на релігійне життя і комунікації. Релігійні громади тепер мають інтернет сайти, сторінки в соціальних мережах, офіційні всеукраїнські друковані видання через які здійснюється інформування вірян про позицію церкви щодо різних життєвих і

політичних подій. Наше суспільство та культура тепер пов'язані через глобальні мережі Інтернет. З постійним розвитком портативних мобільних пристроїв, розширенням швидкісних бездротових мереж та збільшенням доступності до цієї мережі наш соціальний світ різко змінюється. Ці зміни вплинули те, як ми спілкуємося один з одним, як ми робимо свою роботу і навіть як ми бачимо сам світ. Тож не дивно, що Інтернет також змінив те, як ми сповідуємо релігію. Хоча виглядає так, ніби релігійні традиції та їхня практика – непохитні та стандартизовані. Насправді релігії не є статичними, вони постійно змінюються і трансформуються, адаптуються та розвиваються на основі змін у соціальному світі¹. Релігії змінюються з часом і процвітають, або вони стають поза зв'язком з людьми і втрачають членів молодших поколінь. Реформація, контрреформація, відродження та інновації – це постійні релігійні процеси та реакції на суспільні зміни. Новітні технології можуть допомогти церкві достукатися до мирян, говорити з ними однією мовою, а не бути «атавізмом» (чимось застарілим)². Комунікація інтересів і вподобань – це основне ядро соціальної комунікації. Приклад: єднання трьох сторін діалогу – церкви, нових медій та суспільства – в спільну площину на основі обговорення проблем, які хвилюють людство.

Американські вчені дослідили, що культурні фактори, такі як наукові знання, засоби масової інформації та теологічний дискурс, є ключовими для розвитку релігії. Автори стверджують, що медіа формують культурні цінності окремо від сімейного контексту та від релігійного вираження³.

У дослідженнях медіа та релігії дослідники показали, як релігія як культурна змінна має потужний вплив на використання засобів масової інформації, уподобання та задоволення. Дослідження, що пов'язують медіа та релігію, величезні⁴. Цей обсяг досліджень показав, як «релігійні світогляди створюються і підтримуються в поточних суспільних процесах, в яких передається інформація». Наприклад, релігійні християни частіше читають газети, тоді як релігійні особи рідше мають позитивну думку про Інтернет⁵, а також релігійні особи (які зазвичай відвідують релігійні служби і таким чином інтегровані до релігійних спільноти) частіше читають засоби масової інформації, створені релігійною спільнотою⁶.

1 Radde-Antweiler, K. (2008). Virtual Religion. An Approach to a Religious and Ritual Topography of Second Life. Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet, 3, 174–211. <https://doi.org/10.11588/heidok.00008294>

2 Maciaszek, P. (2012). Nowa ewangelizacja przez nowe media. Kultura – Medi – Teologia, 22, 8–17.

3 Kinsky, C., Kapoor, U., Blue, J. Kapoor S. (2000). Religion and Communication A Study of Hinduism, Buddhism and Christianity. Intercultural Communication Studies X:2, 235–254.

4 Stout, D. A., & Buddenbaum, J. M. (Eds.). (1996). Religion and mass media: Audiences and adaptations. Thousand Oaks, CA: SAGE.

5 Croucher, S. M., & Harris, T. M. (Eds.). (2012). Religion and communication: An anthology of extensions in theory, research, & method. New York: Peter Lang.

6 Davie, G. (2008). The sociology of religion. Los Angeles: SAGE.

Природа виникнення медіа-релігійності особистості двояка. З одного боку, причиною є цифровий і технічний прогрес, що зробив можливим явище масових релігійних комунікацій. Крім того, молоде покоління, сучасні студенти та підлітки повністю інтегровані у медіа-сферу, більшість важливих процесів соціалізації особистості відбувається саме за посередництва цифрових технологій. З іншого боку, основою медіа-релігійності є пошук прагнень задовольнити потребу у отриманні релігійного досвіду, почуттях і залученні до спільноти однодумців. Таким чином, медіарелігійність як явище виникло на стику двох систем – масових релігійних комунікацій та релігійності особистості.

Дискурсивна підструктура медіа-релігійності ґрунтується на поєднанні релігійного і медійного дискурсів, що на практиці реалізується через масові релігійні комунікації. Розглянемо детальніше характеристики двох зазначених видів дискурсів та результат їхнього злиття у масових комунікаційних процесах.

Термін «дискурс» підкреслює інтерактивний, процесуальний, динамічний характер використання мови масових релігійних комунікацій у формуванні медіа-релігійності особистості. Дискурс це «комунікативна подія» за Т. Ван Дейком, який звертає увагу, перш за все, на те, що дискурс відображає ієрархію знань, яка необхідна при його породженні і сприйнятті⁷. Від лат. *Discursus* «бігання туди і назад», «рух», він є об'єктивацією (процес і результат) за допомогою вербальних і невербальних знаків соціально обумовленого «руху», «синтаксису» світоглядно «зарядженої» думки.

Репрезентація реальності одна з функцій дискурсу. Так, У. Холлвей розглядає дискурс як засіб конструювання форм людського переживання дійсності, іноді званих суб'єктивністю⁸. Однак всі дискурсивні напрямки ґрунтуються на положенні про те, що мова – це більше, ніж просто відображення реальності, і що дискурс приймає безпосередню участь в конструюванні ідей, соціальних процесів і феноменів соціального світу⁹.

Для означення основних характеристик масових релігійних комунікацій ми розглянемо характеристики медійного і релігійного дискурсу.

Медіа це техніко-технологічний феномен, який є носієм, засобом або сукупністю засобів, що забезпечують зберігання, репрезентацію і передачу (доставку, транспортування, поширення) інформаційного ресурсу, інкорпоро-

7 Ван Дейк Т.А. (1998). К определению дискурса. URL: <http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/vandijk2.html>

8 Hollway W. (1984). Gender differences and the production of subjectivity. *Changing the subject: Psychology, social regulation and subjectivity* / Eds. by J. Henriques et al. L.: Methuen, 227–263.

9 Мельникова О. Т., & Кутковая Е. С. (2014). Дискурсивный подход к исследованию идентичности. *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология*, (1), 59–71.

ваного в ту чи іншу знаково-символічну форму (код)¹⁰. Медіа мають свої особливості і можливості технології, як вербальні, так і невербальні, візуальні та аудіальні, знаково-іконічні і знаково-символьні, технологія книгодрукування, програмно-керовані електронно-цифрові технології, інтернет-технології та багато інших, які доповнюючи один одного чи конкуруючи забезпечують потребу суспільства в обміні інформацією.

Медіа як техніко-технологічний феномен, як специфіковане знакове середовище, виступають в ролі інформаційно-комунікативного (комунікаційного) каналу, з допомогою якого інформація стає доступною того чи іншого адресату. Комунікаційний канал - це і є «реальна чи уявна лінія зв'язку (контакту), по якій повідомлення рухаються від комуніканта до реципієнта. Наявність зв'язку - необхідна умова будь-якої комунікаційної діяльності, в якій би формі вона не здійснювалася (наслідування, управління, діалог). «Комунікаційні канали - матеріальна сторона соціальної комунікації»¹¹. При цьому слід зауважити, що інформаційно-комунікативні канали мають свій «коефіцієнт когнітивної проникності», на що звертав увагу Г.М. Маклюєн технічні засоби не нейтральні, чи не толерантні, вони так чи інакше обов'язково додають повідомленню свої властивості¹². Отже, різні комунікаційні канали знаково-символічного середовища визначають спосіб кодування думок і характер за-ребуваних когнітивних структур.

До інформаційно-комунікативних каналів, що забезпечують процес масової комунікації відносяться: преса, радіомовлення, телебачення та Інтернет (полікодове інформаційне середовище). Існують і інші, широко використовувані комунікаційні канали, наприклад банер-технології, затребувані сучасним суспільством в зв'язку з необхідністю вирішення маркетингових завдань.

Комунікація, безумовно, не може обійтися без технічних засобів, що створюють необхідні інформаційно-комунікативні канали, однак за своїм визначенням комунікація є духовною діяльністю, тому вона передбачає не тільки наявність «сполучної ланки», а й «духовну зустріч» суб'єктів, включеність їх свідомостей, їх цілеспрямовану інтелектуально-емоційну взаємодію, завдяки чому здійснюється рух смислів (думки) в соціальному просторі і завдяки чому саме соціальний простір знаходить свою форму: результатом соціальної комунікації, як відомо, стає формування загального фонду знань і оціночних суджень. Медіа як соціально-технологічний і когнітивно-ідеологічний феномен,

10 Полонский А. В. (2012). Медиа – дискурс – концепт: опыт проблемного осмысления. Современный дискурс-анализ, 3. <http://discourseanalysis.org/ada6/st43.shtml>

11 Соколов А.В. (2002). Общая теория социальной коммуникации. СПб.: Изд-во Михайлова В.А.

12 Маклюэн М. (2007). Понимание Медиа: Внешние расширения человека. Москва : «Канон-пресс-Ц»

з яким найчастіше і зв'язується термін мас-медіа, націлені на освоєння соціального контексту життя людини, на духовну взаємодію суб'єктів комунікації і на усвідомлене, інтенційно обумовлене оперування інформацією¹³.

Найважливішим завданням мас-медіа, як соціального інституту і сфери соціальної діяльності є, задоволення потреби суспільства в регулярно-систематичному освоєнні актуального соціального контексту, фактографування актуальної соціальної реальності¹⁴¹⁵¹⁶. Мас-медіа, таким чином, виступають в якості посередника не тільки між соціальними суб'єктами, забезпечуючи їх взаємодію, але і між соціальною реальністю і суспільством, щоразу показуючи свою суб'єкту, тобто світоглядну, ціннісно орієнтовану позицію.

Мас-медіа мають унікальну здатність породжувати інтенсивні інформаційно-сміслові (когнітивні) потоки і жорстко керувати ними. Включені в процес виробництва значень, образів і метафор, в процес виробництва масової інформації (контенту), масової свідомості та масової аудиторії, мас-медіа чинять значний вплив на характер суспільної свідомості, на характер його домінуючих інтенцій і особливості його змістовних форм.

Роль мас-медіа у формуванні цінностей та їхній вплив на поведінку людей є предметом багатьох психологічних, психолінгвістичних та лінгвістичних досліджень. Про вплив медіа дискурсу на поведінку людей у кризовій ситуації пандемії стверджують J. Sanders, A. Tosi, S. Obradović, I. Miligi, L. Delaney¹⁷.

Українська науковиця Л.Ф. Компанцева дослідила специфіку комунікації у нових медіа і стверджує про постійні атаки на свідомість споживачів інформації шляхом випуску маніпулятивних сигналів для досягнення панічних настроїв та масових розладів. Дослідниця перераховує варіанти технологій, які працюють для зміни настроїв споживачів інформації, серед яких: створення привабливого контенту, використання нових методів для розповсюдження традиційного контенту; створення впливових платформ, горизонтального транслявання нарративів, впливу публічних особистостей на глобальні аудиторії, підсилення інформації кожним комунікантом, який підтримує і відповідно поширює певні ідеї¹⁸.

13 Полонский А. В. (2012). Медиа – дискурс – концепт: опыт проблемного осмысления. Современный дискурс-анализ, 3. URL: <http://discourseanalysis.org/ada6/st43.shtml>

14 Володина М.Н. (2005). СМИ как форма «общественного диалога». Язык современной публицистики, 31–43.

15 Devito, J. A. (2011). *Essentials of Human Communication*. Singapore: Pearson Education, Inc.

16 McQuail D. (2003). *Media Accountability and Freedom of Publication*. – University of Oxford Press,

17 Sanders, J., Tosi, A., Obradović, S., Miligi, I., & Delaney, L. (2021). Lessons from lockdown: Media discourse on the role of behavioural science in the UK COVID-19 response. *PsyArXiv*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/dw85a>

18 Компанцева, Л.Ф. (2018). Психолінгвістичний опис технологічного дискурсу нових медіа. *Psycholinguistics*, (23(2), 120-131. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1208639>

Вважаємо ці технології дотичними і реалізованими у масових релігійних комунікаціях. Так, традиційні релігійні заклики щодо залучення до віри і церкви розповсюджуються і на спеціально створених нових платформах (сайтах, сторінках у соціальних мережах релігійних інституцій та персональних сторінках священників та духівників високого рангу) та підсилення важливості та поширення цих закликів через коментарі, відгуки і лайки.

Основною когнітивною одиницею масмедійного дискурсу є мас-медійний концепт, характер якого визначається особливостями мовно мисленнєвої практики мас-медіа, орієнтованою на актуальний соціальний контекст. В мас-медійному концепті на основі загальної ідеологічної модальності поєднуються актуальний соціальний контекст, соціальна пам'ять (культура), актуальна «манера розуміти речі» як домінуюча практика соціальної рефлексії і переживання, соціальне проектування і прогнозування. Це створює «двошаровий» характер концепту: з одного боку, він звернений до дійсності, до практики її освоєння суспільством, а з іншого боку, до ідеології, яка задає норму фокусування, значущості та оцінювання тих чи інших фактів, подій, смислів, яка задає параметри когнітивної діяльності людини. Філолог А. В. Полонский у результаті наукових пошуків розглядає мас-медійний концепт не тільки як механізм адаптації людини до актуальної соціальної реальності, механізм виробництва соціальних значень і символів, але й як механізм когнітивного управління людиною¹⁹.

З точки зору психолінгвістики концепт – це «спонтанно функціонуюче в пізнавальній та комунікативній діяльності індивіда базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, що підкоряється закономірностям психічного життя людини і внаслідок цього по ряду параметрів відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії»²⁰. Таким чином, основою концепту в психолінгвістичному розумінні стає не лише понятійний зміст (як в рамках когнітивного і лінгвофілософського підходів), а й блок знань, що представляє собою сукупність конкретно-образних (зорових, слухових, смакових та ін.) елементів в психіці людини. Серед методів дослідження вербалізованих концептів найчастіше виокремлюють: асоціативний експеримент, аналіз дефініційних значень, етимологічний аналіз, когнітивно-семантичний аналіз, аналіз концептів в різних культурах, фреймовий аналіз тощо²¹.

19 Полонский А. В. (2012). Медиа – дискурс – концепт: опыт проблемного осмысления. Современный дискурс-анализ, 3. URL: <http://discourseanalysis.org/ada6/st43.shtml>

20 Залевская А. А. (2001). Психолингвистический подход к проблеме концепта. Методологические проблемы когнитивной лингвистики, 36–45.

21 Мунтян Л. В. (2013). Концептуальний аналіз та методи дослідження вербалізованих концептів. Наукові записки. Серія Філологічна, 33, 103–105.

У межах вивчення медійного дискурсу науковці звертаються до поняття медіатексту. Медіатекст – інтегративний багаторівневий знак, що поєднує в єдине комунікативне ціле різні семіотичні коди (вербальні, невербальні, медійні) і демонструє принципову відкритість тексту на змістовно-смісловому, композиційно-структурному і знаковому рівнях. Провідними ознаками медіатекстів можна вважати медійність (втілення тексту за допомогою тих чи інших медіазасобів, його детермінація форматними і технічними можливостями каналу), масовість (як в сфері створення, так і в сфері споживання медіапродуктів), інтегративність, або полікодовість, тексту (об'єднання в єдине комунікативне ціле різних семіотичних кодів), відкритість тексту²².

Релігійний дискурс, який окрім медійного визначає особливості масових релігійних комунікацій, визнається науковцями як цілком неоднорідний ансамбль, що складається з дискурсів, інституцій, архітектурних форм, регуляторних рішень, законів, адміністративних заходів, наукових висловлювань, філософських, моральних та благодійних пропозицій²³. Релігійний дискурс – його роль у суспільному та культурному майбутньому, його присутність у повсякденному житті, його нова поведінка та структури – завжди були і будуть залишатися фундаментальною частиною того, як люди розуміють свій власний досвід²⁴.

Сучасний дослідник релігійного дискурсу D. Maingueneau пропонує розглядати його з двох аспектів. Перший напрямок передбачає розуміння релігійного дискурсу з точки зору «самоконститууючих дискурсів». «Конститування» як дія встановлення на законних підставах, надання юридичної форми якомусь суб'єкту: самоконститууючі дискурси виникають, коли вони заявляють, що мають «законне право говорити, як вони говорять». «Конститування» як єдине ціле, організація: самоконститууючі дискурси – це набори текстів, структура яких повинна бути узаконена самим дискурсом²⁵.

Інший підхід, трактує поняття релігійного дискурсу через постійне узгодження між трьома відносно незалежними модулями дискурсу: тезаурусом засновницьких текстів, модулем регулювання та індексальним модулем. Отже, з цієї точки зору релігійний дискурс є нестабільною системою.

22 Казак, М.Ю. (2012). Специфика современного медиатекста. Лингвистика речи. Медиастилистика : кол. моногр. Москва, 320–334.

23 Foucault, M. (1980). *The Confession of the Flesh. Power/Knowledge Selected Interviews and Other Writings*. C. Gordon (Ed.), New York, Pantheon Books, pp. 194–228.

24 Pihlaja, S. (2021). *Analysing Religious Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108863957.001>

25 Maingueneau, D. (2020). *Religious Discourse and Its Modules*. In J. Johnston & K. Stuckrad (Ed.), *Discourse Research and Religion: Disciplinary Use and Interdisciplinary Dialogues* (57–76). Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110473438-004>

Тезаурус – це набір усних або письмових архетекстів: те, що було сказано вищими авторитетами. Вони можуть ґрунтуватися на одкровеннях (християнство чи іслам) або на просвітленні (буддизм), але, як правило, вони поєднують дидактичні та агіографічні елементи (життя святих). Вони не розглядаються як належні до жанру, а як основоположні події, які зберігають колективну пам'ять, поодинокі сліди трансцендентної мови, значення якої неможливо вичерпати жодним тлумаченням. Як правило, тезаурус пишеться давньою та іноземною мовою (єврейською та грецькою для християн) або старовинною та престижною різноманітністю народної мови (біблійна єврейська для євреїв, класична арабська для ісламу, санскрит для індуїзму тощо). Навіть сучасні переклади Біблії, які претендують на «сучасність», зберігають деякі лексичні, синтаксичні та прагматичні архаїзми.

Модуль регулювання структурує життя віруючих. Він пов'язує два підмодулі: ритуальний та розпорядчий. Ритуальний модуль включає колективні обряди, але також висловлювання з повсякденного життя (молитви, заклинання тощо). Ці знаменники мають зберегти ідентичність релігії. Їхня стабільність посилюється та втілюється у використанні літургійної мови, яка не використовується для звичайного спілкування (слов'янська у Східній Православній Церкві, Палі у буддизмі Теравади, арамейська у Халдейській Церкві тощо). У випадку санскриту, щоб зберегти ефективність обрядів, священницька каста постійно прагнула зберегти первісні знаменники, які ні в якому разі не торкаються зіпсованості повсякденної мови. Ритуали передбачають повторення на двох взаємодоповнюючих рівнях. Декламування одних і тих самих текстів формує спільноту.

Розпорядчий модуль, що передбачає, визначає, що потрібно робити, а що не робити, щоб стати законним членом спільноти. Як правило, ці приписи сконцентровані у коротких текстах, які можна легко запам'ятати: наприклад, десять заповідей, п'ять стовпів ісламу ... Але це невелика частина всієї сукупності неявних або явних приписів, яким піддається віруючий і його/її повсякденне життя. Частина приписів стосується ритуальної складової (які молитви потрібно вимовляти за певних обставин, коли треба йти до культу тощо).

Функція індексального модуля полягає у створенні відповідних тезаурусів або регулювання у певному контексті. Різниця між індексальним модулем, порівняно з іншими є використання народних живих мов. Релігія, спираючись на авторитет дуже обмеженої кількості висловлювань, які були зроблені за певних обставин, повинна відповідати вимогам розуму з боку чоловіків і жінок,

які завжди потрапляють у нові ситуації та різні історичні середовища²⁶. Саме у індексальному модулі можемо віднайти масові релігійні комунікації, у яких лише розпочинається регулювання у контексті медіа дискурсу.

Масові релігійні комунікації це явище, яке виникло завдяки поєднанню релігійного та медійного дискурсів і це сфера функціонування медіа-релігійності особистості як феномену. Ця думка ґрунтується на герменевтичній моделі масових комунікацій Г.Г. Шпета. Науковець обґрунтовує позицію про складові такої моделі: слово – контекст – особистість. У першій складовій автор розрізняє значення і сенс. Значення це те, що намагаються сказати у процесі комунікації, це набір словникових значень, а сенс – це те, що розуміє інший, через призму власного світосприйняття та досвіду²⁷. Модель Г.Г. Шпета через призму релігійних комунікацій відкриває природу медіа-релігійності особистості.

Загалом релігійні ЗМІ мають глобальне значення у культурному та економічному плані. Проте, існує також більш широкий інтерес до психолінгвістичних досліджень співвідношення між цифровими комунікаціями та ролі, яку відіграють мова та дискурсу у виробництві афекту²⁸. Огляд результатів досліджень психолінгвістів дає можливість сформулювати дві сфери інтересів: перша стосується фактичного дискурсу, «текстів» та їх наслідків; по-друге, яку роль відіграють медіатехнології у формах артикуляції афекту та сенсу. Схожі напрямки досліджень уже окреслювали Е.А. Claydon & J. Whitehouse-Hart. Проте, вони наголошують, що їхні наукові пошуки не включають аналізу медіатекстів, комунікації та лінгвістики, а також ролі медіатехнологій²⁹. Отже, тема психолінгвістичного вивчення онлайн релігійних текстів та їхній вплив на благополуччя є недостатньо дослідженою ланкою у межах окресленої проблематики.

Серед функцій ЗМІ однією із основних є функція інформативна (інформувати масову аудиторію про події в країні і за кордоном, постійно підтримуючи певний рівень новинного потоку), що тісно пов'язана з відбиваючою властивістю текстів масової інформації. Саме здатність ЗМІ відображати події навколишньої дійсності у певному медіа форматі, є ключовим чинником у створенні сучасної картини світу³⁰. Враховуючи проникнення медіа технологій в усі сфери життя

26 Wuthnow, R. (2011). Taking Talk Seriously: Religious Discourse as Social Practice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50(1), 1–21.

27 Шпет Г. Г. (2006). *Philosophia Natalis. Избранные психолого-педагогические труды*. М.: РОССПЭН.

28 Winslow, L.A (2014). The Imaged Other: Style and substance in the rhetoric of Joel Osteen. *Southern Communication Journal*, 79, 250–271.

29 Claydon, E., & Whitehouse-Hart, J. (2018). 'Overcoming' the 'Battlefield of the Mind'. *Language and Psychoanalysis*, 7(2), 29-56. <https://doi.org/10.7565/landp.v7i2.1588>

30 Добросклонская Т.Г. (2008). *Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ*. М.

людини і формування «інформаційного суспільства»³¹, формування картини світу майже повністю залежить від ЗМІ.

Тексти масових комунікацій вибудовують інформаційний простір за допомогою стійких концептуальних моделей, що передбачає чітку тематичну структуру медіа матеріалів, і таким чином відбувається створення і підтримання цілісності, впорядкованої картини світу. Висока частота повторюваності і глобальна клішованість новинних текстів сприяє встановленню міцних кореляцій між тематикою повідомлення і її синтагматичним наповненням. Так, релігійні тексти мас медіа мають свої психолінгвістичні особливості побудови інформаційної картини світу, яка саме у цьому тематичному напрямку тісно пов'язана з мовною картиною світу, яка розуміється як «визначений у мові світогляд, ідеологія, система цінностей»³².

У межах масових релігійних комунікацій на перший план також виходить ідеологічна функція ЗМІ, яка ґрунтується на здатності мас медіа впливати на суспільну та індивідуальну свідомість за допомогою ідеологізованих концептів і інтерпретацій, що відображають певні системи цінностей і відносин. Тому вивчення релігійних текстів та концептів є основою для розуміння як формується картина світу у релігійної особистості. Емпіричні дослідження функціонування релігійних концептів у свідомості молоді наразі є актуальною темою дослідження науковців³³.

Вважаємо, що вивчення основних змістовних маркерів текстів масових релігійних комунікацій та панівних уявлень щодо провідних концептів релігійного дискурсу дасть можливість дослідити особливості медіарелігійності з точки зору формування світогляду та картини світу особистості.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-155-164

31 Галушко, К. Ю. (2005). Інформаційне суспільство. Енциклопедія історії України: у 10 т. К. : Наукова думка, Т. 3, 525.

32 Драч І. Д., Миколенко А. З., Тишковець М. П. (2020). Мовна картина світу у процесі вивчення іноземної мови в медичних університетах. Медична освіта, 4, 79-83. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2019.4.10864>

33 Коструба, Н., & Вірна, Ж. (2020). Вербальна репрезентація концепту "таїнство" у мовній свідомості студентів. Psycholinguistics, 28(1), 149-167. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-149-167>

DUCHYMINSKA Tamara

PhD (Psychology), Assistant professor
Lesya Ukrainka Volyn University
ORCID ID: 0000-0002-3352-3188

KULCHYTSKA Anna

PhD (Psychology), Assistant professor
Lesya Ukrainka Volyn University
ORCID ID: 0000-0003-1350-6556

KOTS Myhailo

PhD (Psychology), Assistant professor
Lesya Ukrainka Volyn University
ORCID ID: 0000-0002-5607-0564

FEDOTOVA Tetiana

PhD (Psychology), Assistant professor
Lesya Ukrainka Volyn University
ORCID ID: 0000-0003-1975-9925

OCCUPATIONAL BURNOUT AS A MANIFESTATION FACTOR OF AGGRESSIVE FORMS IN PERSONAL BEHAVIOR

Professional activity is one of the most important areas of modern life. It is not only a source of material resources needed to provide its basic needs, but also a basis for self-realization, self-affirmation, satisfaction of ambitions and aspirations.

Information dynamism, socio-economic instability of society lead to increased professional activity, which often leads to emotional and communicative overload, depletion of employee's adaptive resources. As a result, the problem of preserving physical and mental health of the individual, ensuring stability to professionally determined disorders, in particular occupational burnout, is actualized.

Occupational burnout syndrome takes one of the key places among a wide range of social problems. Employees, having a long period of time under stress, overburdened by professional obligations, in the absence of necessary time for rest and recovery, suffer professional deformation, and then depersonalization of the person. In this case, a person becomes indifferent to his favorite professional activity and communication, the productivity of their work decreases.

On the other hand, this situation can be accompanied by an increase in aggressive reactions both in industrial relations and in the sphere of personal contacts, in particular, family ones. Increased aggressiveness is a destructive factor, which reduces the effectiveness of establishing interpersonal communication. Thus, it neg-

actively affects the productivity of person's life activity in general. The tendency to show the given property is often accompanied by different forms of deviant behavior, which leads to deterioration of the criminogenic situation in society. These facts indicate the need to study the reasons that underlie them, in order to prevent such forms of behavioral reactions.

At the same time, the lack of scientific study of the relationship between the problem of occupational burnout and the manifestation of a tendency to various types of aggression determines the relevance of our research.

The theoretical and methodological basis of the study consisted of works that reveal psychological bases of the occupational burnout syndrome (E. Aronson, L. Burlachuk, K. Chernis, H.J. Freidenberger, R. Golembievsky, T. Gruby, G. Demerouti, S. Maksymenko, K. Maslach, S. Meyer, V. Orel, E. Starchenkova, W. Schaufeli, N. Vodopyanova etc.).

Within the framework of this research we consider it expedient to use the term of occupational burnout, because it emphasizes that personality is investigated in the context of its professional activity and interaction. Note that this point of view is shared by other domestic researchers, among them T. Zaichikova ¹, L. Karamushka ², A. Kulchytska ³, Yu. Kovrovsky ⁴ and others.

The study is also based on the general provisions of the occupational stress theory (G. Cellier, J. Greenberg, S. Hobfall, etc.).

Also important are the works, which reveal the peculiarities of the personality aggression (N. Alikina, B. Boyko, A. Bandura, A. Bass, H. Delgado, A. Dollard, K. Lorenz, R. Myler, O. Stepanov, V. Rakhmashtaeva, W. Walters, Z. Freud, N. Levitov, I. Furmanov).

From domestic psychologists, this point of view is shared by T. Rumyantsev and I. Boyko. They consider aggression as a form of social behavior that takes place in the context of social interaction. But the behavior will be aggressive under two conditions: when there are detrimental consequences for the victim, and when the norms of behavior are violated ⁵.

- 1 Зайчикова Т. В. (2005) Взаємозв'язок між синдромом «професійного вигорання» та особистісними факторами. *Наук. зап.*, 26. (2), 107–114.
- 2 Карамушка Л.М. (2015). Технологія психологічної підготовки персоналу держадміністрацій до профілактики та подолання професійного стресу: навч. посіб. К.: Логос.
- 3 Кульчицька А. В. (2015). Психо-емоційний стан особистості як чинник продуктивності праці на підприємствах та в організаціях. *Актуальні проблеми загальної та соціальної психології: Зб. наукових статей*, 39–44.
- 4 Ковровський Ю.Г. (2016). Аналіз ефективності впровадження тренінгу «Профілактика та подолання професійного вигорання персоналу оперативно-рятувальної служби ДСНС України. *Організаційна психологія; економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 1 (4), 45–51.
- 5 Зайчикова Т. В. (2005) Взаємозв'язок між синдромом «професійного вигорання» та особистісними факторами. *Наук. зап.*, 26. (2), 107–114.

The purpose and task of the article is to establish the patterns of aggressive behavior manifestation depending on the level of formation of the burnout syndrome.

Theoretical methods were used to solve the set tasks: analysis, synthesis, comparison, generalization, abstraction, systematization of scientific researches on problems of occupational burnout and aggression; empirical: O. Rukavishnikov's method of "Determination of mental burnout", "Scale of Subjective Well-being" by A. Perue-Badu, the Bass-Darka questionnaire, the questionnaire of legitimized aggression by M. Hogben; statistical processing methods of results and quantitative and qualitative analysis methods of research results.

The empirical study involved 83 people aged 25 to 51, namely social institutions' employees (representatives of professions such as "man-man") in Lutsk. 40% of them are men, 60% are women. For ethical reasons, the names of organizations are not specified.

In studying, occupational burnout is considered as a relatively stable property of the individual, due to the specifics of professional activity and is a deviation from the social norm, which leads to negative changes in behavior. Following O. Rukavishnikov, we believe it is appropriate to consider the manifestation of this phenomenon at the interpersonal, personal and motivational levels. Therefore, we distinguish three components in its structure: psycho-emotional exhaustion, personal distance, professional motivation (Rukavishnikov, 2001) ⁶.

Respondents were able to assess the expression degree of the occupational burnout using O. Rukavishnikov's method of "Determination of mental burnout" ⁷. In order to diagnose aggression, the Bass-Darka questionnaire was used, which the authors proposed to differentiate between hostile and aggressive personality expression ⁸.

Based on the analysis of the wide range definitions of aggression presented in scientific sources, we interpret this concept as any form of behavior. It is aimed at insulting or causing harm to other living beings that do not want such behavior.

Hostility is seen by scientists as a reaction that determines the emergence of negative feelings about others. Moreover, it contributes to a negative assessment of events. Instead, aggression is defined as a personality trait that presupposes the presence of destructive tendencies in the sphere of subject-object relations.

6 Рукавишников А. А. (2001) Опросник психологического выгорания для учителей. Ярославль: НЦП «Психодиагностика».

7 Фетискин Н.П. (2002) Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп . М.: Изд-во Института психотерапии, 357–360.

8 Вараксин В.Н. (2012). Психолого-педагогический практикум: учебное пособие для вузов. Ростов-на-Дону.: Феникс.

The analysis of the results indicates that there are differences in the detection of hostility by employees with different degrees of the burnout syndrome.

The study showed that the index of hostility in a group unwilling to show signs of burnout is usually within acceptable limits (57.1%) or is lower than the established norm (35.7%). Instead, high rates are recorded much less frequently (7.2%). Thus, we can assume that psychological comfort, emotional balance, high assessment of one's own well-being, in particular, satisfaction with daily life and own physical condition, specific to these respondents, reduce the likelihood of hostile reactions to others and negative assessments of current events.

Most people with an average occupational burnout level (54.1%) show a hostility index that is not out of the norm. However, it should be noted that, compared to the previously described sample, the percentage of employees who show excessive hostility is slightly higher (35.1%). At the same time, only 10.8% of people received low indicators on this scale.

Within the sample, consisting of respondents with a high level of occupational burnout, indicators are most frequently recorded with a high level of the diagnosed parameter (78.1%). Whereas the percentage indicating a reluctance to such reactions do not occur. This may specify difficulties in communicating with others, distrust to them. In this case, active and open expression of dislike to others has a destructive effect on the improvement of interpersonal communication.

Differences between the three samples were also found on indicators of aggression. Thus, in the first sample, the tendency to detection aggression is not sufficiently denominated. After all, its representatives usually show indicators that do not exceed the norm (50%) or are lower than it (35.7%). Excessive aggression characterizes only 14.3% of people. Particular attention attracts the significant proportion of employees with a low index on the diagnosed feature. Because it can be interpreted not only taking into account the positive aspect, in particular, lack of inclination towards destructive interpersonal relationships, but also as a negative factor that can determine the conformal, uninitiative style of behavior that prevents the achievement of personal goals.

Within the second sample, the vast majority of employees (62.2%) tend to aggressive reactions, but the frequency of their occurrence does not exceed the norm. Thus, this indicates the ability of the test subjects to demonstrate different types of aggression in particularly significant emotional situations. However, in normal conditions, this feature is not the way of them. Low and high rates were found in a much smaller number of people (21.6% and 16.2%, respectively).

The data which were identified as a result of indicators' analysis obtained by employees with an expressed occupational burnout syndrome differ significantly. The largest percentage (56.3%) of people showed an index of aggression that exceeds the norm. This points to the conflict, difficulties in improving relationships with others. Within the norm, 40.6% of people show aggression. A low level of the diagnosed parameter was recorded in 3.1% of respondents.

At the next stage of the study to detail the idea of the employees' tendency to detect aggression in various spheres of life helped the use of the questionnaire of legitimized aggression by M. Hogben in the adaptation of S. M. Yenikolopov and M. P. Tsubulsky (LA-44).

Legitimization is a process in which an individual creates mechanisms and arguments that justify and approve certain actions as socially significant. Legitimized aggression as a subject of purposeful and direct study is first encountered in the sociological theory of cultural surplus by L. Strauss (Rutkevych, 2006)⁹. Thus, it should be noted that this kind of aggression is more adaptive, but the excessive manifestation of such reactions leads to maladjustments of the person in society.

Differentiation of the sample according to the integrated indicator, indicating a general level of propensity to use legitimized aggression. Let's turn our attention to the allocation of values by the diagnostic parameter according to the degree of occupational burnout syndrome in respondents. Percentage distribution analysis indicates differences in the values of the legitimized aggressiveness index, defined within the three distinct groups.

For example, employees are not inclined to show occupational burnout. They usually (50%) show low integral indicators of the specified type of aggressiveness, whereas average and high percentages are recorded in this sample much less (30% and 20% respectively). Thus, we can say that they rarely approve of violent reactions, even with their impunity and sanction by society.

The opposite is the results obtained in the sample of people with a pronounced occupational burnout syndrome. The overwhelming majority (51,7%) of the employees who made the sample is characterized by a high index of the investigated aggression. At the same time, the average indicators were fixed at 34,5%, and low at only 13,8% of people. Thus, we can note that employees tend to regard aggression as a necessary tool for protecting human rights and the environment, as well as one of the means of supporting social values and norms. Individuals with an average occupational burnout level, as a rule (59%), tend to show an average level of legit-

9 Rutkevich A. M. (2006) Политическая философия Л. Штрауса . Санкт-Петербург : Издательство СПбГУ.

imized aggression. Although there are also high (25%) and low (15,9%) indices to a smaller extent.

The theoretical and empirical analysis of the study make it possible to state that:

occupational burnout is defined as a relatively stable personality trait, which is caused by the specificity of professional activity and is a deviation from the social norm, which leads to negative changes in behavior;

the concept of aggression is interpreted as any form of behavior aimed at insulting or causing harm in the process of subject-object relations;

the results of empirical research indicate differences in the content load of the construct of occupational burnout depending on the general level of its formation;

in the sample of workers with pronounced occupational burnout syndrome, in contrast to people with low level of its formation, the general indices of aggressiveness and hostility exceeding the norm are often recorded;

in the study the statistical significance of differences in the rates of legitimized aggression in accordance with the level of occupational burnout expression was confirmed;

Thus, the difference in the expression of aggressive and hostile reactions by respondents with high and low levels of occupational burnout is obvious. This allows us to partially confirm our assumptions about the relationship between the peculiarities of aggression detection by employees and the specifics of the manifestation of their studied properties.

The prospects of further research are seen in the research of other factors and possible consequences of occupational burnout.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-005-165-170

Viktor SHPAK

D. Sc. (History),
Borys Grinchenko Kyiv University,
Ukraine.

ORCID ID: 0000-0002-7007-0683

SPECIFICS OF PUBLISHING BUSINESS AT THE STAGE OF TRANSITION FROM PLANNED TO MARKET ECONOMY

The activities of the publishing house's employees are concentrated in the field of intangible production. It has a creative, culturological and, to some extent, ideological character, but as a result of this activity material values, goods – books, magazines, newspapers, etc. are created. The peculiarity of publishing is the close relationship of creative, cultural, ideological and economic aspects, which is manifested in the organization of the production structure and production process, the nature of the work of editorial staff, the publishing house's relations with printing companies, authors, suppliers and booksellers.

The publishing business is gaining more and more popularity among Ukrainian entrepreneurs. This is largely due to its specifics: sufficient openness, affordability, a large number of potential consumers and more. However, it is extremely difficult to keep it, and it is almost impossible to sell, primarily due to lack of tangible assets. In addition, it should be borne in mind that book publishing is a high-risk and unpredictable business.

Well-known Ukrainian scientists and publishers of practice joined the analysis of the mechanisms of starting publishing activity, in particular: V. Teremko "Basic principles of publishing business"¹ and "Publishing marketing"², M. Timoshyk "Publishing business. The view of a journalist, publisher, scientist"³, M. Maslovaty "Fundamentals of marketing for the publishing and printing

1 Teremko V. I. (2009). Basic principles of publishing business : textbook. K.: Akademvydav, 136 p.

2 Teremko V. I. (2009). Publishing marketing : textbook. K.: Akademvydav, 272 p.

3 Timoshyk M. (2005). Publishing business : the view of a journalist, publisher, scientist : textbook. K. : Scientific and Publishing Center "Our Culture and Science", 328 p.

complex"⁴, O. Ivashchuk "Book distribution in Ukraine: between the destroyed «yesterday» and the attractive «tomorrow»"⁵ and other.

Before starting a publishing project, it is necessary to understand its purpose and possibilities: what books will be published by the publishing house, what is the target audience of this literature, how it is planned to deliver the product to the consumer, etc. Simplified publishing business has the following form: search for authors and purchase copyright for their works; creation of a printed edition or other product from manuscripts; realization of the edition (goods). A possible option is when the publishing house specializes in searching for novice authors, "promotes" them and then "sells" to large publishers.

Despite the relatively low price of entering the market, the issue of start-up capital is still relevant. Bank lending is unlikely due to high risks, as the manufactured goods are not highly liquid. Reliance on a private investor, as practice shows, is often possible only if he is charitable or willing to improve his social status, and not as a business project. Some started their business by moving away from a large publishing house, working with it in a specific segment. Sometimes novice publishers, having original promising projects, turn to the "big ones" offering cooperation with the further distribution of profits. But these cases are rare. Most often you have to rely on your own resources. However, it will take a lot of work. But to open a small publishing house with a minimum initial capital is quite real. Capital should be enough to purchase a computer, printer, scanner, at least one publishing software package for design and layout, telephone, Internet connection, maintenance of specialists (editor and typesetter), payment for printing services and, if necessary, for royalties. It is desirable to have storage space, vehicles and at least a small amount of money for advertising. Own printing base and representative office is a question of the future.

The main person in the publishing house is the editor, he determines which manuscript should be printed, directs the work of the layout designer or performs this function himself, determines the target audience and sales channels. The organizational structure of publishing companies is diversified. But you don't have to have a large staff to be an effective publisher. There are publishing houses that do not have employees at all. The functions of developing the concept of the book are created by the founders, the rest of the work is performed by contractors. In

4 Maslovaty M. (1996). Fundamentals of marketing for the publishing and printing complex : textbook. Dnepropetrovsk : Phoenix, 64 p.

5 Ivashchuk O. (2002).Book distribution in Ukraine: between the destroyed «yesterday» and the attractive «tomorrow» / Book review. № 12.

particular, this is how the well-known Russian publishing house MIF (Mann, Ivanov and Ferber) started its activity in publishing literature for business⁶.

When starting a business, it is more rational to focus on the area in which the publisher is more aware, knows the needs and opportunities of future consumers. The specialization may be narrow, but it must have a sufficient target audience. There is always a demand on the market for books on construction, design, landscaping, cooking, floriculture, home gardening, folk medicine, psychology, reference books, dictionaries, horoscopes and more. Promptness, ie a fast path from conception to the creation of a material publication, allows you to compete in the market. Universal publishing is a privilege of large companies.

Finding new authors is one of the most difficult tasks in the work of the publishing house. There are several ways to solve this problem. The first is to try to reach an agreement with an already well-known, promoted author. Which is unlikely, because it will be difficult for a beginner to offer better conditions than those offered by powerful publishers. The second – to bet on advertising and try to attract new authors, to carry out selection and find the "golden highlight". Of course, there are successful examples of such cooperation, but they are the exception rather than the rule. If you are lucky and you discover real talent, it is vital for you to sign an exclusive contract with him. The ability to work with the author is a great art of publishing. The third is to try to find your star in specialized niches. Finally, you can turn to the classics. Here, at least, the authors do not have to pay fees.

Every publisher should know that making a book is only half the battle. Ahead is the main thing - how to implement it. It should be noted at once that the distribution system in Ukraine is currently inefficient. Therefore, large publishers are forced to create their own wholesale and retail distribution networks. Trade organizations often prefer well-known authors or well-known book manufacturers. There are two ways out of this situation. The first is to promote the manufactured books yourself, establishing direct contacts with shops, small wholesalers, etc., attracting all possible advertising resources. Success is possible only in the case of systematic work with sellers: from convincing them that your product is absolutely necessary for the buyer, to control the placement of the book in the trading floor.

The number of partners must grow all the time. Some publishers believe that retail is a dead end. According to them, all efforts in the field of distribution should be aimed at working with wholesalers. The logic is simple: it is easier to persuade one wholesaler and sell 500 copies than to go around a hundred stores and agree

6 Shpak V. I. (2002). Development of small business in Ukraine. Kyiv. MAUP. 112 p.

on the sale of 200 books. However, in this case, you need careful control of the sales process. According to the author, both approaches should be used, which will significantly reduce risks and allow, if necessary, to quickly intervene in the implementation process and make the necessary adjustments.

Examining the book publishing industry, experts highlight the French, American and post-Soviet models of its development. Their difference lies in the level and methods of influence on the industry by the state, forms of ownership of publishing houses, as well as the system of distribution of publishing products. Under the post-Soviet model, the main instruments of regulation remain administrative management methods by the relevant state institutions and the state regulatory body remains. The French and American models are dominated by non-governmental institutions and network distribution, which are important features of the active role of society and public associations in the development of this area. Legal and economic management tools prevail. The influence of the state is to create favorable conditions for the development of book publishing, in particular the system of tax measures.

In different countries, state institutions build protectionist policies on national book publishing in different ways, but there are also generalizations. In 1996, the Conference of the Council of Europe "Legislation in the World of Books" was held in Warsaw, which developed a set of recommendations to support national book publishing. They were based on two postulates: the book is first of all an artistic, spiritual work, and only then the subject of sale, a commodity; none of the member states of the Council of Europe can pass laws that would worsen the state of national book publishing .

It should not be forgotten that Ukraine's publishing industry is heavily ideologically and economically influenced by its north-eastern neighbor.

Only thanks to a well-thought-out state policy in the publishing sphere can we cope with the powerful humanitarian expansion from Russia and turn the publishing industry into a leading one in the structure of the economy.

It is in the direction of the perception of the book as an artistic product with a powerful social function, and only then as a subject of sale and earnings, it is necessary to restructure the psychology of people on whom the future of Ukrainian book publishing depends.